

Наукові перспективи
Видавнича група

MODERNÍ ASPEKTY VĚDY

*v rámci publikační skupiny
Scientific Publishing Group*

***Svazek XLI mezinárodní
kolektivní monografie***

Česká republika
2024

Mezinárodní Ekonomický Institut s.r.o. (Česká republika)
Středoevropský vzdělávací institut (Bratislava, Slovensko)
Národní institut pro ekonomický výzkum (Batumi, Gruzie)
Al-Farabi Kazakh National University (Kazachstán)
Institut filozofie a sociologie Ázerbájdžánu Národní akademie věd
(Baku, Ázerbájdžán)
Institut vzdělávání Ázerbájdžánské republiky (Baku, Ázerbájdžán)
Batumi School of Navigation (Batumi, Gruzie)
Regionální akademie managementu (Kazachstán)
Veřejná vědecká organizace „Celokrajinské shromáždění lékařů ve veřejné správě“
(Kyjev, Ukrajina)
Nevládní organizace „Sdružení vědců Ukrajiny“ (Kyjev, Ukrajina)
Univerzita nových technologií (Kyjev, Ukrajina)

v rámci publikační skupiny Publishing Group „ Vědecká perspektiva “

MODERNÍ ASPEKTY VĚDY

Svazek XLI mezinárodní kolektivní monografie

Česká republika
2024

International Economic Institute s.r.o. (Czech Republic)
Central European Education Institute (Bratislava, Slovakia)
National Institute for Economic Research (Batumi, Georgia)
Al-Farabi Kazakh National University (Kazakhstan)
Institute of Philosophy and Sociology of Azerbaijan National Academy of Sciences
(Baku, Azerbaijan)
Institute of Education of the Republic of Azerbaijan (Baku, Azerbaijan)
Batumi Navigation Teaching University (Batumi, Georgia)
Regional Academy of Management (Kazakhstan)
Public Scientific Organization "Ukrainian Assembly of Doctors of Sciences in Public
Administration" (Kyiv, Ukraine)
Public Organization Organization "Association of Scientists of Ukraine" (Kyiv, Ukraine)
University of New Technologies (Kyiv, Ukraine)

within the Publishing Group "Scientific Perspectives"

MODERN ASPECTS OF SCIENCE

41- th volume of the international collective monograph

Czech Republic
2024

<https://doi.org/10.52058/41-2024>

UDC 001.32: 1/3] (477) (02)

C91

Vydavatel:

Mezinárodní Ekonomický Institut s.r.o.
se sídlem V Lázních 688, Jesenice 252 42
IČO 03562671 Česká republika
Zveřejněno rozhodnutím akademické rady

Mezinárodní Ekonomický Institut s.r.o. (Zápis č. 102/2024 ze dne 8. březen 2024)

Monografie jsou indexovány v mezinárodním vyhledávači Google Scholar

Recenzenti:

- Karel Nedbálek** - doktor práv, profesor v oboru právo (Zlín, Česká republika)
Markéta Pavlova - ředitel, Mezinárodní Ekonomický Institut (Praha, České republika)
Iryna Zhukova - kandidátka na vědu ve veřejné správě, docentka (Kyjev, Ukrajina)
Yevhen Romanenko - doktor věd ve veřejné správě, profesor, ctěný právník Ukrajiny (Kyjev, Ukrajina)
Humeir Huseyn Akhmedov - doctor of pedagogical sciences, professor (Baku, Azerbajjan);
Oleksandr Datsiy - doktor ekonomie, profesor, čestný pracovník školství na Ukrajině (Kyjev, Ukrajina)
Jurij Kijkov - doktor informatiky, dr.h.c. v oblasti rozvoje vzdělávání (Teplice, Česká republika)
Vladimír Bačíšín - docent ekonomie (Bratislava, Slovensko)
Peter Ošváth - docent práva (Bratislava, Slovensko)
Oleksandr Nepomnyashy - doktor věd ve veřejné správě, kandidát ekonomických věd, profesor, řádný člen Vysoké školy stavební Ukrajiny (Kyjev, Ukrajina)
Dina Dashevskaya - geolog, geochemik Praha, Česká republika (Jeruzalém, Izrael)

Tým autorů

C91 Moderní aspekty vědy: XLI. Díl mezinárodní kolektivní monografie / Mezinárodní Ekonomický Institut s.r.o.. Česká republika: Mezinárodní Ekonomický Institut s.r.o., 2024. str. 346

Svazek XLI mezinárodní kolektivní monografie obsahuje publikace o: utváření a rozvoji teorie a historie veřejné správy; formování regionální správy a místní samosprávy; provádění ústavního a mezinárodního práva; finance, bankovníctví a pojišťovnictví; duševní rozvoj osobnosti; rysy lexikálních výrazových prostředků imperativní sémantiky atd.

Materiály jsou předkládány v autorském vydání. Autoři odpovídají za obsah a pravopis materiálů.

© Mezinárodní Ekonomický Institut s.r.o., 2024
© Publishing Group „Vědecká perspektiva“, 2024
© autoři článků, 2024

OBSAH

PŘEDMLUVA.....9

ODDÍL 1.
VEŘEJNÁ SPRÁVA.....11

§1.1 ПЕРЕДОСТАНИЙ ГЕТЬМАН УКРАЇНИ (Романенко Є.О.,
Збройні Сили України).....11

§1.2 КІБЕРАТАКИ НА РОСІЙСЬКІ САЙТИ (Романенко Є.О.,
Збройні Сили України, Жукова І.В. Видавнича група «Наукові
перспективи»).....19

§1.3 УРБАНІЗАЦІЯ ТА АГЛОМЕРАЦІЯ В УКРАЇНІ: ТЕНДЕНЦІЇ
ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ (Берданова О.В., Київський
національний університет імені Тараса Шевченка).....28

ODDÍL 2.
EKONOMIKA A ŘÍZENÍ PODNIKU.....40

§2.1 SERVING CUSTOMER AS A FACTOR OF IMPROVING
ENTERPRISE'S IMAGE (Sharko V., Vinnytsia Trade and Economic
Institute of State University of Trade and Economics, Andrusenko N.,
Vinnytsia Trade and Economic Institute of State University of Trade
and Economics, Havenko M., Vinnytsia Cooperative Institute).....40

§2.2 ФАКТОРИ ВПЛИВУ НА ЕФЕКТИВНІСТЬ СИСТЕМИ
ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ В УМОВАХ КОНКУРЕНТНОЇ
ЕКОНОМІКИ (Антоненко К.В., Національний авіаційний
університет).....58

ODDÍL 3.
PRÁVNÍ VĚDY.....68

§3.1 ВИБОРЧА СИСТЕМА УКРАЇНИ КРИЗЬ ПРИЗМУ
ВИБОРЧОГО КОДЕКСУ УКРАЇНИ (Ромців О., Національний
університет “Львівська політехніка”).....68

ODDÍL 4.

PEDAGOGIKA, VÝCHOVA, FILOZOFIE, FILOLOGIE.....86

§4.1 *PROJECT-BASED LEARNING TECHNOLOGY IN THE SCHOOL GEOGRAPHY COURSE* (**Nepsha O.**, Bogdan Khmelnytsky Melitopol State Pedagogical University).....86

§4.2 *PEDAGOGICAL CONDITIONS OF PROFESSIONAL TRAINING OF FUTURE PHYSICAL EDUCATION TEACHERS IN PEDAGOGICAL HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS* (**Protsenko A.**, Bogdan Khmelnytsky Melitopol State Pedagogical University, **Kotova O.**, Bogdan Khmelnytsky Melitopol State Pedagogical University, **Tsybulska V.**, Bogdan Khmelnytsky Melitopol State Pedagogical University, **Oliinyk I.**, Bogdan Khmelnytsky Melitopol State Pedagogical University, **Sukhanova H.**, Bogdan Khmelnytsky Melitopol State Pedagogical University, **Kyriienko O.**, Bogdan Khmelnytsky Melitopol State Pedagogical University, **Nepsha O.**, Bogdan Khmelnytsky Melitopol State Pedagogical University).....96

§4.3 *TRANSFORMATIONS OF IDENTITY OF UKRAINIAN STUDENTS IN MODERN SOCIO-CULTURAL CONDITIONS* (**Shayner H.I.**, Lviv Polytechnic National University, **Huk L.I.**, Lviv Polytechnic National University, **Kosenko A.V.**, Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University, **Bezhenar I.V.**, Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University).....111

§4.4 *ХУДОЖНИЙ СВІТ РОМАНУ «ПТАХИ ПОЛИЩАЮТЬ ГНІЗДА...» ІВАНА ЧЕНДЕЯ* (**Поляруш Н. С.** Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського, **Король І.М.**, Вінницький транспортний фаховий коледж).....123

§4.5 *ДІАХРОННО-СИНХРОННИЙ КАЛЕЙДОСКОП ЦІННОСТЕЙ БРИТАНЦІВ І УКРАЇНЦІВ* (*семантико-мотиваційний континуум*) (**Стефанова Н.О.**, Київський національний лінгвістичний університет).....135

§4.6 СУЧАСНІ ЗАСОБИ ФАХОВОЇ ПІДГОТОВКИ ВЧИТЕЛЯ ІНОЗЕМНИХ МОВ У СВІТЛІ ЗАГАЛЬНОЄВРОПЕЙСЬКИХ ВИМОГ ІЗ ІНШОМОВНОЇ ОСВІТИ: СОЦІАЛЬНИЙ АСПЕКТ (Хоменко Т.А., Центральноукраїнський державний університет імені Володимира Винниченка).....148

§4.7 ШЕВЧЕНКІВСЬКИЙ ДИСКУРС У СУЧАСНІЙ ПИСЬМЕ-НИЦЬКІЙ ЕСЕЇСТИЦІ: ОСНОВНІ ТЕНДЕНЦІЇ І ХУДОЖНІ ПРАКТИКИ (Шевченко Т.М., Одеський національний університет імені І. І. Мечникова).....184

ODDÍL 5.
PSYCHOLOGICKÉ VĚDY.....194

§5.1 СТРАТЕГІЯ, ТЕОРІЯ ТА ПРАКТИКА ДУХОВНОГО РОЗВИТКУ ТА ДУХОВНОГО ВИХОВАННЯ ОСОБИСТОСТІ (Савчин М.В., Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка, Заміщак М.І., Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка).....194

ODDÍL 6.
PENÍZE, FINANCE A ÚVĚR.....210

§6.1 FINANCIAL AND CREDIT REGULATION OF THE AGRICULTURAL SECTOR: THE EXPERIENCE OF UKRAINE UNDER WAR CONDITIONS (Radchenko O.D., National Science Center «Institute of Agrarian Economics»).....210

§6.2 ІНВЕСТИЦІЙНА ПРИВАБЛИВІСТЬ ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ: АНАЛІЗ ПЕРЕШКОД ТА ПОШУК ПОТЕНЦІЙНИХ МОЖЛИВОСТЕЙ (Атамас О.П. Дніпровський державний аграрно-економічний університет).....221

ODDÍL 7.
TECHNICKÉ VĚDY.....230

§7.1 ЗАСТОСУВАННЯ СИСТЕМИ КЕРУВАННЯ ЖИТТЄВИМ ЦИКЛОМ ВИРОБУ ПРИ ВИГОТОВЛЕННІ СУЧАСНИХ ПРИСТРОЇВ ЕЛЕКТРОННОЇ ТЕХНІКИ (Часник Д.В., Український науково-дослідний інститут спеціальної техніки та судових експертиз Служби безпеки України).....230

ODDÍL 8.

ROZVOJ VÝROBNÍCH SIL A REGIONÁLNÍ EKONOMIKY...241

§8.1 *DETERMINANT COMPONENTS OF CREATIVE ECONOMY OF THE REGIONS OF UKRAINE* (**Plutalov S.**, Luhansk State Academy of Culture and Arts).....241

ODDÍL 9.

LÉKAŘSKÉ VĚDY.....253

§9.1 *STATE OF HEALTH OF PUPILS OF SECONDARY EDUCATIONAL INSTITUTIONS AND FEATURES OF ITS RELATIONSHIP WITH INDICATORS OF LIVING CONDITIONS AND LIFESTYLE* (**Serheta I.V.**, National Pirogov Memorial Medical University).....253

§9.2 *HYPERTENSIVE DISORDERS DURING PREGNANCY: DIAGNOSTIC AND PROGNOSTIC VALUE OF ANGIOGENESIS REGULATION MARKERS* (**Siusiuka V.**, Zaporizhzhia State Medical and Pharmaceutical University, **Demidenko O.**, Zaporizhzhia State Medical and Pharmaceutical University, **Kyrychenko M.**, Zaporizhzhia State Medical and Pharmaceutical University, **Deinichenko O.**, Zaporizhzhia State Medical and Pharmaceutical University, **Onopchenko S.**, Zaporizhzhia State Medical and Pharmaceutical University).....265

ODDÍL 10.

INFORMAČNÍ TECHNOLOGIE.....275

§10.1 *ІНФОРМАЦІЙНІ СИСТЕМИ, МОДЕЛІ ДАНИХ ТА ЇХ ВИКОРИСТАННЯ* (**Костікова М.В.**, **Неронов С.М.**, Харківський національний автомобільно-дорожній університет, **Плехова Г.А.**, Харківський національний автомобільно-дорожній університет).....275

ODDÍL 11.
ŘÍZENÍ.....299

§11.1 DEVELOPMENT OF THE TRAINING SYSTEM FOR INFORMATION SECURITY MANAGEMENT SPECIALISTS IN UKRAINE: PROBLEMS AND PROSPECTS (Zhukova I., Publishing Group “Scientific Perspectives”, Trushkina N., Research Center for Industrial Problems of Development of the NAS of Ukraine).....299

ODDÍL 12.
HISTORICKÉ VĚDY.....315

§12.1 ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ПРОБЛЕМИ СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ ВИДАВНИЧОЇ КООПЕРАЦІЇ В УСРР 1922-1930 РР. (Костик Є.П., Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського).....315

Шановні колеги!

Вітаю колектив редакційної колегиї, Видавничу групу «Наукові перспективи», авторів та читачів із виходом XLI-го тому міжнародної колективної монографії міждисциплінарного напрямку "MODERNÍ ASPEKTY VĚDY" ("Сучасні аспекти науки").

Публікація чергового тому монографії стала ще одним важливим кроком у професійному зростанні науковців та вдосконаленні їх фахових компетентностей.

За роки свого становлення і розвитку, видання знайшло свою нішу, показало широту висвітлення питань і, звичайно, продемонструвало майстерність та професіоналізм своїх авторів. Адже інформація потрібна нам як повітря, а видання стало таким необхідним і дуже важливим її ковтоком.

Здоров'я, щастя, миру, творчого натхнення та подальших успіхів!

З повагою,

**директор Видавничої групи «Наукові перспективи»,
кандидат наук з державного управління, доцент,
Лауреат премії Президента України для молодих вчених,
Лауреат премії Верховної Ради України
молодим ученим**

Ірина ЖУКОВА

MODERNÍ ASPEKTY VĚDY
Svazek XLI mezinárodní kolektivní monografie

Дорогі колеги!

Слава Україні! Героям Слава!

Щиро вітаю Вас із виходом XLI-го тому міжнародної колективної монографії "MODERNÍ ASPEKTY VĚDY" ("Сучасні аспекти науки").

Із зацікавленістю ознайомився із матеріалами чергового тому міжнародного видання.

Вони є корисним джерелом експертних оцінок щодо шляхів вирішення актуальних проблем міжнародного порядку денного, що з кожним днем вимагають все більшої залученості та відповідальності як представників закладів вищої освіти, науково-дослідницьких центрів так і державних структур.

Бажаю нових творчих здобутків, реалізації цікавих проєктів, стабільних тиражів, міцного здоров'я, благополуччя та процвітання!

**З повагою,
полковник Генерального штабу ЗСУ,
доктор наук з державного управління,
професор, Заслужений юрист України**

Є.О. Романенко

ODDÍL 1. VEŘEJNÁ SPRÁVA

§1.1 ПЕРЕДОСТАННІЙ ГЕТЬМАН УКРАЇНИ (Романенко Є.О., Збройні Сили України)

Вступ. 106 років тому – 29 квітня 1918 року – в історії України відкрилася нова сторінка. З політичної арени пішов професор Михайло Грушевський, припинила існування очолювана Центральна Рада. Натомість зійшла зоря генерала Павла Скоропадського – того дня він став гетьманом України.

Виклад основного матеріалу. Скоропадський Павло Петрович народився 15 травня 1873 року в німецькому місті Вісбадені. Походив із козацько-старшинського роду Скоропадських. Генеалогія козацького старшинського роду Скоропадських веде свій початок від першої половини XVII століття. Рід був пов'язаний шлюбними зв'язками з такими українськими старшинсько-шляхетськими родинами як Апостоли, Закревські, Кочубеї, Лизогуби, Лисенки, Милорадовичі, Полуботки, Розумовські, Тарновські, Маркевичі, Туманські, Миклашевські, Безбородьки, Бакуринські, Олсуф'єви.[1] Спорідненість з чотирма гетьманами пояснює його інтерес до козацтва, адже козацька історія — це була фактично персональна історія його роду.

Сімейні традиції, як і традиції всієї тодішньої аристократії Російської імперії, вимагали, щоб юний Скоропадський пішов шляхом військовика. 1886 року Павло вступив до Пажеського корпусу в Санкт-Петербурзі, успішно закінчивши його в 1893 році. З початком російсько-японської війни.

Павло служив у Мукдені, у складі 1-ї Маньчжурської армії. 29 жовтня 1904 року, за заслуги в боях проти японців імператор Микола II нагородив офіцера орденом Святої Анни 3-го ступеня з мечами і бантом.

Його також нагороджено золотою нагородною зброєю «За хоробрість». У грудні 1905 року імператор Микола II призначив Скоропадського своїм флігель-ад'ютантом, із наданням звання полковника. 4 вересня 1910 року полковник Скоропадський став командиром 20-го драгунського Фінляндського полку. У 1912 році йому присвоєно звання генерал-майора імператорського полку.

З початком Першої світової війни Павло Скоропадський призначений командувачем 5-ї кавалерійської дивізією, а 1 січня 1916 проведений в генерал-лейтенанти із затвердженням на посаді командувача 1-ї гвардійської кавалерійської дивізії. 22 січня 1917 року приймає командування 34-м армійським корпусом, який розташовувався на теренах України.[2]

У липні-серпні 1917 року за наказом верховного головнокомандуючого генерала Корнілова внаслідок українізації 34-й корпус під командуванням Скоропадського одним з перших українізовано та перетворено на 1-й український корпус. 16-17 жовтня 1917 року на з'їзді Вільного козацтва

в Чигирині делегати від п'яти українських губерній і Кубані обрали Скоропадського отаманом Вільного козацтва. Серед козаків особа нащадка гетьманського роду, бойового генерала Скоропадського мала неабияку популярність. Однак через свою незгоду з лівою політикою мав часті конфлікти з керівниками УНР та наприкінці 1917 року пішов у відставку.

У січні 1918 року більшовики зайняли Київ. З поверненням, фактично на багнетах німецько-австрійських військ, до Києва, Центральна Рада в березні 1918 року оголосила про продовження нею внутрішньої політики соціалізації, що була відображена в III Універсалі. Селяни не скорялися діям посадовців Центральної Ради і неохоче віддавали зерно та продукти, які вона мала віддавати німцям як плату за військову допомогу.

У середині березня Павло Скоропадський утвердив опозиційну до Ради політичну організацію, сформовану з військовиків і землевласників, під назвою «Українська Громада» (пізніше «Українська Народна Громада»), яка ввійшла в тісний контакт з Українською демократично-хліборобською партією В'ячеслава Липинського та Миколи Міхновського та Союзом земельних власників із метою спільними зусиллями домогтися зміни уряду й внутрішньо-економічної політики Центральної Ради. На хвилі незадоволення політикою Центральної Ради й німецьким окупаційним командуванням «Українська Народна Громада»

розпочала підготовку до державного перевороту. На нараді 24 квітня з генералом Вільгельмом Гренером, фактичним керівником німецького війська в Україні, за підтримку німців у перевороті Скоропадський узяв на себе низку зобов'язань політичного та економічного характеру, які тяжіли на майбутній політиці гетьманського уряду.

29 квітня в Києві Всеукраїнський з'їзд хліборобів одностайно закликав проголосити Гетьманом України Павла Скоропадського. Центральну Раду розігнали німці, натомість одразу ж проголошено про утворення Української Держави на чолі з Гетьманом, який узяв на себе повноваження щодо управління краєм. Головною причиною успішності перевороту став параліч Центральної Ради.[3]

Гетьман повідомляв, що незабаром видасть закон про вибори до Українського Сейму. До скликання Сейму в Україні мали діяти «Закони про тимчасовий державний устрій України». У них визначалися головні напрями діяльності Гетьмана в політичній сфері, організації державного управління, надані гарантії громадянських прав населенню, оголошено про встановлення Української Держави замість Української Народної Республіки. Нова держава ґрунтувалася як на республіканських, так і на монархічних засадах.

Згідно з Законами, уся влада, зокрема й законодавча, зосереджувалася в руках Гетьмана. За формою це була диктаторська влада з атрибутами національної традиції, за політичною суттю - авторитарний режим консервативної частини населення без чітко оформленої моделі побудови нової держави.

Гетьман намагався силою влади й помірними реформами зліквідувати революційні зміни щодо земельного питання, відновити стабільність у суспільстві, але з перших днів йому протидіяли соціалісти-федералісти, соціал-демократи, українські есери та інші партії, які раніше підтримували Центральну Раду.

Універсалами Скоропадського були створені Українська Академія Наук, українські університети — у Києві та Кам'янці-Подільському, 150 українських гімназій. Також вийшло друком кілька мільйонів примірників українських підручників; засновано широку мережу загальнокультурних закладів та установ (Національний архів, Національну галерею мистецтв, Національний історичний музей, Національну бібліотеку, Український театр драми та опери, Українську державну капелу, Державний симфонічний оркестр тощо).

Чимало труднощів виникло при спробі створити збройні сили Української Держави замість демобілізованих військових підрозділів Центральної Ради. З попереднього періоду не розформованою залишалася тільки Запорізька дивізія, яка обороняла північно-східні кордони України. У липні 1918 року створено Сердюцьку дивізію під командуванням полковника Віктора Клименка в кількості 5 тисяч вояків, у серпні того ж року почали формувати Окремий загін Січових стрільців. Універсалом Гетьмана відновлено стан українського козацтва. Крім того, створено Генеральний штаб та штабні структури у восьми територіальних корпусах.

До збройних сил намагалися залучати лише тих громадян, які продемонстрували «безумовну відданість ідеї незалежної України».

Влітку 1918 року в армії України введено погони та військові звання, затверджено текст урочистої присяги на вірність Гетьману, заборонено політичну діяльність у військах, забезпечено перехід до схеми підготовки офіцерів: кадетський корпус — загальна козацька військова школа — Академія Генерального штабу. Загалом, уряду так і не вдалося створити дієвої армії - з одного боку урядовці побоювалися, що загальна мобілізація може привести до армії збільшовичені елементи, а з іншого — справу створення збройних сил гальмувала німецька воєнна адміністрація.

Водночас через залежність гетьманської влади від Німеччини та Австро-Угорщини, туди вивозилася величезна кількість українського зерна, м'яса та цукру. Урешті невирішеність аграрного питання разом із поразкою держав центрального блоку призвели до краху Гетьманату.[4]

Сім з половиною місяців Української Держави переважна більшість спостерігачів оцінює як період соціального і громадського спокою. Сучасники Павла Скоропадського та історики констатують факт певного економічного піднесення України цього періоду. Цьому сприяли відновлення приватної власності, підтримка Гетьманом вільного підприємництва, можливість промислових та торговельних кіл суттєво впливати на економічну політику влади, широкий збут товарів до Німеччини та Австро-Угорщини. У цей час було налагоджено грошовий обіг, удосконалено грошову систему, створено державний бюджет, відкрито кілька українських банків, засновано нові акціонерні компанії. Поступово було відроджено залізничний рух.

Поряд із рядом конкретних досягнень, незважаючи на помітні позитивні зрушення в суспільному житті, гетьманський режим допустив

фатальні прорахунки. Гарантом стабільності в державі фактично виступала зовнішня сила — окупаційні війська Німеччини та Австро-Угорщини. Реставрація старих порядків Російської імперії, спроби повернути поміщикам землю, обов'язкова передача селянами врожаю у розпорядження держави, збільшення тривалості робочого дня на промислових підприємствах до 12 годин, заборона страйків — усе це сприяло формуванню опозиції. У липні-серпні 1918 року піднімається антигетьманська хвиля страйкового руху. У цей же час на Київщині, Чернігівщині та Катеринославщині активізується селянська боротьба проти окупантів та гетьманщини. Повстанські загони налічували у своїх лавах понад 40 тисяч осіб. Також мали місце саботажі (вибухи й пожежі в Києві, Одесі тощо), атентати (вбивство фельдмаршала фон Ейхгорна) тощо, що спричинило репресії з боку гетьманського уряду й німецько-австрійської військової влади.

Розпад Австро-Угорської імперії та листопадова революція в Німеччині ліквідували зовнішню запоруку стабільності гетьманської влади. З іншого боку, представники Англії, Франції, США та Італії обіцяли допомогу тільки за умови проголошення курсу на федерацію з білою Росією.

Ідеологи антигетьманського спротиву Микита Шаповал та Володимир Винниченко готували повстання, налагоджуючи стосунки з українськими військовими колами. 13 листопада 1918 року в Києві, у будинку Міністерства шляхів зібралися представники соціалістичних партій та обрали Директорію, до якої увійшли Володимир Винниченко (Голова Директорії), Симон Петлюра, Федір Швець, Андрій Макаренко, Опанас Андрієвський. У відозві Директорії до населення йшлося про те, що гетьманська влада має бути «доценту» знищена, а Гетьман є «поза законом». Симон Петлюра в Білій Церкві видав Універсал до народу із закликом до повстання. За кілька тижнів боїв повстанці, 14 грудня 1918 року, заволоділи столицею Української

Держави. Обставини, що унеможливили подальшу владу Скоропадського, змусили його зректися того ж дня гетьманства. Директорія оголосила про відновлення Української Народної Республіки.

Після зречення влади, Скоропадський із родиною перебрався м.Ванзее поблизу Берліна. 16 квітня 1945 року, під час бомбардування англо-американською авіацією станції Платлінг, що поблизу Мюнхена в Баварії, він був смертельно поранений. Помер Павло Скоропадський 26 квітня 1945 року. Похований у місті Оберстдорфі.[2]

Син Скоропадського - Скоропадський Данило Павлович - лідер та провідник гетьманського руху в 1948-1957 рр. З 1919 року в еміграції в Швейцарії, Німеччині, а з 1939 - в Великій Британії. З 1932 року допомагав батькові в керуванні Гетьманським рухом. Після смерті батька (1945) і закінчення Другої світової війни Данило фактично перебрав на себе функції провідника гетьманського руху. Офіційно він був проголошений ним 5 листопада 1948 року, після складення обов'язків регента гетьманського руху його матір'ю Олександрою Скоропадською. Помер у Лондоні 23 лютого 1957 року за загадкових обставин. Останній представник роду Скоропадських по чоловічій лінії. Для більшості українців постать Данила Скоропадського лишається невідомою.[5]

Висновки. Представник старої козацької родини був бойовим генералом російської армії, і за часів Центральної Ради керував українізованим бойовим підрозділом – 1-м Українським корпусом. З відступом більшовиків навесні 1918 року зайнявся політичною діяльністю, а 29 квітня З'їзд хліборобів закликав оголосити його гетьманом. Німці допомогли усунути Центральну Раду і тоді ж сприяли проголошенню Української держави та влади гетьмана. Саме під час гетьманства Павла Скоропадського, яке тривало неповних вісім місяців, було засновано

Академію наук, два українські університети, 150 українських гімназій, відкрилися кілька українських банків та акціонерних компаній, були сформовані Національний архів, Національна бібліотека, відкрилися Український театр драми та опери, Українська державна капела, Державний симфонічний оркестр тощо. Гетьман Павло Скоропадський виявився одним із найбільших державних діячів серед тодішніх керівників України. Період його керівництва за допомогою німецьких військ багато хто називає чи не найстабільнішим періодом революційних подій. У грудні 1918 року його влада повалив заколот Директорії УНР на чолі з Петлюрою та Винниченком.

Список використаних джерел:

1. Історія українського козацтва: енциклопед. довід. / Є. О. Романенко, О. Л. Романенко, В. М. Воронін; рецензенти: Д. В. Веденєєв, М. Г. Щербак; худож.-оформлювач О. А. Гугалова-Мешкова. — Харків: Фоліо, 2021. — 765 с. Бібліогр.: 15 с.
2. Скоропадський_Павло_Петрович <https://uk.wikipedia.org/>
3. Невероятная история Скоропадского. Как за полгода царский генерал изменил пророссийские взгляды и стал гетманом государства Украина <https://nv.ua/ukraine/events/29-aprelya-105-let-izbraniya-pavla-skoropadskogo-getmanom-kak-eto-proishodilo-50321065.html>
4. Как начинался гетманат Павла Скоропадского <https://www.bbc.com/ukrainian/blog-history-russian-43926472>
5. Скоропадський_Данило_Павлович <https://uk.wikipedia.org/>

§1.2 КІБЕРАТАКИ НА РОСІЙСЬКІ САЙТИ (Романенко Є.О., Збройні Сили України, Жукова І.В., Видавнича група «Наукові перспективи»)

Вступ. В Україні йде третій другий рік війни в якій українська нація веде небачену у 21-му сторіччі битву за своє існування. Російське вторгнення в Україну 2022 року - відкритий воєнний напад Росії на Україну, розпочатий 24 лютого 2022 року. Це частина російсько-української війни, розв'язаної Росією 2014 року, участь у якій РФ намагалася заперечувати. Росія заперечує, що веде проти України загарбницьку війну на її території та називає це «спеціальною операцією».[1]

Кібервійна (англ. *cyberwarfare*) — комп'ютерне протистояння у просторі Інтернету. Спрямована передусім на дестабілізацію комп'ютерних систем і доступу до інтернету державних установ, фінансових та ділових центрів і створення безладу та хаосу в житті країн, які покладаються на інтернет у повсякденному житті. Міждержавні стосунки і політичне протистояння часто знаходять продовження в Інтернеті у вигляді кібервійни: вандалізму, пропаганді, шпигунстві та безпосередніх атаках на комп'ютерні системи та сервери. Про важливість готовності до ведення військових дій в кіберпросторі свідчить факт створення в США цілого військового підрозділу - Кіберкомандування США.[2]

Виклад основного матеріалу. ІТ-армія України - спільнота українських ІТ-спеціалістів, створена наприкінці лютого 2022 року для нейтралізації ворога в інформаційному та кіберпросторі після початку російського вторгнення в Україну 24 лютого 2022 року. Станом на 28 лютого 2022 року кількість підписників перевищила 225 тисяч. 1 березня 2022 року українські хакери повідомили про свої дії. Було виведено з ладу критично важливі інформаційні системи окупанта. Попри опір

російських кібер військ, завдано значної шкоди інформаційній інфраструктурі. Ще 24 лютого була виведена з ладу розробка «Систематики» — автоматизована система «Вибори», через яку Путін фальсифікував вибори і нечесним шляхом ставав президентом. Були виведені з ладу інші розробки «Систематики» — системи електронного документообігу окупаційної влади на території АР Крим, «ДНР» та «ЛНР». Списки тих, хто підтримував окупацію направили в правоохоронні органи. 25 лютого було знищено систему управління Федерального казначейства РФ разом з бекапами. Російська влада замовчує результати атаки і сам факт кібератак з боку України, щоб не руйнувати міф про «непереможність російської армії».[3]

2 січня 2023 року Державна служба спеціального зв'язку та захисту інформації України повідомила, що від початку російського вторгнення в Україну урядова команда реагування на комп'ютерні надзвичайні події CERT-UA зареєструвала та дослідила понад 1500 атак. Більшість із них відбулася з боку Російської Федерації. За повідомленням Держспецзв'язку, в 2023 році (порівняно з 2022 роком), в Україні кількість кібератак зростає на 15,9 %, до 2543 інцидентів. 347 кібератак було зафіксовано на уряд та урядові організації, 276 – на місцеві органи влади, 175 – на організації у секторі безпеки та оборони, 127 – комерційні організації.

Ще 92 рази було атаковано енергетичний сектор, 81 – телеком, 38 – освітні установи. 32 – транспортну галузь, 30 – фінансовий сектор, 25 – ІТ-сектор, 15 – ЗМІ, 12 – медичні установи.[4]

16 травня 2023 року, Україна офіційно приєдналася до Центру НАТО з питань співробітництва в галузі кіберзахисту (CCDCOE) зі штаб-квартирою в Таллінні. МЗС подякувало країнам-спонсорам CCDCOE за запрошення України і висловило особливу подяку уряду Естонії за підтримку і допомогу

на шляху до CCDCOE НАТО. На сьогодні, CCDCOE – є одним з ключових елементів системи НАТО з розвитку спроможностей у сфері кібернетичної оборони. Керівництво діяльністю Об'єднаного центру передових технологій з кібероборони НАТО здійснює міжнародний Керівний комітет, який формується з представників Центру спонсорства націй. В структуру Центру входять юридично-політичний, стратегічний, технічний, освітньо-підготовчий і допоміжний відділи.[5]

Наведено огляд успішних кібератак на російські сайти за останні місяці.

Кіберфахівці Головного управління розвідки Міноборони України 8 лютого 2024 провели успішну операцію, вони атакували програму керування БПЛА, яку використовують російські загарбники. Як пояснили у відомстві, російські терористи встановлюють вищезгаданий софт для перепрошивки своїх дронів марки DJI під потреби ведення бойових дій.

Зокрема програмне забезпечення дозволяє ворогу:

- налаштовувати пульти управління та створювати нові;
- захоплювати відео та передавати картинку на командний пункт;
- керувати дроном з комп'ютера (не через пульт).

Також через вебсервери російський проєкт перепрошивки дронів забезпечує функціонування системи "свій-чужий".

"За попередніми даними, внаслідок кібератаки ГУР МО України сервери перестали працювати, тож усе програмне забезпечення розпізнається як "чуже" і відмовляє рашистам у доступі. Без доступу до серверів, а отже – до системи, керування безпілотниками з пультів, ймовірно, неможливе", — додала українська спецслужба.

Наразі терористи намагаються розв'язати проблему, у тому ж числі шляхом переходу в ручний режим управління.[6]

MODERNÍ ASPEKTY VĚDY

Svazek XLI mezinárodní kolektivní monografie

Головне управління розвідки Міністерства оборони України інформує — 30 січня 2024 року внаслідок кібератаки “ліг” сервер міністерства оборони держави-агресора росії, який використовувався для спецзв’язку.

Операцію у кіберпросторі противника здійснили фахівці ГУР МО України. У результаті кібератаки припинено обмін інформацією між підрозділами міноборони рф, які користувались вказаним розташованим у москві сервером.

Програмне забезпечення на атакованому сервері було затверджене фсб рф як таке, що відповідає державним стандартам захисту інформації. Відповідний софт встановлювали на різних стратегічних об’єктах державного сектору росії, зокрема — військових.[7]

Кіберпідрозділи Головного управління розвідки 10 грудня атакували російську податкову систему вдалося знищити всю базу даних і її резервні копії: відтепер рф не вдасться повністю реанімувати свою установу.

Під час спецоперації воєнним розвідникам вдалось проникнути в один із добре захищених ключових центральних серверів федеральної податкової служби (ФНС РФ), а далі – у понад 2300 її регіональних серверів по всій росії, а також на території тимчасово окупованого Криму.

Внаслідок кібератаки усі сервери отримали шкідливе програмне забезпечення...Відновити роботу податкової росіяни безуспішно намагаються уже четвертий день поспіль. За оцінками фахівців, параліч у роботі ФНС РФ триватиме щонайменше місяць. Водночас реанімація податкової системи держави-агресора у повному обсязі — неможлива", зазначили розвідники.

Також українські фахівці у такий же спосіб атакували російську ІТ-компанію Office.ed-it.ru, яка обслуговувала ФНС рф.

Повідомляють, що в результаті двох кібератак вдалося повністю ліквідувати конфігураційні файли, які роками забезпечували функціонування розгалуженої податкової системи РФ: знищена уся база даних та її резервні копії (backup). Зв'язок між центральним офісом у Москві та 2300 російськими територіальними управліннями — паралізований, як і між ФНС рф та Office.ed-it.ru, що була для податкової дата-центром (банком даних).

У ГУР зазначають, що фактично йде мова про повне знищення інфраструктури одного з основних держорганів росії та численних супутніх даних податкової за великий часовий період. Окрім того, інтернет-трафік податкових даних у масштабах усієї росії опинився в руках воєнної розвідки України.[8]

Українська ІТ-Армія 20 грудня зламала російський хмарний сервіс "Битрикс24", яким користуються найбільші компанії-спонсори війни Росії проти України, до переліку яких входить і корпорація "Роснефть". Збої у роботі сервісів "Битрікс24" відбулись у низці міст Росії, зокрема, у Москві, Санкт-Петербурзі, Єкатеринбурзі, Самарі, Уфі, Челябінську, Краснодарі, а також у столиці Білорусі — Мінську.

"Битрикс24" — це російський хмарний сервіс, який пропонує набір інструментів для організації роботи компаній та побудови взаємовідносин з клієнтами. "Це означає що такі спонсори війни як "Роснефть" має шалені проблеми у роботі з клієнтами, як і у понад 40% користувачів всіх CRM-систем у Росії", — йдеться у повідомленні. В ІТ-Армії додали, що це десятки чи навіть сотні мільйонів доларів збитків для російської економіки, але "залежить від того як довго ми їх протримаємо".[9]

Українські хакери угруповання Blackjack, які, ймовірно, мають відношення до СБУ, 18 січня "зламали" російське держпідприємство, яке будує військові об'єкти по всій території РФ. Українські кібервоїни викачали

понад 1,2 ТБ даних "Головного військово-будівельного управління по спеціальних об'єктах".

За даними джерел, це понад 500 паспортів військових об'єктів міноборони РФ:

- арсенали озброєння,
- майданчики зенітно-ракетних комплексів,
- штаби,
- казарми, в тому числі й розташовані на захоплених ворогом територіях України,
- інша технічно-проектна документація.

Хакери також знесли 7 серверів та зашифрували понад 150 комп'ютерів співробітників установи. Фактично російські спецбудівники залишилися без усього масиву даних та резервних копій інформації.. Тепер будувати нові об'єкти доведеться по пам'яті.[10]

Українське хакерське угруповання, ймовірно, за підтримки СБУ, 9 січня зламало московського інтернет-провайдера "М9ком" й "знесла" його сервери. Внаслідок чого частина російської столиці залишилася без інтернету та ТБ.

Йдеться про 20 ТБ видалених даних:

- офіційний сайт компанії,
- сайти філіалів,
- поштовий сервер,
- сервіси кіберзахисту і т.д.

"Як наслідок – частина жителів Москви залишилася без інтернету та ТБ", – кажуть співрозмовники.

Крім того, хакери вивантажили більш як 10 Гб даних з поштового сервера та клієнтських баз компанії, які виклали для дослідження всіма бажаними. Їх можна переглянути за посиланням.

Водночас для хакерів, як стверджують джерела, "М9ком" це така одна з "розминочних атак" перед ще більшою роботою, яка буде серйозною помстою за "Київстар". Це не перша помста, нагадаємо, в грудні, українські хакери, ймовірно, за підтримки Служби безпеки, вирішили помститися за кібератаку на "Київстар" та знищили ІТ-інфраструктуру російської компанії "Росводоканал". Підприємство забезпечувало водопостачанням 7 мільйонів споживачів.[11]

Українська ІТ Армія зробила "новорічний кіберподарунок росіянам". Хакери 31 грудня зупинили роботу платіжних терміналів російської федерації. Найбільший виробник онлайн-кас Евотор не працює ще з учора.

Спроба росіян безготівково розрахуватися за новорічні подарунки обертається поразкою. За даними міністерства, новорічний "праймтайм" в росії став справжнім колапсом. Росіяни не змогли платити картою на касах магазинів, кафе, перукарень чи будь-яких інших бізнесів, що користуються платіжними терміналами. Це може завдати серйозних збитків економіці агресора. [12]

Висновки. Окрім активних дій ЗСУ на фронтах невидимі, але досить успішні успіхи досягає української іт-армії. It Army Of Ukraine — це спільнота ІТ-фахівців з усього світу, які об'єдналися після початку повномасштабного вторгнення Росії в Україну."Ми найпотужніша спільнота в Україні й можемо утримувати одночасно більше 800 цілей. Фахівці різного рівня створили та продовжують створювати автоматизовані системи атак на інформаційні ресурси та сервіси країни-агресора", — йдеться на сайті.З початку повномасштабної війни українські ІТ атакують сайти великих російських банків, а також держустанов. Зупиняли роботу сайти Міноборони Росії, Роскомнагляду та Росавіації. Великі та державні (пропагандистські) ЗМІ також припинили роботу через атаки "хакерів". українська іт-армія

зламала російський хмарний сервіс "битрикс24", яким користуються найбільші компанії-спонсори війни Росії проти України, до переліку яких входить і корпорація "Роснефть".

Список використаних джерел:

1. Романенко Є.О. Російська федерація є державою-терористом // *Moderní aspekty vědy: XXVII. Díl mezinárodní kolektivní monografie / Mezinárodní Ekonomický Institut s.r.o.. Česká republika: Mezinárodní Ekonomický Institut s.r.o., 2023. - str.10-22.*
2. Кібервійна <https://uk.wikipedia.org/wiki/>
3. Хакери атакували сайти Кремля, "Роскомнадзора" і, ймовірно, зламали російські телеканали <https://suspilne.media/211432-hakeri-atakuvali-sajti-kremla-roskomnadzora-i-jmovirno-zlamali-rosijski-telekanali/>
4. Кількість кібератак у 2023 році зросла на 16% - Держспецзв'язку <https://www.epravda.com.ua/news/2024/01/31/709355/>
5. Україна вступила до кіберцентру при НАТО: що це. <https://dnprg.express.ua/post/ukrayina-vstupila-do-kibercentru-pri-nato-sho-ce>
6. Хакери ГУР атакували програму керування безпілотниками росіян <https://rubryka.com/2024/02/08/hakery-gur-atakuvaly-programu-keruvannya-bezpilotnykamy-rosiyan/>
7. Кібератака ГУР "поклала" сервер спецзв'язку міністерства оборони росії <https://gur.gov.ua/content/kiberataka-hur-poklala-servr-spetszviazku-ministerstva-oborony-rosii.html>
8. Кіберпідрозділи ГУР атакували та паралізували податкову систему росії <https://rubryka.com/2023/12/12/kiberpidrozdily-gur-atakuvaly-ta-paralizuvaly-podatkovu-systemu-rosiyi/>

9. Українська ІТ-Армія зламала російський хмарний сервіс Бітрікс 24
<https://rubryka.com/2023/12/20/ukrayinska-it-armiya-zlamala-rosijskyj-hmarnyj-servis-bitriks-24/>
10. Українські хакери викрали важливу документацію на 500 об'єктів міноборони рф, - джерела <https://rubryka.com/2024/01/18/hakery-ugrupovannya-blackjack-vykraly-vazhlyvu-dokumentatsiyu-na-500-ob-yektiv-minoborony-rf/>
11. Українські хакери залишили частину москви без інтернету та телебачення <https://rubryka.com/2024/01/09/ukrayinski-hakery-zalyshyly-chastynu-moskvy-bez-internetu-ta-telebachennya/>
12. Українські хакери зупинили роботу платіжних терміналів по рф
<https://rubryka.com/2023/12/31/zupynyly-robotu-platizhnyh-terminaliv/>

§1.3 УРБАНІЗАЦІЯ ТА АГЛОМЕРАЦІЯ В УКРАЇНІ: ТЕНДЕНЦІЇ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ (Берданова О.В., Київський національний університет імені Тараса Шевченка)

Вступ. Історія розвитку міст є такою ж давньою, як й історія нашої цивілізації. Протягом тисячоліть поступово формувались, розвивались, зникали, з'являлись нові міські поселення, у яких спосіб життя людей, їх взаємовідносини, творчий потенціал суттєво відрізнялись від подібних процесів у сільській місцевості.

Не дивно, що вивчення феномену міст, їх ролі у розвитку суспільства, становленні економічної, соціальної, політичної, культурної міцності відповідних територій стало важливим науково-практичним завданням. Поступово сформувався окремий напрям міждисциплінарних досліджень, предметом розгляду яких є взаємозв'язок становлення людських спільнот та простору їх проживання, вплив міських населених пунктів на прилеглі території, великих міст на національну економіку, світових міст на глобалізаційні процеси, тощо. Ціла плеяда вчених зробила свій внесок у висвітлення різних аспектів урбанізації та агломерації, серед яких: К. Аббот, Дж. Биверсток, Є. Боже-Гарньє, Ф. Бродель, А. Вебер, П. Геддес, Х. Гірш, М. Кастельс, Р. Коген, В. Кристаллер, Ч. Левен, Л. Маккарті, П. Нокс, С. Сассен, П. Тейлор, М. Тимберлейк, Р. Флорида, Дж. Фрідман, Д. Харві, П. Холл, В. Шукла Дж. Якобс та багато інших.

Міжнародні організації, серед яких Організація Об'єднаних Націй, Світовий банк, Організація економічного співробітництва та розвитку, Всесвітній Економічний Форум, відомі консалтингові компанії (McKinsey, Price Waterhouse Coopers) теж докладають значних зусиль для висвітлення переваг і проблем урбанізації та вироблення механізмів вирішення останніх.

З огляду на урбанізаційні тренди нашого часу продовження відповідних розробок ще більш актуалізується. У Новій програмі розвитку міст, яка стала результатом Конференції ООН Habitat III (2016 рік), стверджується, що міське населення у світі збільшиться до 2050 року майже в два рази, тобто урбанізація набирає темпів і буде однією з найпотужніших тенденцій нашого століття [1]. Чисельність мешканців найбільших агломерацій світу зростатиме швидше, ніж населення поселень інших типів, тобто агломераційні утворення будуть центрами тяжіння людей. Одночасно виклики, що породжуються урбанізаційними процесами, теж загострюватимуться.

Україна в цьому контексті знаходиться у векторі загальносвітових трендів, що свідчить про необхідність дослідження просторових, соціально-економічних, управлінських, тощо, проявів урбанізації та агломерації у нашій країні.

Виклад основного матеріалу. Сьогодні у глобальному вимірі міста займають всього 2% від загальної площі території. Водночас економічна роль міст є незрівнянно більшою (70% світового валового внутрішнього продукту формується саме у містах). Тобто міські поселення дійсно є рушіями економічного розвитку. Для прикладу: в Україні майже 24% валового регіонального продукту формується у столиці – м. Києві, найбільшому місті країни [2].

У містах формується особливий простір, де тісно взаємодіють люди різних професій і кваліфікацій, що сприяє перетіканню знань та інновацій, тобто виникає «економія за рахунок урбанізації». Територіальна близькість працівників, підприємств, споживачів, науково-дослідних установ формує економічні ефекти від локалізації, що відображається у зниженні собівартості продукції, формуванні додаткових можливостей створення вузькоспеціалізованих наукоємних і високотехнологічних виробництв товарів і послуг. Урбанізаційні ефекти можуть підвищувати конкурентоспроможність не лише

конкретних міст, а й регіонів та держав їх розташування у разі включеності даних міст у регіональні економічні системи або глобальну мережу міст, виводячи у такий спосіб національну економіку на світовий ринок.

Водночас, на високоурбанізованих територіях виникає ціла низка проблем, що мають бути у центрі уваги науковців і управлінців, серед яких:

- сегрегація населення за рівнем доходів та у просторі, наслідком чого стає збільшення злочинності й асоціальної поведінки, особливо у місцях проживання бідних містян;

- надвелика концентрація населення та незбалансованість розвитку міської інфраструктури, у тому числі комунальної, транспортної, житлової сфер;

- перевантаженість та ускладнення транспортного сполучення, швидка зношуваність транспортних засобів, хронічні затори, збільшення часу на пересування містом, збільшення аварій;

- нестача територій загального користування, у тому числі зелених зон, відкритих просторів, ущільнення забудови;

- підвищення темпів міського життя, що породжує у людей хронічну втому, депресію, психологічні зриви, тощо;

- посилення соціальних конфліктів різного походження;

- ускладнення процесів керування життєдіяльністю міста;

- збільшення забруднення навколишнього середовища внаслідок збільшення транспортних потоків, енергетичних об'єктів, побутових і промислових викидів, підвищення обсягів твердих побутових відходів та площ земельних ділянок, що зайняті сміттєзвалищами;

- ускладнення забезпечення сталого розвитку агломерацій;

- загальне погіршення умов життя городян внаслідок впливу комплексу негативних чинників.

Розглядаючи світову урбанізацію та агломерацію, слід констатувати, що гострота зазначених вище проблем різниться в залежності від рівня розвитку країни, сформованості відповідної державної політики, прийнятих правил керування розвитком міст, а також соціально-культурних традицій і суспільних цінностей. Однак, ті чи інші складні питання виникають навіть у найбільш благополучних регіонах. Прикладом може слугувати Брюссельський столичний регіон у Бельгії. У Територіальному огляді Брюссельського столичного регіону, проведеному Організацією економічного співробітництва то розвитку, зазначається, що даний регіон характеризується гострою житловою кризою, за період 1996-2020 рр реальні середні ціни на квартири зросли майже втричі, 8,8% домогосподарств чекають на соціальне житло. Питома вага жителів населення Брюссельського столичного регіону, яким загрожує бідність, складала 29,8% у 2022 році, а у Європейському Союзі – 16,5% [3].

Це свідчить про те, що сучасні процеси урбанізації та агломерації є складними та потребують управлінського впливу у всіх куточках світу. Україна в цьому відношенні не відрізняється від інших, виявлення позитивних і негативних трендів її урбанізованих територій, вчасне реагування на останні вимагає пильної уваги науковців, законодавців, практиків з питань міського управління.

Вироблення обґрунтованої політики у сфері урбанізації базується на дослідженні системи розселення в країні та факторів, що призводять до її видозміни в останні часи.

Урбанізаційні процеси в Україні розвивались дуже стрімко. У 1957-1979 рр сформувався головні міські агломерації. Кількість населення міста Києва складала 1 млн осіб у 1957 р., Харкова - у 1962 р., Одеси - у 1974 році, Дніпропетровська та Донецька – у 1979 р. [4]. Збільшення агломерацій

відбувалось на тлі загального збільшення населення. У подальшому демографічні процеси починають змінюватися - населення скорочується, але урбанізація продовжується, так як сільське населення зменшується швидше, ніж міське (див. табл.1).

Таблиця 1

Населення України у 1989 та 2022 роках (розраховано на основі [5])

	Населення, тис. осіб на 1 січня 1989 р.			Населення, тис. осіб на 1 січня 2022 р.			Темп зміни населення, %	
	всього	міське	сільське	всього	міське	сільське	міське	сільське
Україна	51706,7	34587,6	17119,1	41167,3	28693,7	12473,6	82,96	72,86
Автономна Республіка Крим	2063,6	1339,6	724
Вінницька	1932,6	857,2	1075,4	1509,5	789,6	719,9	92,11	66,94
Волинська	1061,2	518,2	543	1021,4	533,5	487,9	102,95	89,85
Дніпропетровська	3881,2	3231,3	649,9	3096,5	2606,1	490,4	80,65	75,46
Донецька	5332,4	4815,1	517,3	4059,4	3693,5	365,9	76,71	70,73
Житомирська	1545,4	818,9	726,5	1179,0	703,3	475,8	85,88	65,49
Закарпатська	1252,3	515	737,3	1244,5	463,4	781,1	89,98	105,94
Запорізька	2081,8	1576,1	505,7	1638,5	1269,9	368,6	80,57	72,89
Івано-Франківська	1423,5	597,2	826,3	1351,8	602,6	749,3	100,90	90,68
Київська	1936,7	1039	897,7	1795,1	1108,6	686,5	106,70	76,47
Кіровоградська	1239,4	742,4	497	903,7	575,9	327,9	77,57	65,98
Луганська	2862,7	2472,9	389,8	2102,9	1833,9	269,1	74,16	69,04
Львівська	2747,7	1630,5	1117,2	2478,1	1516,4	961,8	93,00	86,09
Миколаївська	1330,6	874,3	456,3	1091,8	750,7	341,1	85,86	74,75
Одеська	2642,6	1745,4	897,2	2351,4	1581,5	769,9	90,61	85,81
Полтавська	1754,2	990,8	763,4	1352,3	848,1	504,2	85,60	66,05
Рівненська	1169,7	530	639,7	1141,8	541,8	599,9	102,23	93,78
Сумська	1432,7	885,2	547,5	1035,8	723,2	312,6	81,70	57,10
Тернопільська	1168,9	476,6	692,3	1021,7	471,4	550,4	98,91	79,50
Харківська	3197,2	2513	684,2	2599,0	2115,1	483,8	84,17	70,71
Херсонська	1240	758,8	481,2	1001,6	615,1	386,5	81,06	80,32
Хмельницька	1527,1	723	804,1	1228,8	713,3	515,5	98,66	64,11
Черкаська	1531,5	809	722,5	1160,7	665,6	495,2	82,27	68,54
Чернівецька	938	395	543	890,5	386,0	504,5	97,72	92,91
Чернігівська	1415,9	756	659,9	959,3	633,3	326,0	83,77	49,40
м.Київ	2602,8	2602,8	x	2952,3	2952,3	x	113,43	x

У період з 1989 р. до 2022 р. міське населення зменшилось із 34587,6 тис осіб до 28693,7 тис осіб (на 17%), тоді як сільське – з 17119,1 тис осіб до

12473,6 тис осіб (на 27%). Як результат коефіцієнт урбанізації у 2022 році збільшився у порівнянні з 1989 роком. Дані таблиці 1 демонструють також просторову зміну урбанізаційних процесів в Україні. Західний регіон України включає Закарпатську, Волинську, Рівненську, Львівську, Івано-Франківську, Тернопільську, Чернівецьку та Хмельницьку області, Східний - Харківську, Донецьку та Луганську області, Центральний - Житомирську, Вінницьку, Кіровоградську, Черкаську, Полтавську, Сумську, Чернігівську, Київську області та м. Київ, Південний - Одеську, Миколаївську, Херсонську, Запорізьку та Дніпропетровську області [6].

Історично Східний регіон України характеризувався більшим рівнем урбанізації, що пов'язано з бурхливим розвитком промисловості. Аграрно-індустріальні Західний та Південний регіони були набагато менш урбанізованими. Про це свідчить такий показник як кількість міст в областях. Станом на 1 січня 2022 року в Україні налічує 461 місто, найбільша кількість яких знаходиться у Донецькій (52), Львівській (44), Луганській (37), Київській (26) та Дніпропетровській (20) областях. Найменша кількість міст знаходиться в Херсонській та Миколаївській областях (по 9 у кожній), Волинській, Закарпатській, Рівненській, Чернівецькій областях (по 11 у кожній) [2]. В Україні є всього три міста-мільйонника – Київ, Одеса та Харків. Дніпро та Донецьк теж мали населення більше мільйона осіб, але згодом втратили цей статус. Київ є єдиним містом, яке віднесено до світових міст категорії «бета».

Але в останні роки західні області демонструють більш високі темпи розвитку міст (наприклад Волинська, Івано-Франківська, Рівненська області, де міське населення продовжує зростати, хоча загальна кількість населення скорочується).

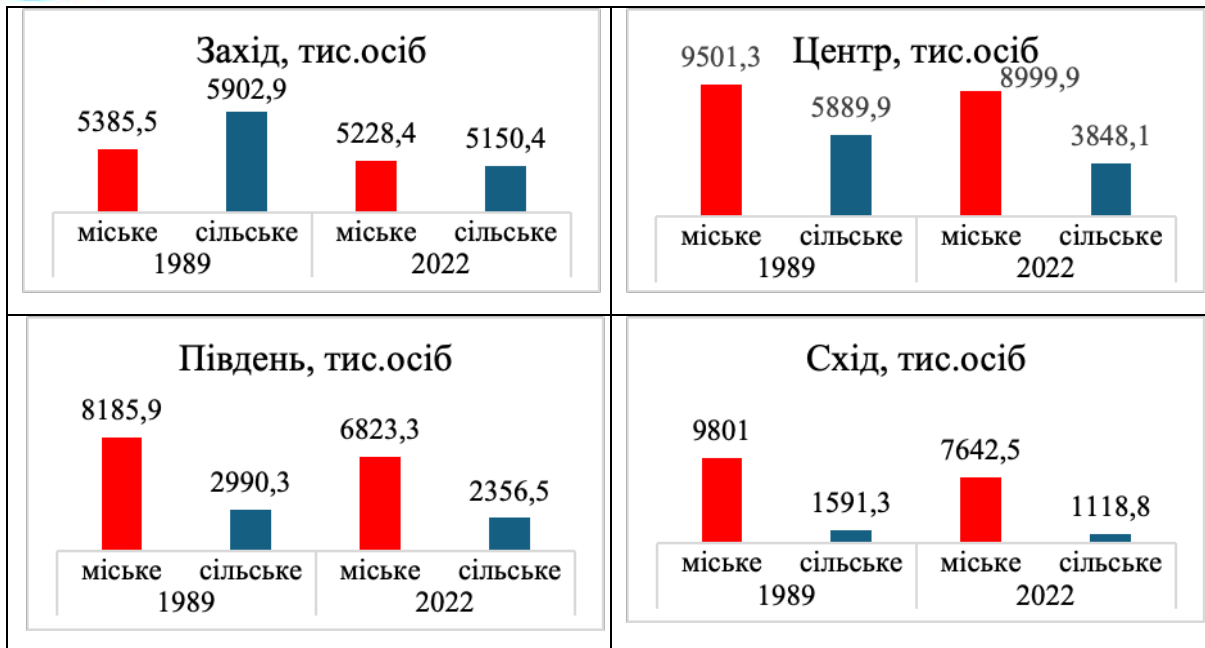

Рис. 1 Урбанізація у регіонах України (розраховано автором)

Дані рис. 1 підтверджують тезу щодо зміни урбанізаційних трендів в Україні. Можна побачити, що найбільш відчутно скоротилось міське населення на Сході України, а на Заході зміни відносно незначні. Крім того, у 1989 році у Західному регіоні переважало сільське населення, а у 2022 році – вже міське. Можна робити висновок, що Схід та Південь країни залишаються високо урбанізованими, але процеси подальшої урбанізації та створення агломерацій згасають на відміну від Заходу України, де вони пришвидшуються. У Центральному регіоні України точками тяжіння людей є м.Київ та приміські зони, які адміністративно належать Київській області. Рівень урбанізації підвищується також у Вінницькій області, у решті областей Центру України темпи урбанізації знижуються.

Після повномасштабного вторгнення росії в Україну, руйнівні наслідки якого відчули, передусім, східні території, зміна урбанізаційних трендів, їх переорієнтація у просторі стануть ще більш помітними. Тому можна очікувати формування потужних агломерацій у Західному регіоні України.

Агломерацію зазвичай розглядають як «компактне просторове угруповання поселень (переважно міських), об'єднаних значними інтенсивними зв'язками (виробничими, трудовими, соціально-побутовими, рекреаційними) у складну багатокomпонентну динамічну систему» [7]. До 2014 року в Україні еволюційно сформувалося 23 міські агломерації.

Таблиця 2

Міські агломерації України (на основі [4])

Місто - ядро	Область	Кількість міст в агломерації
Луцьк	Волинська	2
Дніпро	Дніпропетровська	2
Кам'янське	Дніпропетровська	2
Івано-Франківськ	Івано-Франківська	1
Донецьк	Донецька	8
Горлівка	Донецька	1
Краматорськ	Донецька	4
Покровськ	Донецька	3
Дебальцеве	Донецька	2
Київ	Київська	9
Дрогобич	Львівська	4
Львів	Львівська	4
Луганськ	Луганська	2
Севєродонецьк	Луганська	4
Алчевськ	Луганська	3
Кадіївка	Луганська	3
Сорокине	Луганська	2
Одеса	Одеська	2
Рівне	Рівненська	2
Севастополь	Севастополь	2
Харків	Харківська	6
Нова Каховка	Херсонська	2
Черкаськ	Черкаська	2

Після окупації росією у 2014 році частини Донецької, Луганської областей та Автономної республіки Крим та розгортання повномасштабної

війни у 2022 році можна прогнозувати суттєве зменшення міських агломерацій в Україні. Краматорська, Покровська, Дебальцевська агломерації Донецької області, Северодонецька, Алчевська, Кадіївська, Сорокинська агломерації Луганської області, НовоКаховська агломерація Херсонської області зазнали надзвичайно великих руйнувань, тому розглядати їх як точки економічного зростання відповідних регіонів у найближчому майбутньому досить проблематично. Донецька, Луганська та Севастопольська агломерації розташовані на тимчасово окупованих територіях, їх подальший розвиток теж знаходиться у полі невизначеності.

Виходячи з наведеного, можна стверджувати, що у повоєнний період лише 12 агломерацій мають перспективи розвитку, з яких 5 розташовані у Західному регіоні України, три – у Південному, дві – у Центральному та одна – у Східному регіоні. Це свідчить, що активізація урбанізаційних і агломераційних процесів на заході країни, яка намітилась ще у довоєнний період, після завершення воєнних дій значно посилиться.

Найбільшою була і залишатиметься на перспективу Київська агломерація, передбачається швидке зростання Львівської агломерації. Статус великих агломерацій скоріш за все зберігатимуть Дніпровська, Одеська та Харківська агломерації, хоча їх розвиток у повоєнний період буде повільнішим.

Агломераційні територіальні утворення, безумовно, відіграють вирішальну роль як рушії соціально-економічного розвитку. В огляді Міжнародного банку реконструкції та розвитку і Світового банку процесів урбанізації в Україні наводяться такі дані, що «сукупний обсяг виробництва (що оцінюється за сукупною інтенсивністю нічного освітлення в межах територіального відбитку міста) в агломераціях у середньому перевищує сукупний обсяг виробництва окремих міст у 14 разів» [4]. Це означає, що для

повоєнного відновлення стимулювання та управління розвитком агломерацій матиме дуже важливе значення.

Водночас, слід констатувати, що в українському правовому полі поняття «міська агломерація» чітко не визначено. Спроби його внаормувати та закласти підвалини управлінських процесів розпочались у 2017 році, коли з'явився законопроект «Про міські агломерації». У ньому закладались організаційно-правові засади формування та розвитку міських агломерацій, визначались інструменти взаємодії територіальних громад в її межах, форми державної підтримки міських агломерацій, тощо. Але законопроект не був прийнятий. У 2021 році до порядку денного Верховної ради України було включено проект Закону «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо створення правових підстав для утворення агломерації як однієї з форм співробітництва територіальних громад». Центром експертизи доброго врядування Ради Європи було підготовлено висновок, у якому вказувалось на низку правових положень законопроекту, які можуть ускладнити управління агломерацією як територіальним утворенням різних громад зі спільними інтересами. Також підкреслювалось, що питання створення агломерації є дуже чутливим, тому дуже важливо, щоб порядок формування агломерації був зрозумілим для усіх учасників, містив реальну інформацію, сприяв створенню консенсусу та уникненню конфліктів [8]. У подальшому зазначений законопроект теж був знятий з розгляду.

У практичній площині великі міста України вже давно відчувають гостру потребу у спільному з прилеглими територіальними громадами вирішенні багатьох проблем, зокрема дорожньої та житлово-комунальної інфраструктури, координації міського і приміського громадського транспорту, збалансованого розміщення виробничих потужностей, здійснення узгодженого просторового та стратегічного планування розвитку

територій. Тому, незважаючи на правові прогалини, міста Київ та Львів, спираючись на діючі нормативно-правові акти у сфері місцевого самоврядування, активно просувають ідею формування відповідних агломерацій, де реалізуються спільні управлінські процедури для покращення життєвого простору як міста-ядра, так і приміських громад. До таких ініціатив відносяться створення Місцевої асоціації органів місцевого самоврядування «Київська агломерація», розробка першої в Україні Стратегії розвитку Львівської агломерації до 2027 року.

Висновки. Україна належить до високоурбанізованих територій, але урбанізаційні та агломераційні тренди у сучасній Україні зазнали суттєвих змін. Стрімка хвиля урбанізації 50-70 років минулого століття відбувалась на тлі збільшення населення та призвела до високої концентрації міського населення у Східному регіоні України, у західних областях на той час сільське населення переважало міське.

У подальшому демографічна ситуація змінилась та сьогодні населення України скорочується. Як результат, перебіг урбанізації в Україні не є типовим та визначається тим, що міське населення скорочується повільніше, ніж сільське. Крім того, спостерігається переорієнтація у просторі активності урбанізації, Західний та Центральний (за рахунок м. Києва) регіони перебирають на себе роль лідерів. Війна, що продовжується в Україні, пришвидшила ці процеси. Можна очікувати занепад низки міських агломерацій Східного регіону та, як наслідок, зменшення їх загальної кількості.

Водночас міські агломерації залишаються головними драйверами зростання, тому їх розвиток є надзвичайно важливим у повоєнний період. Цьому сприятиме вдосконалення нормативно-правових засад формування та функціонування міських агломерацій, підтримка ініціатив Київської і Львівської агломерацій щодо скоординованого вирішення спільних з прилеглими територіями проблем.

Наприкінці підкреслимо, що отримання переваг від функціонування міських агломерацій і послаблення дії негативних факторів урбанізації можливо за умов дотримання принципів сталого розвитку, що закріплені Організацією Об'єднаних Націй та знайшли своє відображення у Новій програмі розвитку міст.

Список використаних джерел:

1. Нова програма розвитку міст. URL: <https://habitat3.org/wp-content/uploads/NUA-Ukrainian.pdf>.
2. Державна служба статистики України. URL: <https://www.ukrstat.gov.ua/>
3. OECD Territorial Reviews: Brussels-Capital Region, Belgium. URL: https://www.oecd-ilibrary.org/urban-rural-and-regional-development/oecd-territorial-reviews-brussels-capital-region-belgium_0552847b-en.
4. Україна. Огляд процесів урбанізації. Міжнародний банк реконструкції та розвитку / Світовий банк, 2015. 218 с. URL: https://city2030.org.ua/sites/default/files/documents/Urban%20Review%20UA_0.pdf
5. Банк даних. URL: <http://db.ukrcensus.gov.ua/>
6. Київський міжнародний інститут соціології. URL: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=news&id=310&page=1>
7. Агломерація. Енциклопедія сучасної України. URL: <https://esu.com.ua/article-42547>
8. Висновок до проєкту Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів щодо створення правових підстав для утворення агломерації як однієї з форм співробітництва територіальних громад». м. Страсбург, 31 березня 2020 року. URL: https://www.slg-coe.org.ua/wp-content/uploads/2020/05/%D0%92%D0%B8%D1%81%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%BE%D0%BA-%D0%A0%D0%84_%D0%90%D0%B3%D0%BB%D0%BE%D0%BC%D0%B5%D1%80%D0%B0%D1%86%D1%96%D1%8F_CEGGLEX20203_UKR.pdf

ODDÍL 2. EKONOMIKA A ŘÍZENÍ PODNIKU

§2.1 *SERVING CUSTOMER AS A FACTOR OF IMPROVING ENTERPRISE'S IMAGE* (Sharko V., Vinnytsia Trade and Economic Institute of State University of Trade and Economics, Andrusenko N., Vinnytsia Trade and Economic Institute of State University of Trade and Economics, Havenko M., Vinnytsia Cooperative Institute)

Introduction. An important factor of economic security in the conditions of war, survival and development of the retail trade enterprise is to ensure and maintain the position of its competitiveness. The criterion of competitiveness at the macro level is an indicator of the country's development, its entry into the world economy as an equal partner in economic terms; at the mesolevel – an indicator of sustainability and financial well-being of a particular enterprise.

Often in the study of competitiveness the task of its increase is set and the issue of its provision is not sufficiently considered. Meanwhile, if the level of competitiveness of the enterprise is initially low and it is raised to a certain level, this measure may be insufficient. Therefore, in our opinion, setting the task as competitiveness assurance is more accurate and correct.

Presenting main material. It is impossible to solve this task without the customer as the main «face» of any retailer's activity. With the active development of information and communication technologies, the use of mobile technologies and cloud systems, it is necessary to realise the opportunity of digitalisation in the direction of forming and maintaining effective communications with customers and their trade service. Unfortunately, at present, its quality is not given proper attention. Its assessment is not carried out or is carried out without the necessary reliability. In this regard, the authors propose a hypothesis: ensuring the

competitiveness of the regional enterprise on the basis of analysing, evaluating and improving the quality of trade service to customers will allow:

- at the macro level: to turn regional competition into a factor of the development of innovative entrepreneurship and sustainable increase of competitive advantages of a trade enterprise;
- at the meso-level: to balance the interests of the consumer and the enterprise, to balance and effectively use its personnel, information and commodity resources;
- at the micro level: to form a loyal consumer, to strengthen and increase his loyalty to sales.

The aim of the research is to analyse and evaluate the quality of trade service of customers as a basis, factor and condition for ensuring the competitiveness of the regional enterprise.

Its implementation was facilitated by the complex application of general scientific methods of cognition (system analysis, synthesis, generalisation, systematisation, comparison, deduction, induction), methods of economic and statistical analysis, methods of expert evaluations and ranging.

Such foreign scientists as G. Hamel, P. Drucker, K. Endrus, R. Eschenbach, P. Zenge, K. Christenson, R. Coase, F. Kotler, M. Porter, K. Prahalad, D. Ricardo, A. Smith, R. Solow, M. Stroper, J. Schumpeter have studied the problems of competition and ensuring the competitiveness of economic entities. The theoretical and methodological foundations for assessing the level of competitiveness of an enterprise and its products are considered in the works of many national and foreign scientists, including L.S. Kobylitskyi, S.M. Klymenko, S.I. Savchuk, M. Tkachenko, V.N. Osipov, A.N. Lytvynenko, B.V. Bukrynskyi, I.O. Tarasenko, G.I. Trehub, O.V. Horbach, R.A. Fathudynov, K.H. Hrishchenko, F.I. Spih, T.B. Kharchenko, V.V. Sharko and others.

The issues of trade service and assessment of its level are considered in the works of foreign and national researchers on retail trade problems [1, 2, 5, 6, 10, 11, 13, 14, 16, 20]. Despite the significant theoretical and methodological development of the studied problem, the issues of the essence of retail services, assessment of their quality, impact on meeting the demand of the population, and competitiveness of a trade enterprise are still insufficiently studied and debated.

The concept of enterprise competitiveness has been the object of study for many years and does not cause disagreement among theorists and practical experts. It is defined as a complex characteristic of a subject of economic entity, reflecting its advantage in relation to other enterprises in this industry, its superiority over competitors in terms of financial and economic, marketing, personnel and other indicators. Competitive advantage of one enterprise over another can be assessed when both enterprises satisfy identical needs of buyers belonging to related market segments.

At the same time, researchers have not reached a common opinion on a number of aspects of this problem. The studies have not sufficiently reflected the issues of maintaining a high competitive status, competitive positions and advantages of the trade enterprise on the basis of ensuring the quality of trade services to consumers.

This justifies the choice of the research topic and the range of scientific problems that are the subject of study. This work is divided into four blocks.

Block 1: Business competitiveness factors

The functioning of any enterprise is impossible without studying competitors and taking into account their activities. In the conditions of the spread of the coronavirus infection Covid-19 and war (Russia's attack on Ukraine), many enterprises were on the verge of losing competitiveness, bankruptcy, etc.

Modern theorists and practitioners [3, 4, 7-9, 12, 13, 15, 17-19, 21] define the competitiveness of a company as:

- a measure of the efficiency of its financial and economic activity in a given segment and at a given time;
- a complex characteristic of an economic entity reflecting its advantage over other enterprises in a given industry;
- the ability to function without crisis, to organise economic activity efficiently and to generate profits sufficient to improve production, to maintain the necessary level of product quality and commercial service, to achieve superiority over competitors in a number of indicators (financial and economic, marketing, human resources, etc.);

This concept is relative: a company may be considered competitive within, for example, a regional group of industries, but not within the industries of the world market or its segment. The assessment of the degree and level of competitiveness, i.e. the identification of the nature of the competitive advantage of an enterprise in comparison with others, consists first of all in the selection of the basic objects of comparison - the leading enterprise in the country's industry or outside it [16, 20].

Since the competitive advantage characterises the efficiency of resource use and is revealed in comparison with other economic entities, its level should be assessed in relation to a specific base (identity of the nature of the satisfied need, the «profile» of consumers, the phase of the life cycle of the enterprise).

In our opinion, the concept of «competitiveness» is broader than «economic efficiency of production», as it affects not only internal, but also external factors (level of competition, sales markets, selling price, consumer demand, population income, etc.) [18].

Ensuring the company's competitiveness, which changes over time, can therefore be achieved through continuous and progressive improvement of all its internal and external factors and indicators (indicators of economic efficiency of activity and financial position; specific indicators characterising the product range,

the process of selling goods, service conditions and additional benefits for customers) [17, 18].

Internal factors are objective criteria that determine the company's ability to ensure its own competitiveness: financial, economic and human resources potential, level of material and technical support, service support. External factors are socio-economic relations that allow the company to create and sell products with more attractive price and non-price characteristics (measures of state influence, opportunities of competitors and consumers, etc.).

The existence of certain factors is not enough to ensure competitiveness: factors can cause changes in its level, both in the direction of increase and decrease. Knowledge, accounting and analysis of the dynamics of factors and indicators reflecting the level of competitiveness allow the enterprise to control them, to determine the tools, means and directions of using the reserves of competitiveness, to take measures to maintain and improve it. Thus, the solution of the tasks of ensuring competitiveness is connected with the level of management, management of marketing business processes, information and financial, personnel and customer flows. Achieving a positive result in the competitive struggle is a natural result of constant and competent efforts of management activity.

Block 2: Analysis of a retailer's competitiveness

In order to analyse and evaluate the competitiveness, we conducted a survey among three experts – employees of the shop. They identified the competitive positions of the store and calculated their weighting coefficient. To do this, each of the experts assessed the importance of the parameters by assigning a rank to each of them (Table 2).

Table 2

Competitiveness indicators and their weighting coefficient

Indicators of store competitiveness and its weight coefficient (1–9)		
1–3	4–6	5–9
1 – Quality of goods $k_1 = 15/108 = 0.14$	4 – Quality of trade service $k_4 = 19/108 = 0.19$	7 – Location $k_7 = 8/108 = 0.07$
2 – Price level $k_2 = 13/108 = 0.12$	5 – Business reputation of the enterprise $k_5 = 11/108 = 0.10$	8 – Merchandising $k_8 = 8/108 = 0.07$
3 – Range of assortment $k_3 = 15/108 = 0.14$	6 – Operating mode $k_6 = 8/108 = 0.07$	9 – Advertising $k_9 = 11/108 = 0.10$

As we see from the table. 2, the highest weight coefficient (k) is attributed to the quality of trade service (0.19), product quality and range of assortment (0.14).

We will analyse the main competitors of the shop «Yakisna kantseliarii» according to the above indicators: the shop «AKtsentr» and «Mahik», which are located in different districts of Vinnitsa (tab. 3).

Table 3

Information on retail trade enterprises from 01.01.2023

Indicators	Names of the retail enterprises		
	Store «Yakisna kantseliarii»	main competitors	
		Store «AKtsentr»	Store «Mahik»
Operating mode	from 8.00 to 18.00	from 8.00 to 18.00	from 8.00 to 19.00
Total/sales area, m ²	102.4/32.09	320/52	66/52
Product range	Stationery and office supplies	School and writing materials	Stationery and office supplies
Average number of employees (persons)	10	7	8

Each of them was rated by a group of experts (E1, E2, E3) on a ten-point scale. Taking into account the weighting coefficient of the indicators, we made an adjusted assessment of the competitive positions of the companies and their overall rating (Table 4). The data of Figure 4 indicates that the Store «Yakisna kantseliarii» is inferior to all competitors in terms of quality of trade service (1.21; 1.31; 1.26 points).

Table 4

Adjusted assessment of competitive positions of enterprises

Competitiveness indicators	kv	«Yakisna kantseliarii»				Store «AKtsentr»				Store «Mahik»			co	
		Eo			co	Eo			co	Eo				
		E 1	E 2	E 3		E 1	E 2	E 3		E 1	E 2	E 3		
Product quality	0.14	10	8	8	1.65	9	9	8	1.65	9	8	9	1.65	
Price level	0.12	8	7	7	0.88	8	9	8	1.00	6	7	7	0.80	
Range of assortment	0.14	7	6	7	0.93	8	7	7	1.03	7	7	6	0.93	
Quality of trade service	0.19	9	8	9	1.21	10	9	9	1.31	9	9	9	1.26	
Business reputation of the enterprise	0.10	10	9	10	0.97	9	9	9	0.90	10	10	9	0.97	
Operating mode	0.07	7	8	9	0.56	9	8	7	0.56	10	10	10	0.70	
Location	0.07	8	7	8	0.54	8	8	7	0.54	9	10	8	0.63	
Merchandising	0.07	7	8	7	0.51	8	9	8	0.58	8	7	7	0.51	
Advertising	0.10	8	9	7	0.80	8	8	8	0.80	7	7	7	0.70	
Total	1.0					8.05				8.37				8.15

Notational symbols:

EA – expert assessment;

E 1 (2, 3) – assessment of the first expert (second, third);

KO – adjusted expert assessment.

Source: created by the authors.

Prices for goods in «Yakisna kantseliarii» are at the average level, the quality of goods sold by all analysed retailers is at the same level (1.65). According to all other indicators (range of goods assortment, business reputation of the enterprise, its mode of operation and location, promotion of its goods – advertising and merchandising) the analysed enterprise «coincides» by the sum of adjusted scores with one of the competitors (store «AKtsentr» or «Mahik»).

As we can see, the competitive positions of the store «Yakisna kantseliarii» (8.05) and «Mahik» (8.15) differ slightly (Fig. 1).

Thus, we can say that in Vinnytsia city on the market of school-writing and stationery goods a peculiar rating of enterprises on the level of competitiveness

was formed: «Yakisna kantseliariia» (8.37 points), «AKtsentr» (8.15 points), «Mahik» (8.05 points). According to the sum of points, the analysed enterprise currently occupies the third place.

Block 3. Trade service for store customers and its quality

The conducted work indicates the following: the weak side of the store «Yakisna kantseliariia» is the low level of trade customer service (Table 1); the quality of trade customer service has a high weighting coefficient (Table 2); the weak competitive positions of the analysed enterprise are identified in relation to the quality of trade service (Table 3); the store «Yakisna kantseliariia» also has the lowest competitive status (Table 4, Fig. 1).

Taking into account the obtained results, we will focus on the concept of «trade service». This is a direct interaction with the customer, aimed at satisfying his needs in the process of purchasing goods.

As a complex concept, it includes the quality and level of service, trade and service culture, which are based on attention to the customer and care about him. They are expressed in the fact that «the customer has the opportunity to buy everything he needs with the least amount of time and with the greatest convenience in trade» [11].

Quality as an economic category is sufficiently fully researched from the theoretical and methodological point of view, but its analytical aspects concern products, while the quality of services is given insufficient attention [2]. The quality of trade service is a set of characteristics of the process and conditions of trade service [20]. It implies the creation at a particular trade enterprise of the most favourable comfortable conditions for the choice and purchase of goods and the provision of the envisaged services. It is the compliance of trade and technological processes and the level of service with consumer preferences. It can be considered as a component and a factor in the formation of the established standard of living,

which forms a variety of needs or wants (dominants of the standard of living) in combination with consumption indicators [16].

Forming the «microworld» of a retail trade enterprise, the quality of service is an important criterion for assessing the activity of a trade enterprise, a tool for forming its positive image in the eyes of customers, is formed from the technological (perceived by the mind: location, product range and pricing policy, exterior, shop window, advertising) and psychological (perceived by its feelings and emotions, emotional and psychological mood) components. It depends on the level of culture of sales personnel, the degree of their professionalism, and the knowledge of shop personnel about the psychology of customers.

A necessary condition to improve the quality of trade service is the establishment of control over the safety of commercial and material assets, rational organisation of work of trade personnel, their compliance with the necessary labour discipline, rules of trade and technology of customer service, availability of trade offer and loyalty programmes in the electronic environment and social networks.

Block 4. Assessing the quality of trade customer service

In modern scientific research [5, 16, 20] on the issues of assessing the quality of the trade service of consumers, various directions and criteria of the existing methodology for assessing the quality of trade consumers service for retailers are adapted.

Customer service in a trading house is carried out by sellers, whose responsibilities include performing the following operation to serve customer: meeting the buyer and identifying his intentions; offer and demonstration of goods; assistance in choosing it and consultation; offering related and new products; working with customer objections, performing settlement transactions; packaging and delivery of purchases.

Customers who come to the shop should observe the friendly attitude of sales staff, their tidy appearance, as all this affects the culture of trade service. Sellers should identify the intentions of customers about the goods they need, offer them, if necessary, characterise the goods and emphasise their merits, explain the principles of action, methods of preparation, etc., as well as to explain the product's characteristics and advantages.

The objectives of trade service quality assessment are to collect data on the observance of consumer rights to the safety of goods, the appropriate quality of goods and trade services, the necessary accessible and accurate information on the quantity, quality and range of goods and services, etc.

The assessment of the quality of trade services was made on the basis of collecting information on the following aspects of the enterprise's activities: compliance with the Rules of Trade for groups of goods located on the trading floor and other regulatory documents defining the requirements for the quality of service; the presence of appropriate conditions for compliance with regulatory requirements for the organization of services; the presence of a system for selecting suppliers of goods, reflecting in contracts their responsibility for the quality and safety of products; eliminating the possibility of suppliers selling counterfeit, dangerous products; level of special training of sales personnel; its actions to comply with the requirements of legislative and regulatory documents; procedure for considering complaints and requests from customers. The conducted research allowed us to identify factors influencing the quality of trade service to customers in a trading house (Table 5).

To assess the degree of significance of the identified factors and their ranking, a survey of buyers and sales personnel was conducted.

Table 5

Factors influencing the quality of trade services and their ranks

Contents of factors influencing the quality of trade customer service	Groups of factors	from point of view:			
		personnel		buyers	
		rank	%	rank	%
Economic efficiency of activities	Economic	2	23	4	3
Location, company specialization	Structural	4	19	3	22
Work of sales personnel (level of professionalism, appearance, speed of service, etc.)	Professional	3	21	1	41
State of the material and technical base, technological equipment of the enterprise	Trade and technology	1	37	2	34

Source: created by the authors.

From the buyer's perspective, the factors were ranked as follows: professional (41% of respondents); trade and technology (34%); structural (22%); economic (3%) (Table 5).

From the point of view of sales personnel, trade and technological factors (37%) have the greatest influence on the quality of sales service. We will dwell in more detail on those components of trade service, the central place in which is occupied by trade personnel (it is they who directly interact with visitors).

Seven secret shoppers were trained to assess the quality of shopping service. When they came to the shop as ordinary customers, they asked for help in choosing goods. In the conversation they asked typical «buyer» questions, checked the seller's orientation in the range of goods and their prices, his reaction to objections, and the buyer's inducement to buy the goods again. At the end of the task, the secret shopper refused to buy. Based on the results of his visit to the shops «Yakisna kantseliarii», «AKtsentr» and «Mahik» a questionnaire-questionnaire was filled in, which reflects the facts of fulfilment/non-fulfilment of the requirements to the sales staff and the culture of their trade service.

Each of the indicators of the quality of trade service, as we see from Figure 2, was assessed on a 5-point scale.

The competitive advantages of service quality in a trading house were 2 out of 12 studied indicators – material and technical base and consumer convenience (Table 6).

Table 6

Generalized score for the quality of customer service

Competitiveness indicators	Store «Yakisna kantseliariia»	Competitors	
		«AKtsentr»	«Mahik»
Material and technical base	4.5	3.0	3.2
Consumer convenience	4.2	3.0	3.5
Time spent waiting for service	3.0	4.0	4.5
Behavior in conflict situations	3.7	4.8	4.3
Correctness and completeness of product information	3.0	4.6	4.0
Knowing your product	3.6	4.7	4.7
Correctness of sales registration	3.5	3.5	3.6
Communication between employees	4.0	4.2	4.0
Politeness	3.5	4.6	3.8
Attentiveness	3.0	4.5	3.5
Neatness	4.0	4.0	4.0
Consultations	3.2	4.8	4.0
Average value	3.6	4.1	3.9

Source: created by the author.

The main criteria of assessing the quality of service were consumer convenience, time spent waiting for service, completeness of the information provided about the product, etc. (Fig. 1, 2).

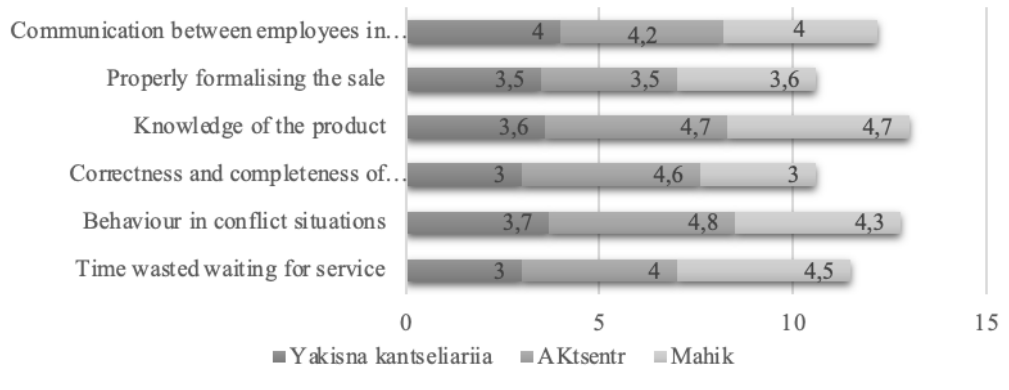

Fig. 1. Assessment of the quality of trade customer service

Source: created by the authors.

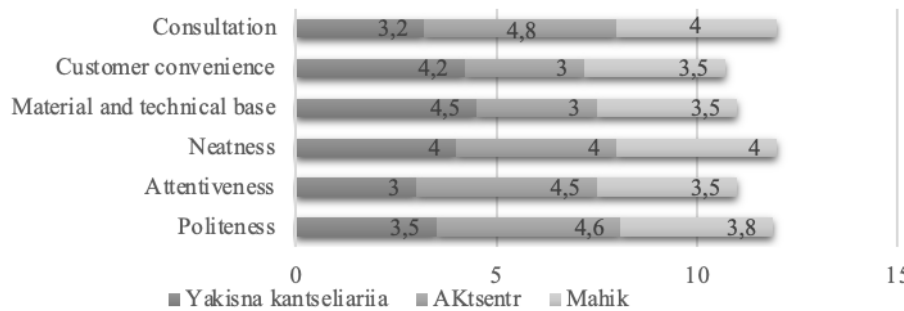

Fig.2. Assessment of the quality of trade customer service

Source: created by the authors.

The summarised assessment reflects the generally negative situation with an important indicator of the enterprise's competitiveness – the quality of service as the creation of the most favourable conditions for the choice and purchase of goods by the population and comfortable provision of services.

Sales service is a constant source of interest and concern to customers, for obvious reasons. It is based on customer care; service has moral and economic content and influence, since it directly concerns people.

The conducted research made it possible to construct a polygon of the quality of trade service (Fig. 3).

Fig.3. Radar of the competitiveness of the quality of trade service to buyers of the trading house «Yakisna kantseliaria» and its competitors

Source: created by the authors

The weak sides of service quality, as we can see from Figure 3, were knowledge of goods, provision of full and correct information about them, provision of consulting assistance, time spent waiting for service, behaviour in conflict situations, correctness of sales registration, politeness, attentiveness.

Taking into account the high proportion of «weak» competitive positions in customer service, the store «Yakisna kantseliaria» received the minimum number of points – 3.6, which is lower than the same indicator of its competitors: («AKtsentr» – 4.1 points and «Mahik» – 3.9 points) (Fig. 4).

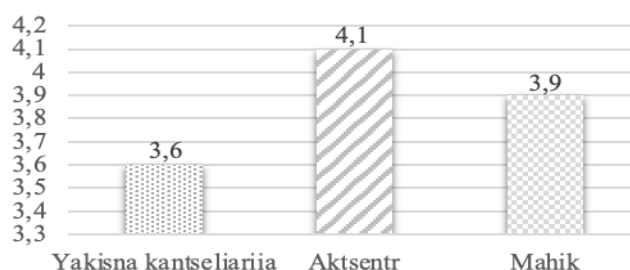

Fig. 4. Generalized assessment of the quality of trade service for customers of the store «Yakisna kantseliaria» and its competitors

Source: created by the authors

The analysis of the quality of service in «Yakisna kantseliaria» allowed to identify the following major shortcomings: ineffective organisation of feedback and lack of individual approach to consumers, their insufficient satisfaction with the attentiveness and speed of trade service, insufficient level of staff qualification in certain issues. All this causes the need to develop recommendations to eliminate the above problems in trade customer service.

Thus, the competitiveness is an instrument, which in good hands can become the most terrible weapon for any opposing organisation, but with weak control and inappropriate application – to destroy the one who tries to copulate with it. Building competitive advantages will be facilitated by ensuring successful interaction and mutual understanding of enterprises with consumers. Their requirements to trade are reduced to the creation of conditions for the timely acquisition of necessary goods (use of services) of high quality, in the right assortment with the least amount of time with maximum convenience, i.e. high quality of trade service. In modern conditions of decreasing purchasing power, it becomes one of the most important tools and factors in ensuring the competitiveness of the regional enterprise.

Providing a benevolent positive attitude to the buyer and creating a favourable emotional and psychological background of the shop, promoting emotional involvement in the purchase and optimising its process with the help of modern technologies, it always depends on the sales staff, its culture and degree of professionalism, emotional mood and knowledge of the psychology of buyers. It is they, the personnel of the enterprise, being its «face» in the sphere of organisation of sale of goods and trade service, who influence the customers, their decision to buy or refuse to buy. No matter how attractive the prices of goods and their display in the sales area are, the quality and culture of service in the modern conditions of digitalisation of the economy continue to be a condition and a tool for the survival and development of the enterprise.

The degree and level of consumer satisfaction, determined by the quality of trade service, has prognostic value for the development of business in general, as it allows to assess the possibility of maintaining the market position of the enterprise if it is studied in dynamics. An important indicator in this study is the comparison of its value with a similar indicator of direct competitors, so the quality of service is an indicator of competitiveness of a trade enterprise. The assessment of this indicator, as well as the formation of a circle of loyal customers in the online and offline format, as the results of our study have shown, requires systematic marketing research.

Conclusions. Thus, in the current conditions of digitalisation of the economy, in order to maintain and strengthen their competitive position, regional trade enterprises need to create a new «digital service culture» under new trends and business needs, integration of digital technologies into the processes of selling goods and trade services to customers, revision of the business model and restructuring of internal business processes of service, transition from the sale of goods to integrated service.

References:

1. Antypova Yu.K., Sorochan D.V. Adaptatsiia marketynhovoï doslidnoi metodyky «Mystery Shopping» do spetsyfiky roboty rozdribnykh mahazyniv samoobsluhovuvannia. *Marketynh i menedzhment innovatsii*. 2012. № 1. S. 89-95.
2. Bezpartochnyi M.H. Servisna polityka torhovelynykh pidpriemstv Visnyk Khmelnytskoho natsionalnoho universytetu. *Ekonomichni nauky*. 2014. № 5(1). S. 7-13.
3. Horbach O.V. Ekonomichna otsinka konkurentospromozhnosti mashyn na stadii tekhnolohichnoi pidhotovky vyrobnytstva : avtoref. dys. ... kand. ekon. nauk; Khark. derzh. un-t. Kharkiv, 1999. 16 s.

4. Hrytsenko K.H. Modeliuvannia otsinky konkurentospromozhnosti strakhovykh kompanii na osnovi nechitkoi lohiky. Problemy i perspektyvy rozvytku bankivskoi systemy Ukrainy : zbirnyk naukovykh prats. Sumy: DVNZ «Ukrainska akademiia bankivskoi spravy NBU», 2010. Vyp. 29. S. 103-113.
5. Dmytryk A. Kontrol yakosti obsluhovuvannia v torhivli: metodolohichni aspekty. Aktualni problemy mizhnarodnykh vidnosyn. 2010. Vyp. 89 (Ch. II). S. 86-88.
6. Diadin A.S. Innovatsiinyi rozvytok rozdribnoi torhovelnoi merezhi ta shliakhy pokrashchennia obsluhovuvannia spozhyvachiv. Biznesinform. 2014. № 12. S. 319-323.
7. Klymenko S.M., Dubova O.S., Barabas D.O. ta in. Upravlinnia konkurentospromozhnistiu pidpriemstva : navch. posib. Kyiv: KNEU, 2006. 527 s.
8. Kobylitskyi L. S. Upravlinnia konkurentospromozhnistiu : navch. posib. Kyiv: Zovnishnia torhivlia, 2003. 304 s.
9. Osypov V.N., Dylenko V.A., Strelets A.A. Otsinka konkurentospromozhnosti produktsii vyrobnychoho pryznachennia. Odesa: IPREEI NAN Ukrainy, 2001. 152 s.
10. Panchenko V.A. Orhanizatsiia protsesu formuvannia standartiv torhovelnoho obsluhovuvannia dlia pidpriemstv rozdribnoi torhivli systemy spozhyvchoi kooperatsii. Naukovi pratsi Kirovohradskoho natsionalnoho tekhnichnoho universytetu. Ekonomichni nauky. 2011. Vyp. 19. S. 368-375.
11. Reshetnikova I.L. Otsinka yakosti obsluhovuvannia spozhyvachiv v suchasnykh torhovelnykh pidpriemstvakh. Marketynh: teoriia i praktyka. 2004. № 10. S. 190-195.
12. Savchuk S.I. Metody otsinky konkurentospromozhnosti: lohika formuvannia ta analizu mozhlyvosti. Visnyk Ternopilskoi akademii narodnoho hospodarstva. Ekonomiko-matematychno modeliuvannia. 2003. № 14. S. 54-65.

13. Simonova V.S. Rol upravlinnia yakistiu torhovelnoho obsluhovu-vannia v zabezpechenni konkurentospromozhnosti pidpriemstv rehionu. Ekonomika ta derzhava. Ekonomichna nauka. 2012. № 6. S. 54-56.

14. Soshynska Ya. Upravlinnia yakistiu obsluhovuvannia spozhyvachiv u knyhotorhivli. Doslidzhennia mizhnarodnoi ekonomiky: zb. nauk. pr. Kyiv: ISEMV NAN Ukrainy, 2011. № 1(66). S. 227-237.

15. Tarasenko I.O. Udoskonalennia metodiv otsinky ta analizu konkurentospromozhnosti produktsii na pidpriemstvakh promyslovosti. Visnyk Tekhnolohichnoho universytetu Podillia. Ekonomichni nauky. 2003. № 5, Ch. 2, T. 1. S. 204-207.

16. Ternova A.S., Sharko V.V. Otsinka yakosti obsluhovuvannia pokuptsiv u pidpriemstvi rozdribnoi torhivli. Prychornomorski ekonomichni studii. 2017. Vyp. 18. S. 112-116. URL: [file:///C:/Users/Vitalii/Downloads/bses_2017_18_26%20\(1\).pdf](file:///C:/Users/Vitalii/Downloads/bses_2017_18_26%20(1).pdf).

17. Tkachenko M. Metodychne zabezpechennia otsinky konkurentospromozhnosti tovariv. Visnyk KDTEU. 1999. № 2. S. 135-144.

18. Trehub H.I. Udoskonalennia metodychnykh pidkhodiv do otsinky konkurentospromozhnosti produktsii. Mekhanizm rehuliuвання ekonomiky. 2002. № 3-4. S. 252-258.

19. Kharchenko T.B. Zabezpechennia konkurentospromozhnosti pidpriemstv yak zasib rynkovoho reformuvannia ekonomiky. APE. 2003. № 2. S. 70-73.

20. Chornyj A.Iu. Statystychnie otsiniuvannia yakosti obsluhovuvannia u rozdribnii torhivli: avtoref. dys. ... kand. ekon. nauk: 08.03.01; Kyiv. nats. ekon. un-t. Kyiv, 2005. 20 s.

21. Sharko V.V. Konkurentospromozhnist pidpriemstva: metody otsinky, stratehii pidvyshchennia. Naukovyi visnyk Mukachivskoho derzhavnogo universytetu. Serii Ekonomika. 2015. Vyp. 2(4). Ch. 2. S. 120–125. URL: <http://www.msu.edu.ua/visn/wp-content/uploads/2015/12/2-4-2-2015-22.pdf>.

§2.2 ФАКТОРИ ВПЛИВУ НА ЕФЕКТИВНІСТЬ СИСТЕМИ ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ В УМОВАХ КОНКУРЕНТНОЇ ЕКОНОМІКИ
(**Антоненко К.В.**, Національний авіаційний університет)

Вступ. Економічна безпека підприємства – це набір заходів, спрямованих на забезпечення стабільності підприємства в умовах впливу негативних чинників як зовнішнього, так і внутрішнього середовища.

Під час аналізу факторів економічної безпеки підприємств, передусім, слід відмітити групи факторів, які були запропоновані вченими і нині мають найбільший вплив на функціонування підприємств та, відповідно, на його стратегічні рішення. Ці фактори зумовлюють збільшення ступеня невизначеності зовнішнього середовища.

Виклад основного матеріалу. Згідно з дослідженням Судакової О. І. [1], перша група факторів стосується змін в мікросередовищі та інституційних рамках, що впливають на функціонування підприємств. Це вимагає дослідження підприємницької екосистеми, що передбачає розширення аналізу зовнішнього середовища та застосування нових методів і інструментів для такого аналізу.

Друга група факторів пов'язана з трансформацією галузей та ринків, де роль традиційних входних бар'єрів зменшується, а з'являються нові суміжні галузі, що ускладнює аналіз цінності продуктів для споживачів і конкурентів.

Третя група факторів «зміна характеру конкуренції» показує, що глобалізація економіки збільшила кількість конкурентів, що дозволило імітувати або наслідувати продукцію компаній-лідерів та розвивати швидку співпрацю незалежно від місцезнаходження.

Четверта група факторів пов'язана з новими моделями поведінки споживачів. З насиченням ринків та доступністю ринкової інформації

споживачі стають менш лояльними до продуктів, розширюють свої запити до надання послуг та вирішення проблем, які виникають. Це вимагає більш детального та широкого застосування методів роботи з ними з боку компаній.

Згідно з класифікацією, запропонованою Гнилицькою Л. В., фактори економічної безпеки підприємства можна розділити на зовнішні та внутрішні. Кожна з цих груп детальніше узагальнюється на наступні підгрупи (рис. 1):

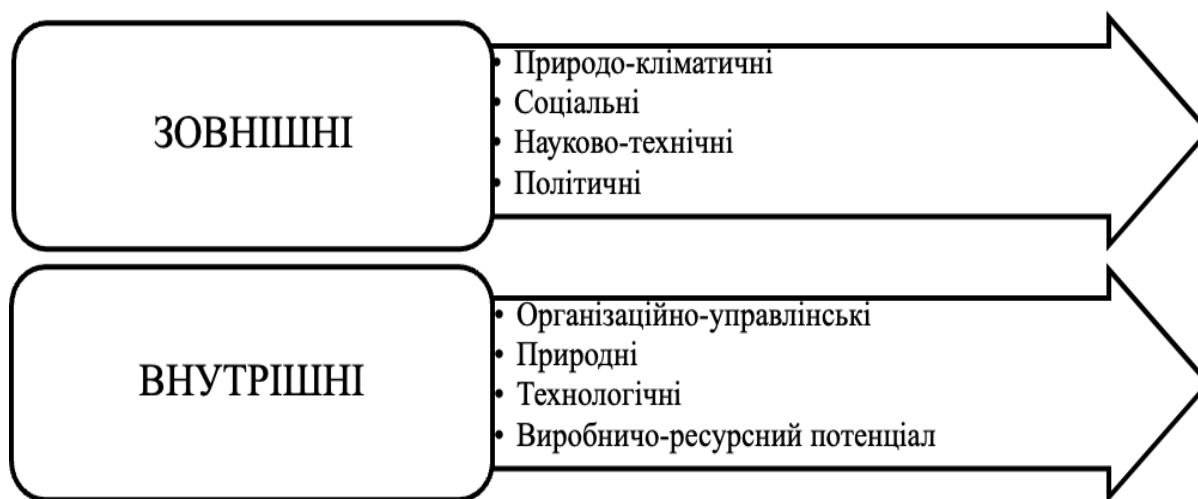

Рис. 1. Класифікація факторів впливу на економічну безпеку підприємства за Гнилицькою Л. В. [2]

Внутрішні фактори економічної безпеки підприємства:

1. Організаційно-управлінські фактори, які включають стратегію та тактику розвитку, ефективність та якість управління, маркетингову політику, інноваційну активність, інвестиційні можливості, облікову політику, персонал підприємства.
2. Природні фактори, що охоплюють галузеву приналежність.
3. Технологічні фактори, які включають структуру продукції, витрати на виробництво, модернізацію та реконструкцію матеріально-технічної бази, ефективність господарських і фінансових операцій.

4. Виробничо-ресурсний потенціал, наявність резервів, включаючи потужності.

Зовнішні фактори економічної безпеки підприємства:

1. Природно-кліматичні фактори, які включають екологічні умови.
2. Соціальні фактори, що враховують рівень зайнятості, доходи населення, соціально-демографічні, соціально-економічні, соціально-психологічні та соціально-культурні аспекти.

3. Науково-технічні фактори, які охоплюють нестабільність процесу виробництва, науково-технічний прогрес та інформаційні аспекти.

4. Політичні фактори, які включають політичну стабільність в країні, нормативно-правові аспекти, такі як курс валют, податкове законодавство, темпи інфляції та кредитна політика.

Отже, враховуючи дану класифікацію, фактори економічної безпеки підприємства можуть бути внутрішніми та зовнішніми. Внутрішні фактори пов'язані з управлінням, виробництвом та ресурсами підприємства, тоді як зовнішні фактори стосуються умов та впливу зовнішнього середовища, таких як соціальні, технологічні, природні та політичні аспекти.

У своїх дослідженнях Ареф'єва О. В. визначає фактори економічної безпеки підприємства та класифікує їх на декілька груп. Згідно з її класифікацією, фактори економічної безпеки підприємства поділяються на такі категорії (рис. 2):

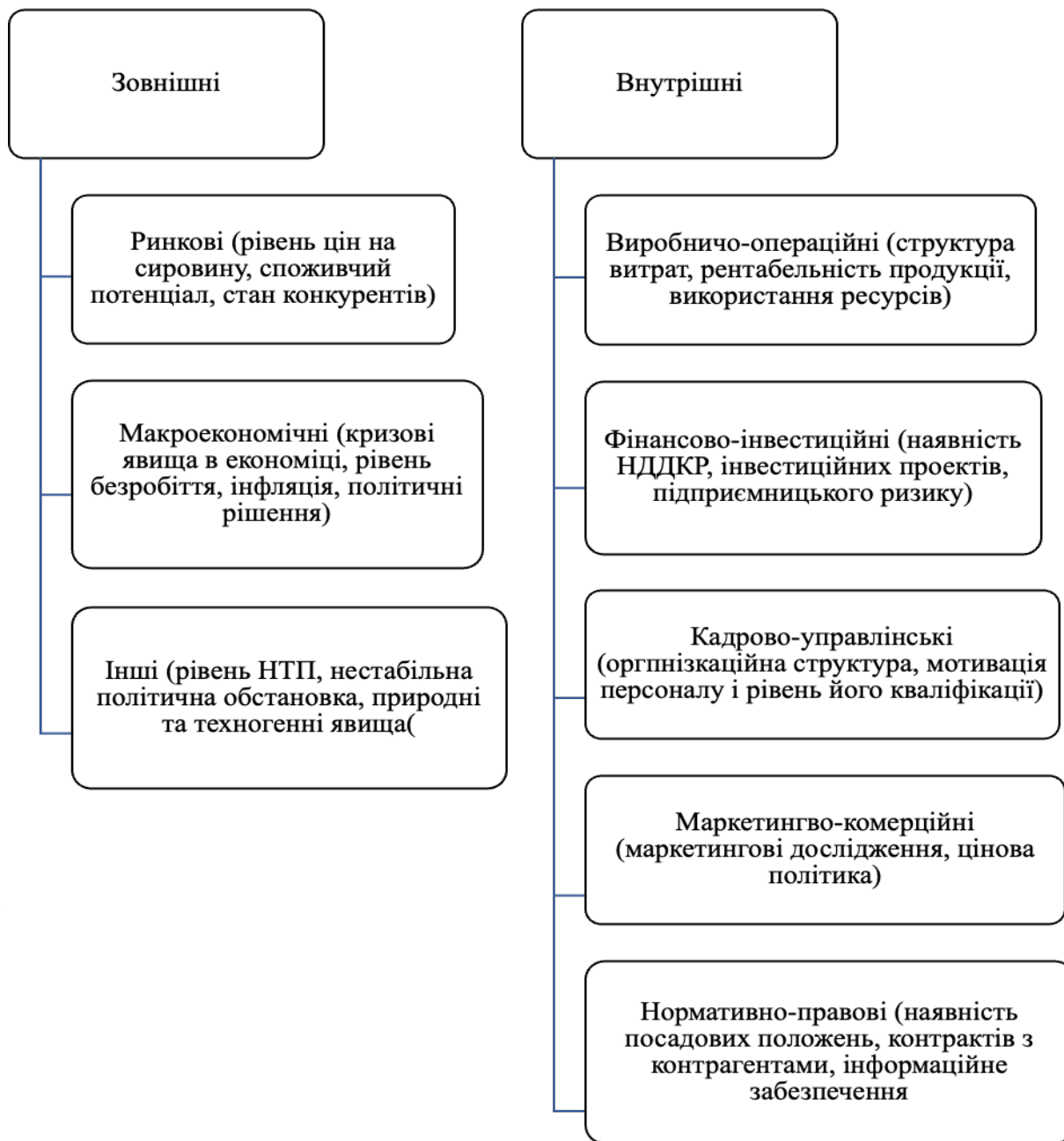

Рис. 2. Фактори економічної безпеки підприємства за Ареф'євою О. В. [3]

- 1) Макроекономічні фактори – вплив економічних умов та тенденцій на рівень безпеки підприємства в цілому;
- 2) Ринкові фактори – вплив стану та конкуренції на ринку на ефективність підприємства;

- 3) Виробничо-операційні фактори – фактори, що стосуються процесів виробництва та операційної діяльності підприємства;
- 4) Фінансово-інвестиційні фактори – вплив фінансової стійкості та інвестиційної політики на економічну безпеку;
- 5) Кадрово-управлінські фактори – відносини між персоналом та управлінням, їхні навички та професійні якості;
- 6) Маркетингово-комерційні фактори – вплив маркетингової стратегії та комерційних рішень на успішність підприємства;
- 7) Нормативно-правові фактори – врахування законодавчих норм та правил у діяльності підприємства.

Така класифікація допомагає зрозуміти різноманітні аспекти, які впливають на економічну безпеку підприємства та розглядаються у контексті їх взаємозв'язку.

Згідно з класифікацією, запропонованою Васильців Т. В, фактори економічної безпеки підприємства можна розділити на чотири групи, з огляду на декілька ознак (рис. 3):

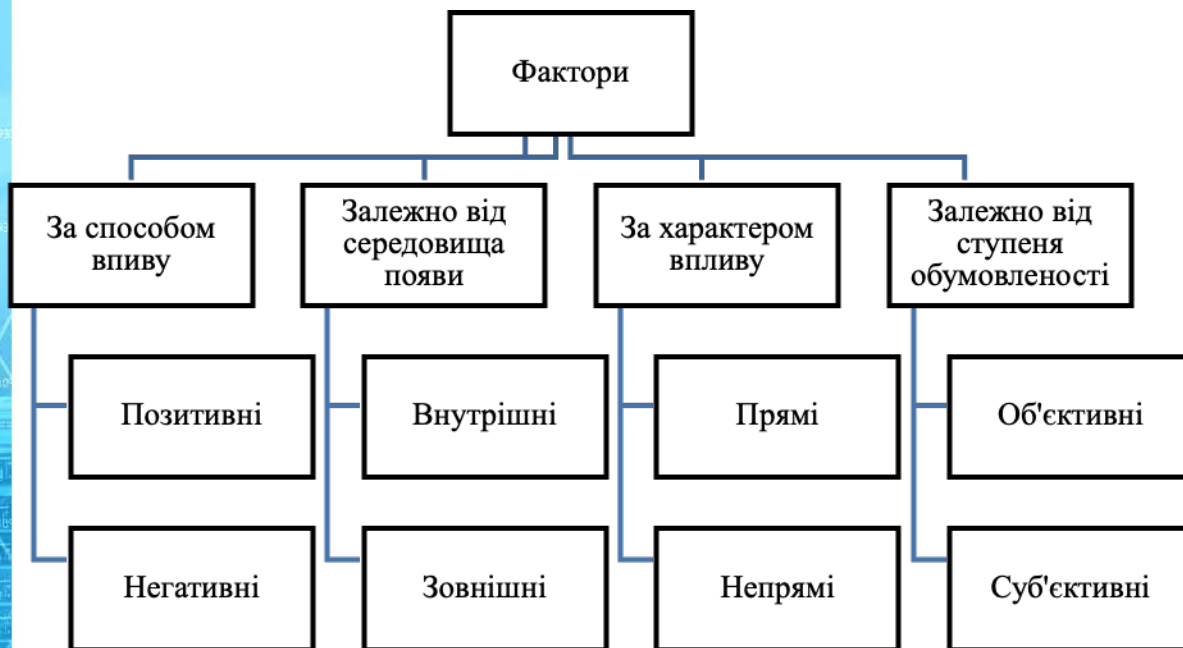

Рис. 3. Фактори економічної безпеки підприємства за Васильців Т. В. [4]

1. Залежно від способу впливу, фактори можуть бути позитивними або негативними, вони мають значний вплив на ефективність системи економічної безпеки.

2. Залежно від середовища появи, фактори можуть бути внутрішніми або зовнішніми, що вказує на те, чи походять вони з самого підприємства або зовнішнього оточення.

3. Враховуючи характер впливу, фактори можуть бути прямими або непрямими, що показує, чи мають вони безпосередній чи опосередкований вплив на економічну безпеку.

4. Залежно від ступеня обумовленості, фактори можуть бути об'єктивними або суб'єктивними, враховуючи, чи залежать вони від об'єктивних умов або є результатом свідомих дій індивідів.

Зовнішні фактори можуть бути поділені на прямі та непрямі. Прямі фактори негайно впливають на економічну безпеку і включають ресурсне забезпечення, інфраструктуру, конкурентне середовище, споживачів, постачальників та партнерів. Непрямі зовнішні фактори включають політичні, економічні, правові, науково-технічні, міжнародні, екологічні, соціально-культурні, демографічні, природно-кліматичні та географічні фактори. Показники, пов'язані з цими факторами, можуть відрізнятися в залежності від підприємства, але серед загальних показників економічних чинників можна виділити рівень інфляції, платоспроможність населення, інвестиційні ресурси та курс аціональної валюти.

Ковальчук А. М. і Орлик О. В. у своїх дослідженнях розглядають загрози економічній безпеці за рівнем виникнення. Ці загрози можна умовно розділити на макрорівень, мезорівень та мікрорівень, і вони проявляються як на зовнішніх, так і на внутрішній площинах діяльності підприємств.

Класифікація загроз системі економічної безпеки підприємств представлена на рисунку 4.

За походженням	<ul style="list-style-type: none">• природні• техногенні• спричинені людьми• неприродні
За тривалістю	<ul style="list-style-type: none">• миттєві• триалі• постійні
За наслідками	<ul style="list-style-type: none">• без наслідків• допустимі• критичні• катастрофічні
За частотою дії	<ul style="list-style-type: none">• одноразові• багаторазові
За сферою дії	<ul style="list-style-type: none">• виробничі• економічні• політичні та ін
За правомірністю	<ul style="list-style-type: none">• законні• незаконні
За напрямом дії	<ul style="list-style-type: none">• персонал• матеріальні цінності• інформація

Рис. 4. Класифікація загроз системі економічної безпеки підприємств [5, 6]

Загрози системі економічної безпеки підприємства представляють собою дестабілізуючі фактори, які мають негативний вплив на всі компоненти системи економічної безпеки підприємства. Ці загрози можуть позначитися на ефективності підприємства, затримати його розвиток та зростання, особливо в умовах неотехнологічних перетворень.

Ми вважаємо, що для ефективного урахування на чинників, що впливають на економічну безпеку підприємства та їх урахування, слід їх систематизувати за певними характеристиками. Таким чином, засновуючись на вище зазначеному, пропонується розділення чинників впливу на економічну безпеку підприємства на дві підсистеми: чинники зовнішнього впливу та чинники внутрішнього впливу.

Також виділяємо окремий фактор в системі зовнішніх чинників – фактор війни [7], що суттєво впливає на всі сфери діяльності підприємства і його економічну безпеку (рис. 5).

Рис. 5. Система факторів впливу на економічну безпеку підприємства

Система чинників, як зовнішнього, так і внутрішнього впливу, створює господарське середовище, що впливає не тільки на підприємство, а й на всіх його контрагентів. Макроекономічні чинники можуть підсилювати або послаблювати небезпеку мікроекономічних чинників, а ті в свою чергу - впливати на макроекономічні. Таким чином, джерела загроз економічній безпеці підприємства постійно взаємодіють між собою.

Висновки. Аналіз досліджень з економічної безпеки показує, що значимість чинників впливу різна і може змінюватися з часом. Для ефективного забезпечення економічної безпеки підприємства, необхідно враховувати і аналізувати цю динаміку взаємодії чинників та вчасно реагувати на зміни в середовищі. Такий підхід дозволить підприємству знизити ризики та забезпечити стійкий розвиток у змінних умовах ринкової діяльності.

Список використаних джерел:

1. Судакова О. І., Щеглова О. Ю., Гасенко О. О. Головна характеристика механізму управління економічною безпекою розвитку підприємства. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Економіка і менеджмент*. 2017. №24 (2). С. 11-14.
2. Гнилицька Л. В. Основи економічної безпеки підприємства. *Бухгалтерський облік і аудит*. 2013. №7. С. 41-48.
3. Ареф'єва О.В., Ковальчук А.М., Павленко Б.О. Інноваційне управління ресурсозабезпеченням та економічною безпекою підприємства в умовах конкурентного середовища. *Проблеми системного підходу в економіці*. 2021. Випуск 6(86). С. 32-38.
4. Vasylytsiv T. G., Yaroshko O. R. (2018). Financial security of the enterprise: place in the system of economic security and priorities of strengthening at the post-crisis stage of economic development. *Scientific Bulletin of LTEU of Ukraine*, 21, 132-136.

5. Ковальчук А. М. Детермінанти забезпечення мотиваційного управління економічною безпекою підприємств в умовах стійкого розвитку. *Вісник Київського національного університету технологій та дизайну. Серія «Економічні науки»*. 2020. № 3(147). С. 98-107.

6. Orlyk O. Класифікація та систематизація загроз фінансово-економічній безпеці підприємств. *Вісник соціально-економічних досліджень*. 2017. №1 (62). С. 106-115.

7. Ареф'єва О. В., Антоненко К. В. Аналіз наслідків війни для економіки України. *Інфраструктура ринку*. 2023. №71. URL: <http://www.market-infr.od.ua/uk/71-2023> (дата звернення: 27.10.2023).

ODDÍL 3. PRÁVNÍ VĚDY

§3.1 ВИБОРЧА СИСТЕМА УКРАЇНИ КРИЗЬ ПРИЗМУ ВИБОРЧОГО КОДЕКСУ УКРАЇНИ (Ромців О., Національний університет “Львівська політехніка)

Вступ. Демократичний характер проходження виборів, а відтак і легітимність обраної в результаті цього публічної влади значною мірою залежить від типу виборчої системи.

У контексті нашого дослідження виборча система – це встановлений законом спосіб визначення результатів голосування і порядок розподілу депутатських мандатів між кандидатами (важливо, що таких способів існує декілька й застосування кожного з них до однакових підсумків голосування може дати різний результат). Виборча система є своєрідним індикатором політичних відносин, політичної свідомості та політичної культури. Від її ефективності залежить гнучкість і життєздатність самої політичної системи, здатність суспільства претендувати на більші самоврядні функції, політичне структурування тощо [1, с. 89].

Виборча система є частиною усталеної практики конституціоналізму для кожного демократичного режиму, і від того, наскільки вона ефективна, залежить легітимність інститутів влади. З огляду на це, важливо, щоб обрана система була зрозумілою суспільству й визнавалася ним справедливою. Це сприяє легітимації результатів виборів і сприйняттю сформованої за її підсумками влади як такої, що отримала від народу право управляти державою. Застосування того чи іншого виду виборчої системи є дієвим механізмом впливу на партійну систему та підтримки демократії в країні, про

що свідчать юридичні позиції, сформульовані Конституційним Судом України.

Так, відповідно до викладеної у Рішенні від 27.05.2008 № 11-рп/2008 позиції виборчі системи є важливою складовою механізму здійснення влади народом, їхній зміст має значення для характеру відповідного представницького мандата та особливостей функціонування інституту конституційної відповідальності в системі представницьких органів (пп. 4.1 п. 4 мотивувальної частини Рішення).

Визначення типу виборчої системи, її ознак та особливостей становить питання політичної доцільності та має вирішуватися парламентом відповідно до його конституційних повноважень за умови дотримання конституційних принципів та демократичних стандартів організації й проведення виборів (абз. 3 пп. 2.4 п. 2 мотивувальної частини Рішення Конституційного Суду України від 21.12.2017 № 3-р/2017).

Виборче право спрямоване на врегулювання засадничих механізмів демократичного режиму – виборів, а виборча система як спосіб формування представницького органу за підсумками голосування на виборах є важливою складовою у забезпеченні проведення виборів на демократичних засадах (абз. 5 пп. 2.4 п. 2 мотивувальної частини Висновку Конституційного Суду України від 16.12.2019 № 8-в/2019).

Саме тому це питання також стало предметом нашого наукового дослідження.

Виклад основного матеріалу. Українська держава довгий час перебувала на шляху пошуку оптимальної для себе моделі виборчої системи. У різні періоди часу застосовувалися різноманітні варіанти виборчих систем. Лише вибори Президента України проводилися за мажоритарною системою абсолютної більшості. Місцеві вибори проходили як за мажоритарною, так і

пропорційною системою. Натомість депутати Верховної Ради України обиралися за всіма типами виборчих систем, а саме:

- до 1997 року в нашій державі існувала мажоритарна система виборів відносної більшості;
- з прийняттям 24 вересня 1997 року Закону України «Про вибори народних депутатів України» була запроваджена змішана пропорційно-мажоритарна виборча система;
- нова редакція Закону України «Про вибори народних депутатів України» від 19 серпня 2005 року встановила пропорційну виборчу систему;
- Закон України «Про вибори народних депутатів України» від 17 листопада 2011 року передбачав, що вибори депутатів здійснюються за змішаною (пропорційно-мажоритарною) системою;
- 19 грудня 2019 року був прийнятий новий Виборчий Кодекс України [2], відповідно до якого вибори до парламенту відбуватимуться за пропорційною системою з відкритими партійними списками. Президент України обиратиметься громадянами України за мажоритарною системою абсолютної більшості.

Проте, на думку науковців, постійна зміна виборчого законодавства деструктивно впливає на розвиток партійної системи України у контексті її інституціоналізації та породжує політичну корупцію. Політична практика молодих демократій (країни ЦСЄ) засвідчує необхідність формування усталеного виборчого законодавства, що сприяє стабільності партійних систем та інших політичних інститутів суспільства [3, с. 68]

Крім цього, недоліки вітчизняної виборчої системи призвели до зниження культури електорату та поширення політичного шахрайства, що обумовило зменшення рівня довіри суспільства до органів державної влади. Тому в період активного конституційно-правового реформування в Україні

виникла нагальна потреба в оновленні виборчої системи та підвищення її ефективності на основі зміни чинного законодавства з урахуванням досягнень зарубіжного досвіду розвинених країн. Як наслідок, 19 грудня 2019 року Верховна Рада України ухвалила Виборчий кодекс України, в який увійшли закони України «Про вибори народних депутатів України», «Про вибори Президента України» та «Про місцеві вибори».

Кодифікація виборчого законодавства була проведена з метою, по-перше, забезпечення системності, логічної взаємної узгодженості нормативного тексту на основі єдиної системи принципів виборчого права, які закріплені в Конституції України та міжнародних виборчих стандартах. По-друге, це подолання множинності законів, повнота законодавчого регулювання. Ця повнота полягає не лише в тому, щоб в одному акті зібрати норми, які стосуються законодавчого рівня регулювання, а й у тому, щоб забезпечити дотримання положення п. 20 ч. 1 ст. 92 Конституції України [4], відповідно до якого виключно законами регулюється організація і проведення виборів у державі. Це означає, що регулювання підзаконними актами, зокрема, постановами Центральної виборчої комісії, мало б бути мінімізоване. Проте поза Виборчим кодексом України залишилися два важливі законодавчі акти з виборчої сфери – про державний реєстр виборців і про Центральну виборчу комісію. Вони не охоплені Виборчим кодексом і існують як окремі закони. У цьому випадку може виникнути проблема співвідношення юридичної сили норм Кодексу і законів при виявленні колізій між їх приписами. По-третє, ще однією метою кодифікації була уніфікація законодавчого регулювання однорідних виборчих процедур для різних типів виборів [5].

Аналізуючи Виборчий кодекс України, можна зробити висновок, що найбільш суттєвими є зміни щодо виборів народних депутатів, які будуть

обиратися за пропорційною системою з відкритими списками. Відповідно до статті 133 Кодексу, вибори народних депутатів України будуть проводитися на засадах пропорційної системи за єдиними списками кандидатів у депутати в загальнодержавному виборчому окрузі, з яких формуються регіональні виборчі списки кандидатів у депутати від партій [2]. Право на участь у розподілі депутатських мандатів набувають партії, на підтримку регіональних виборчих списків кандидатів у депутати від яких у межах загальнодержавного округу подано п'ять і більше відсотків загальної кількості голосів виборців, які підтримали регіональні виборчі списки кандидатів у депутати від усіх партій у межах загальнодержавного округу.

Саме пропорційна виборча система, яка передбачає проведення виборів на суто партійній основі, надає найбільш широкі можливості для участі політичних партій у виборах, а також можливості безпосереднього їх впливу на розподіл депутатських мандатів. Вона діє в багатомандатних виборчих округах, і голосування проводиться за партійними списками. Кожна партія, яка бере участь у виборах, отримує кількість депутатських місць, пропорційну числу отриманих нею голосів виборців. Сьогодні пропорційна система застосовується більше, ніж у 60 країнах [6, с. 119] (Іспанія, Швеція, Фінляндія, Норвегія, Ізраїль, Нідерланди, Швейцарія та ін.), під час виборів усього парламенту (Данія, Португалія, Люксембург, Латвія), лише нижньої палати (Австралія, Австрія, Бельгія, Польща, Бразилія), $\frac{1}{2}$ складу нижньої палати (ФРН).

Аналізуючи реалії політичного сьогодення в Україні, а також досвід використання пропорційної системи, можна стверджувати, що аргументи щодо її переваг наступні [7]:

а) система практично не допускає втрати голосів і є математично точною, вона враховує увесь спектр суспільних інтересів і забезпечує

парламентське представництво меншості (звісно, за винятком тих партій, які не подолали виборчий поріг);

б) пропорційне представництво надає громадянам більшу свободу вибору і тим самим підвищує інтерес до суті політичних проблем;

в) у парламенті встановлюється чітко окреслена структура партійного представництва;

г) суттєво зменшуються можливості для маніпуляції голосами виборців, владний ресурс на практиці нелегко застосовувати, а деякі прийоми, притаманні мажоритарним системам, повністю виключаються (як - от явище джеррімандерінгу або масового «переселення» виборців з одних округів до інших).

Попри вказані позитивні риси дана система все ж не позбавлена недоліків, до яких, насамперед, варто віднести такі [7]:

а) зазначена система загалом незрозуміла широкому колу громадян;

б) послаблюється безпосередній контакт із виборцями, деперсоніфікується голосування, особливо тоді, коли застосовується принцип партійного формування виборчого списку, за якого виборці не мають змоги змінити порядок розташування кандидатів у списку і, голосуючи за партію, «погоджуються» із запропонованим нею списком кандидатів, а партії, у свою чергу можуть включати до свого списку одіозних політиків, які не мали б шансів бути обраними за мажоритарної системи;

в) партії мають можливість «продавати» місця у своїх виборчих списках;

г) посилюється контроль партії над кандидатами (в деяких випадках партія може позбавити свого депутата мандату за «порушення партійної дисципліни»);

г) вона сприяє фрагментації політичних сил, а подекуди сприяє входженню до парламенту крайніх радикальних партій;

д) міжпартійні компроміси та домовленості у передвиборний період досягаються рідко;

е) пропорційне представництво може заважати повноцінній роботі уряду, якщо він не має стабільної більшості на свою підтримку;

є) при розпаді правлячої парламентської коаліції і неможливості створити нову проводяться дострокові вибори, а це, у свою чергу, викликає апатію серед виборців і сприяє абсентеїзму;

ж) при наявності великої кількості недостатньо впливових партій, партії, які подолали виборчий поріг, нерідко отримують дві третини - три чверті голосів виборців, але при цьому розподіляють усі 100% місць у парламенті, що нерідко викликає суспільне обурення.

Необхідно зазначити, що пропорційний розподіл місць може здійснюватись різними способами, і перш за все, на основі виборчої квоти (чи то виборчого метра), яка вираховується шляхом ділення загального числа голосів виборців, поданих в окрузі, на число мандатів, які підлягають розподілу, тобто визначається мінімальне число голосів виборців, які необхідно набрати партії, щоб отримати один мандат.

У пропорційній системі існує таке поняття, як загороджувальний бар'єр, тобто вимога мінімального числа голосів, яке повинно бути подане виборцями за партії для того, щоб вони могли взяти участь у розподілі мандатів (ця вимога може бути виражена як у процентному, так і в кількісному відношенні). Застосовуватись обмеження може й на першій стадії, і на стадії вторинного розподілу мандатів. Так, наприклад, у ФРН діє 5%-й бар'єр, у Єгипті – 8%-й, у Туреччині – 10%. У Швеції, щоб брати участь у розподілі мандатів, партія повинна отримати не менше 4% голосів по країні або 12% у виборчому окрузі, у вторинному ж розподілі беруть участь лише списки, які подолали 12%-й бар'єр; в Італії до розподілу

остаточних мандатів не допускаються партії, які набрали менше 300.000 голосів по країні [6, с. 121].

Усередині списку партій, які подолали загороджувальний бар'єр, мандати розподіляються залежно від виду системи списків. За системи «жорстких» списків кандидати в списку розподіляються не за алфавітним порядком і не довільно, а залежно від «ваги» кандидата, його положення в партії. Голосуючи за список у цілому, виборці не висловлюють ставлення до окремих кандидатів. Виграні списком мандати віддаються кандидатам відповідно до черговості їх розташування в списку, що визначається безпосередньо партією.

Інший порядок розподілу мандатів за системи «гнучких» списків: голосуючи за список у цілому, виборець зазначає кандидата, якому він надає перевагу. Відповідно, мандат отримає кандидат, який має найбільше число знаків переваги.

Запровадження пропорційної виборчої системи з відкритими списками стало інноваційним аспектом нового Виборчого кодексу України. Загалом, фахівцями з виборчого права позитивно оцінено вищезазначене нововведення, а виборчу систему з відкритими списками міжнародними партнерами охарактеризовано як таку, що має прогресивні та демократичні засади, оскільки пропорційна виборча система є більш інклюзивною, ніж система одномандатних округів, тобто вона залишає осторонь менше виборців. Будь-яке розширення можливостей громадян впливати на списки – це крок на шляху до зменшення рівня політичної корупції. Тобто є шанс, що відкриті партійні списки запобігатимуть торгівлі місцями у виборчому бюлетені. Вони створюватимуть стимули для залучення тих, хто вже має народну підтримку на місцевому рівні. В результаті можуть з'явитися політичні партії, сконцентровані навколо ідей, а не окремих осіб.

Також позитивними сторонами такої системи є те, що депутати знають, виборці якого регіону їх обрали, і мають перед ними персональну відповідальність, так само як і перед партією, яка їх висунула і з іншими депутатами якої вони поєднані спільною партійною програмою.

Недоліками ж виборчої системи з відкритими списками, на думку експертів, є складна для розуміння система розподілу мандатів і ризик гострої конкуренції між кандидатами з регіональних списків від однієї партії [8].

Попри всі прогресивні нововведення Виборчого кодексу стосовно пропорційної виборчої системи, 12 лютого 2021 року до Конституційного Суду України надійшло подання від 45 народних депутатів щодо відповідності окремих положень Виборчого кодексу Конституції України. Так, народні депутати вважають, що вилучення із законодавства можливості проведення виборів за мажоритарною системою обмежує конституційні виборчі права громадян, зокрема на самовисування, а також містить ознаки узурпації влади. Проте аналіз конституційного подання свідчить про необґрунтованість доводів народних депутатів щодо неконституційності відміни самовисування, адже самовисування може бути законодавчо реалізовано в межах будь-якої виборчої системи, в тому числі його можливо забезпечити і в рамках пропорційної системи, яка передбачена Виборчим кодексом України на парламентських виборах, через запровадження, наприклад, списків незалежних кандидатів [9].

Також важко погодитися з тим, що запровадження єдиних, регіональних виборчих списків містить ознаки узурпації влади, оскільки положеннями Виборчого кодексу України не ставиться під сумнів виключне право громадян України на формування представницьких органів влади та зберігається свобода вибору.

Якщо говорити про вибори Президента України, то відповідно до Виборчого кодексу України вони і надалі будуть проводитися за мажоритарною виборчою системою абсолютної більшості.

Під час застосування мажоритарної (від фр. – більшість) виборчої системи обраним вважається той кандидат, який отримав більшість голосів. Якщо ніхто з кандидатів не набирає 50%+1 голос від виборців, які взяли участь у голосуванні, то проводиться другий тур виборів. Таким чином, принциповою ознакою мажоритарних систем є те, що голосування організується і здійснюється за окремих осіб, а результати виборів визначаються залежно від одержання окремим кандидатом більшості голосів виборців.

Мажоритарна виборча система історично найдавніша та найпростіша і як показує світовий досвід, вона є оптимальною на виборах президента, оскільки не допускає викривлень принципу політичного представництва й враховує інтереси більшості виборців. Адже якщо кандидат був обраний в один тур, значить його підтримували більше 50% виборців усієї країни. Якщо ж мав місце другий тур, то він, ймовірно, сприяв тому, аби визначення виборців відбувалось на основі близьких політичних позицій.

Загалом переваги мажоритарної системи абсолютної більшості можна окреслити такими такими аргументами [7]:

а) демократизм - оскільки вона враховує інтереси реальної більшості виборців - саме тієї частини суспільства, якій небадуже майбутнє держави і які прийшли на виборчі дільниці проголосувати;

б) вона допомагає створити ефективну проурядову більшість у парламенті;

в) за мажоритарної системи виникають і встановлюються безпосередні зв'язки між кандидатом і виборцями, вони знаходяться у постійному

контакті. Кандидати добре знають стан справ у своєму виборчому окрузі, інтереси виборців, особисто знайомі з найактивнішими представниками. Відповідно і виборці мають уявлення про те, кому вони довіряють представляти свої інтереси в державі, до кого безпосередньо варто звертатися для представлення інтересів громади;

г) часто (але, на жаль, не завжди) зростає якість обраних осіб (адже голосування персональне, а не списком, і виборці мають змогу побачити кандидатів на власні очі та поспілкуватися з ними);

д) дана система дає можливість бути обраним позапартійному кандидату, таким чином зменшується вплив політичних партій на життя суспільства.

Що стосується основних недоліків мажоритарних систем, то вони є наступними [7]:

а) за системи абсолютної більшості часто доводиться проводити другий тур виборів (до якого потрапляють два кандидати, які набрали найбільшу кількість голосів з - поміж інших) або перевибори, а це, як правило, призводить до зменшення, зниження активності виборців, а відтак далеко не завжди обраний депутат представляє більшість населення свого округу. Тобто фактично переможець забирає все, а решта кандидатів й, відповідно, політичні позиції виборців, які за них голосували, жодним чином не представлені, що потенційно може призвести й до поляризації суспільства та розколу;

б) внаслідок двотуровості мажоритарної системи сама процедура виборів ускладнюється та дорожчає;

в) за системи абсолютної більшості у разі, якщо жоден з кандидатів у другому турі не отримав необхідної підтримки (50% + 1 голос), округ, у якому проводилися вибори, на певний час залишається непередставленим у парламенті;

г) часто дискримінуються малі, так звані «« треті» партії, які практично втрачають шанси бути представленими у законодавчому органі тому, що виборці часто орієнтуються на представників найбільших та найвпливовіших (в сучасній Україні читай - найрейтинговіших партій, вважаючи, що представники так званих «третіх» партій не зможуть ефективно працювати в парламенті в умовах меншості;

д) влада має більше можливостей та ресурсів тиску на депутатів - мажоритарників, аби вони з особливо принципових для влади питань голосували саме так, як цього від них вимагають (особливо це стосується позапартійних кандидатів, які не мають можливості захистити себе за допомогою політичної партії);

е) при застосуванні мажоритарної системи є можливість (особливо у державної влади) впливати на результати виборів, застосовуючи різноманітні маніпулятивні технології (як - от - масове «переселення» виборців з одного округу до іншого, маніпулювання з кордонами виборчих округів).

Однією з переваг пропорційної системи над мажоритарною є те, що вона дозволяє уникнути процедури повторного голосування, а також повторних виборів і виборів замість депутатів, які вибули, оскільки в разі дострокового припинення повноважень якого-небудь депутата його місце займає наступний кандидат у списку його партії.

У виборі виборчої системи вирішальну роль відіграє співвідношення пріоритетів: якщо головною метою є формування стабільного і ефективного уряду, то перевага надається мажоритарній системі; якщо акцент робиться на адекватному представництві в парламенті інтересів різних груп населення – то пропорційній. Значною мірою це залежить від характеру взаємин законодавчої і виконавчої влади. Якщо уряд формується парламентом, то першочергового значення набуває формування в парламенті стійкої більшості [10, с. 45].

На думку канадського політолога І. Кіса, мажоритарні виборчі системи є ефективними, натомість пропорційні – справедливими. Перші дозволяють забезпечити ефективне урядування та відповідальність обраного депутата. Другі – адекватне представництво суспільних поглядів та повагу до прав «меншин». Всі чотири вказані характеристики безпосередньо відповідають завданням демократичних виборів. Разом з тим виборча система не здатна в однаковій мірі виконати всі завдання демократії [11].

Наразі мажоритарна система абсолютної більшості в Україні збережена не тільки на президентських виборах, а також використовується на місцевих виборах великих міст. Зокрема, у 2015 році відбувались вибори міських голів міст із кількістю виборців 90 тисяч і більше. А після набуття чинності Виборчим кодексом України, восени 2020 року така система була застосована на виборах міських голів із кількістю виборців 75 тисяч і більше.

Такий перелік міст не обов'язково має бути сталим. У Виборчому кодексі закріплені показники кількості виборців як умова для визначення виборчої системи. Відповідно, якщо кількість виборців у громаді до наступних виборів зміниться, то система у цій громаді також може змінитись. Ключовою цифрою для встановлення виборчої системи є інформація про кількість виборців, які мають право голосу на відповідних місцевих виборах станом на перший день місяця, що передує місяцю, в якому розпочинається виборчий процес цих місцевих виборів. І ця виборча система не може бути змінена до призначення наступних чергових або позачергових виборів у цій громаді [12].

Дослідники часто вважають, що виборчі системи повинні відповідати суспільним і політичним реаліям країн, в яких вони діють. Це не означає, що для кожної країни можна підібрати ідеальну виборчу систему. Різні суспільні системи мають свої особливості, що впливають на результати виборів, та

спираються на різні підходи щодо забезпечення представництва, яке матеріалізується через виборчі системи [13, с. 311].

Так, на думку М. Наход, основними критеріями, на які варто звернути особливу увагу у вітчизняних політичних умовах, є такі: забезпечення представництва та віддзеркалення структури суспільства, забезпечення підзвітності влади та обраних представників, сприяння формуванню стабільної та ефективної виконавчої влади, а також задоволення критерію прийнятності витрат на виборчий процес і відповідність міжнародним стандартам. Критерії не завжди узгоджуються між собою, тому задовольнити максимальну їх кількість при розробці доволі проблематично. З огляду на конкретний політичний контекст варто визначити пріоритети, за яких функціонування виборчої системи може виконати поставлені завдання. Визначення пріоритетних критеріїв залежить безпосередньо від тих, хто бере участь у конституційно-нормотворчому процесі конкретної країни [13, с. 318].

Серед факторів, від яких значною мірою залежить ефективність тієї чи іншої виборчої системи, варто виділити наступні: мета запровадження виборчої системи, історичні передумови, форма правління, форма державного устрою країни, політичний режим, обставини політичної ситуації, менталітет народу, рівень правової культури виборців тощо. Також важливим є визначення та аналіз можливих наслідків обраної виборчої системи як у короткостроковій, так і в довгостроковій перспективі.

Враховуючи сучасний стан розвитку нашої держави та активне становлення в Україні громадянського суспільства, можна констатувати, що запропоновані у Виборчому кодексі України виборчі системи для різних видів виборів не суперечать загальноприйнятим світовим стандартам, хоча і потребують певного удосконалення.

MODERNÍ ASPEKTY VĚDY

Svazek XLI mezinárodní kolektivní monografie

Звичайно, що переваги й недоліки Виборчого кодексу стануть зрозумілими після перших виборів, але й на перший погляд деякі з них вже є очевидними. Кодекс має більше переваг, ніж недоліків, у вдосконаленні механізму легітимації публічної влади, які можна окреслити так: по-перше, практично відкритий характер партійного списку (за виключенням перших дев'яти прізвищ списку), який формується залежно від рейтингу кандидата; по-друге, забезпечення виборчих прав внутрішньо переміщених осіб, трудових мігрантів, інших мобільних усередині країни громадян; по-третє, посилення гарантій участі у виборчому процесі людей з інвалідністю; по-четверте, уперше передбачена можливість для громадських організацій зареєструвати спостерігачів на рівні ЦВК; збереження механізмів збалансованого представництва двох статей у виборчих списках партій.

Недоліки ж Виборчого кодексу простежуються в тому, що: по-перше, перших дев'ять номерів у списку не залежать від рейтингу кандидатів, а висуваються з'їздом (зборами, конференцією) партії; по-друге, складно підрахувати голоси і встановити результати виборів, що завжди пов'язано з можливістю фальсифікацій; по-третє, не врегульовано питання прозорості фінансування агітації в інтернеті й обсягів комерційної реклами; по-четверте, складним для розуміння виборців є механізм функціонування виборчої системи, що вимагає серйозної правопросвітницької роботи серед громадян.

Висновки. В Україні вже майже тридцять років відбувається пошук ідеального варіанта виборчої системи, проте дослідженнями уже доведено, що ідеальної демократичної моделі проведення виборів, яка б за будь-яких умов гарантувала об'єктивне формування представницьких органів, не існує. Кожна з розглянутих вище виборчих систем володіє як позитивними рисами, так і недоліками; їм властивий певний рівень демократизму, що проявляється більше чи менше, і за наявності достатньо чітких, суттєвих ознак кожна з них має різні варіанти застосування в певних країнах за певних обставин.

Європейський суд з прав людини у справі «Герст (Hirst) проти Сполученого Королівства (№2)» від 6 жовтня 2005 року наголосив, що в сучасному демократичному світі існує безліч способів організації й дії виборчих систем і безліч відмінностей, зокрема в історичному розвитку, культурі та політиці європейських держав, саме тому кожна держава має право формувати власне право демократії [14].

Але можна відповідально стверджувати, що формування нової моделі української політичної системи на засадах вільного політичного ринку дуже потребує нової якості виборчої системи, у межах якої мають бути закріплені загальні «прозорі» правила електоральної конкуренції, які створюватимуть рівні стартові умови для всіх політичних гравців. З огляду на це, основними завданнями подальшого розвитку виборчої системи України є застосування оптимальних, з погляду сприяння демократичному розвитку суспільства, виборчих формул та забезпечення дійсно демократичного характеру виборів. А для цього важливо, щоб виборча система: по-перше, відповідала історичним, культурним та ментальним особливостям народу; по-друге, була сформована на основі міжнародних стандартів конституціоналізму й демократії; по-третє, розглядалася чинною владою як стратегія розвитку України як сучасної конституційної держави. Залишається сподіватися, що модель виборчої системи, передбачена Виборчим кодексом України, є оптимальним варіантом організації й проведення виборів згідно демократичних стандартів, і покаже достатньо високий рівень своєї ефективності вже на наступних парламентських, президентських та місцевих виборах в Україні.

Список використаних джерел:

1. Панкевич Р. Стабілізація як один з головних чинників політичної системи. *Політичний процес в Україні: стан і перспективи розвитку: збірник наукових праць*. Львів: ПАІС, 1998. С. 89-92.

2. Виборчий кодекс України від 19 грудня 2019 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/396-20#Text>
3. Палінчак М.М., Лешанич М.М. Виборча система України. *Регіональні студії*. 2021. № 24. С. 67-76.
4. Конституція України від 28 червня 1996 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text>
5. Ключковський Ю. (2021). Виборчий кодекс: блиск і злиденність кодифікації. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/Kluchkovskij_2021_07_09.pdf
6. Кравченко В. В. Конституційне право України : навч. посібн. Київ : Атіка, 2000. 307 с.
7. Кобржицький В.В. Мажоритарна і пропорційна виборчі системи: переваги та недоліки. URL: <https://social-science.uu.edu.ua/article/73>
8. Закірова С. Досягнення і втрачені можливості нового Виборчого кодексу України. *Громадська думка про правотворення*. 2020. № 1 (186). С4-17 URL: <http://www.nbuviar.gov.ua/images/dumka/2020/1.pdf>
9. КСУ публічно розгляне подання 45 нардепів щодо оскарження відміни мажоритарки. URL: <https://www.opora.ua.org/news/parliament/22996-ksu-publichno-rozgliane-podannia-45-nardepiv-shchodo-oskarzhennia-vidmini-mazhoritarki>
10. Рибачук М., Райковський Б. Аналіз концепцій сучасних моделей виборчих систем. *Політичний менеджмент*. 2009. № 3. С. 45–54.
11. Кіс Т.І. Виборчі системи та їхні політичні наслідки. *Нова політика*. 1996. № 2,4. С. 22-33.
12. Жемчужникова К. Історія виборів: виборчі системи в Україні. URL: http://www.opora.ua.org/news/vybory/election_history/22821-istoriia-viboriv-viborchi-sistemi-v-ukrayini

13. Наход М.А. Фактори та критерії розробки виборчих систем, їх значення для управління виборчим процесом. *Актуальні проблеми державного управління*. 2011. № 2. С. 311-319 URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/apdy_2011_2_44

14. Case of *Hirsrts vs The United Kingdom* (№2). Application no. 74025/01. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-61680>

ODDÍL 4. PEDAGOGIKA, VÝCHOVA, FILOZOFIE, FILOLOGIE

§4.1 *PROJECT-BASED LEARNING TECHNOLOGY IN THE SCHOOL GEOGRAPHY COURSE* (Nepsha O., Bogdan Khmelnytsky Melitopol State Pedagogical University)

Introduction. Independent work on solving a problem, obtaining a specific result and its public presentation is a project activity. Taking into account the experience of national pedagogy, we come to the conclusion that in modern education, project activities should be used not instead of subject-specific systematic learning, but together with it, as a component of the education system. Thus, the goal of a modern school is to teach design as a kind of general educational universal skill, as a kind of competence. The whole complex of didactic psychological, pedagogical, organisational and managerial tools that allow, first of all, to form the student's project activity, to teach the student to design is called project-based learning. The formation of project activity within the classroom system is possible in the case of transferring the educational goals of the educational process to the goals of the two pillars. Since designing is the sequential implementation of a clearly fixed sequence of stages, each of which implements a certain skill, we come to the conclusion about the elementary formation of design skills, and then combining them into one whole [3, P.423-424].

Presentation of the main material. In the case of school geography, project-based learning options involve performing project tasks not only in a lesson or a number of lessons, but also performing tasks outside of class time using the surrounding reality as a laboratory in which the process of cognition and formation of relevant skills and abilities takes place [5,7,8,14].

An educational project can be described as a form of methodological work aimed at studying a specific subject, topic, event or phenomenon [15, P.45]. In pedagogy, a learning project is seen as a joint educational, cognitive, creative or playful activity that has a common goal, implemented through methods aimed at achieving the intended result [6, P. 205].

The project method is a complex educational method that makes the learning process individual, enables the student to show independence in planning, organising and controlling their activities, and to be creative in completing learning tasks [2, P. 14].

According to V. Assaul, with the help of project-based learning, children learn the whole technique of solving problems: from setting a problem to presenting the result. Projects can be related to a wide variety of areas of human activity, so students get acquainted with «adult problems», acquire skills in solving current problems and issues related to the environment, economy, natural security and human safety. Through this experience, they are introduced to the world of production, marketing, business and various other important industries. The connection between theoretical knowledge and practical skills is achieved [1].

The objectives of project-based learning are represented by the following positions:

- promoting the increase of everyone's confidence in the possibility of self-realisation through living in a «situation of success», which gives the pupil the opportunity to feel significant, confident, capable of completing a project task and to realise himself, his capabilities and his contribution to the common cause of project implementation and, as a result, to feel the awareness of personal growth and self-development;
- realising the importance of teamwork for obtaining results, the role of cooperation, joint activity in the process of performing creative tasks, and thus contributing to the formation of communicative qualities of personality;

– formation of research skills in identifying a problem, problem situation, formulating and proving a hypothesis, conclusions based on the results of project research, etc. [9,11,13].

The principal features of the considered technology of project-based learning are:

– emphasising the students' attention to the practical significance of the acquired knowledge and the formation of personal interest in its acquisition, based on the need to solve the proposed project tasks;

– free choice of project activities by pupils, which ensures that project participants are enthusiastic about the activity and, ultimately, determines its effectiveness;

– the possibility of designing cognitive activities not only in the context of one subject, but also in other subjects of the curriculum;

– students realise the importance and necessity of versatile knowledge in the process of project tasks [9,10].

Students' activity in the project contributes to the development of moral, intellectual, creative personality traits; allows to learn to identify problems and find their solutions; involves independent creative work of students; ends with the practical implementation of projects; develops cognitive skills; enables orientation in the information space, develops the ability to integrate their knowledge [11, p.74-75].

Successful completion of project tasks requires preliminary acquaintance of students with the structure of the project and accustoming them to strict adherence to this structure.

According to the nature of the activity dominating in the project, there are research, creative, role-playing (game), orientation (information), practice-oriented (applied) projects [4,10,12]. Let us consider the characteristic features of these projects.

Research projects. This type of projects is completely or almost completely subordinated to the logic of scientific research. Project development requires the following activities: identification of the research problem, argumentation and formulation of the research topic, definition of the object, subject, tasks and methods of research, search and selection of information sources, proposing a hypothesis, its proof, discussion of results, conclusions, drawing up the results and their presentation, identification of new problems revealed in the process of research and outlining the further direction of research.

Creative projects. Such projects imply registration of the results in the form of a video film script, dramatisation, holiday script, almanac, album, diary, etc. Creative projects do not have the structure of scientific research, joint activity of pupils develops, subordinating to the form of presentation of research results. Role-playing (game). The dominant activity in such projects is role-playing. The structure of the activity obeys the rules of playing the roles assumed by the project participants.

Familiarisation and orientation (informational). This type of project is aimed at finding and collecting information about an object. It can be demanded in the aspect of the school geography course when studying natural-territorial complexes, natural-economic systems, geography of the world economy, global and regional problems of mankind, etc. Projects of this type require a well-thought-out structure, systematic correction of the project participants' activities in the course of information search and processing, and appropriate forms of presentation of the collected information.

Practice-oriented (applied). This type of projects differs from the previous ones by a clearly defined end result of the activities of its participants. In the aspect of the school subject of geography, such projects have a pronounced local history orientation of a practical-oriented nature. The structure of project activities must include recommendations for changing or adjusting the object of study.

MODERNÍ ASPEKTY VĚDY

Svazek XLI mezinárodní kolektivní monografie

Practice-oriented projects require a carefully thought-out structure, specific participation of each pupil, reasoned conclusions, project design, presentation of results, and proposals for practical use of the results of pupils' project activities.

Mono-projects and interdisciplinary projects are distinguished by subject and content area. Mono-projects are carried out in the aspect of content lines of one subject (geography). In order to choose the problem of project research, the most significant and complex topics of the curriculum sections are determined. Of course, it is also possible to draw on knowledge from other subjects when working on a project.

Such projects also require clear structuring by stages: defining goals, tasks and types of cognitive activities at each stage, predicting the knowledge and skills that pupils should learn at each stage of the project. A monoproject involves working in groups and defining the role of each student, with the choice of role participation being made by the students themselves, and the form of presentation of the final result being chosen by them.

Research, creative, role-playing, familiarisation and practice-oriented projects are carried out in the monoproject format. For example, the topics of environmental projects can be: «Nature and ecology of our area», «Green lungs of our city», «What we breathe», «Water we drink», etc.

Interdisciplinary projects. The peculiarity of such projects is that they require the knowledge of pupils from several, often quite unrelated subjects. As a rule, they are carried out outside school hours. They take a long time to complete, require clear structuring by stages, specificity of tasks, skilled co-ordination of students' actions, and well-coordinated work of all creative groups of students.

Projects with open and hidden coordination are distinguished by the nature of coordination of activities of executors.

Projects with open coordination. In such projects, the coordinator, usually a teacher, coordinates the activities of groups or individual students in order to fulfil

the projected tasks. If necessary, he/she takes over the organisation of individual stages: organisation of meetings, interviews with specialists, development of questionnaires, etc. The coordinator is also responsible for the implementation of the project.

Projects with hidden coordination. In such projects the role of the coordinator is not visible to the project participants. He usually acts as one of the full participants of the project. As a rule, projects of this type are not used in school practice.

By the number of participants, projects can be: personal, when two students in different grades participate in the project activity, or one student carries out the project; paired, carried out by two students of the same class; group projects, when to carry out the tasks of such a project it is necessary to organise groups united by a common goal of the project, but having different tasks to achieve it.

Short-term, medium-term and long-term projects are distinguished by the duration of the project. Short-term projects are carried out in the content areas of one subject during one, two or three lessons. If necessary, knowledge from other, usually specialised, subjects can also be used. Medium-term projects (from a week to a month) and long-term projects (from a month to several months) are, as a rule, cross-subject projects and involve research on a topical, practically significant topic. Such projects are most often carried out outside school hours and can be part of an extracurricular activity programme.

The technology of project-based learning is realised in the structure of the selected project [10]. In this case, regardless of the type of project, its structure is represented by successive stages.

The first stage – the stage of project task development involves the following activities:

- choosing a topic, from the topics proposed by the teacher or students themselves, the type of project, determining the number of project participants;

MODERNÍ ASPEKTY VĚDY

Svazek XLI mezinárodní kolektivní monografie

– identification of problems in the project topic that need to be investigated in the aspect of the planned topic and selection by each student of one of them, on the fulfilment of which he/she will work within the framework of the general project;

– formation of creative groups of pupils in accordance with the chosen areas of research.

The second stage is the work of the participants of the creative groups on project tasks. The teacher acts as an organiser. His/her activity consists in consulting and coordinating the activities of both individual pupils and creative groups, in stimulating their search and research activities. At this stage, the following types of pupils' activities are distinguished:

– information collection, which, depending on the project tasks, can be carried out by conversation, questionnaires, study of documents, archival materials, electronic, cartographic and other sources of information, research results of project participants;

– analytical work on the collected material (selection, processing and analysis of the information obtained);

– searching for an answer to set tasks, proposing hypotheses based on the results of analytical work on the collected material on the topic of project research, discussing and justifying them;

– choosing the right decision in the process of discussing the results of the research.

The third stage is the formalisation of the results. At this stage, the students, with the teacher's help, initially in groups and then in co-operation with other groups, draw up the results of the project work.

The fourth stage is the presentation of the project. The students report the results to the teacher or a competent committee, and the teacher organises an

expert evaluation of the students' results. The experts may be scientists, parents, employees of relevant industries or enterprises, or high school students.

The fifth stage is reflection. At this stage, the results of the project work are evaluated and self-assessment of the work is carried out by pupils themselves, taking into account the opinion of experts or a competent commission [13].

The parameters of the external evaluation of the project are:

- significance and relevance of the problems put forward, their adequacy to the studied content of the educational material;
- validity of research methods and processing of its results;
- activity of each project participant in fulfilment of tasks in accordance with his/her individual capabilities;
- collective nature of the decisions made;
- the nature of communication and mutual assistance of the project participants in solving its tasks;
- necessary and sufficient depth of students' immersion in the research problem, involvement of knowledge from other subjects of the curriculum;
- evidence of decisions made, ability to argue their conclusions and findings;
- aesthetics of the design of the results of the project;
- novelty and creativity in presenting the results of the research;
- the ability to respond to questions from opponents with evidence and reasoning.

Conclusions. The use of the project method in the school geography course is relevant and necessary, as it can act as one of the methods of problem-based learning that activates and deepens knowledge, allows teaching independent thinking and activity, and provides an opportunity to teach group interaction, which is important for the socialisation of students.

References:

1. Ассаул В. Метод проектів у виховній роботі. *Проектна діяльність у ліцеї: компетентнісний потенціал, теорія і практика: науково-методичний посіб* / за редакцією С. М. Шевцової, І. Г. Єрмакова, О. В. Батечко, В. О. Жадька. Київ: Департамент, 2008. 520 с.

2. Бендик А. А., Вінниченко Є. Ф. Метод проектів в шкільному курсі інформатики. *Крок у науку: дослідження у галузі природничо-математичних дисциплін та методик їх навчання* : Збірник тез доповідей Всеукраїнської науково-практичної конференції студентів, аспірантів і молодих учених (27 листопада 2019 р., м. Чернігів). Чернігів : НУЧК імені Т. Г. Шевченка, 2019. С.14.

3. Бугрій О. В. Проектна діяльність на уроках географії. *Педагогіка вищої та середньої школи* : зб. наук. праць. Кривий Ріг, 2008. Вип. 20. С. 422-429.

4. Вороненко Т.І. Класифікація навчальних проектів. *Проблеми сучасного підручника*. 2016. № 17. С. 76-91.

5. Герман О.І. Метод проектів у навчанні географії. *Географія*. 2004. №23 (27). С. 5-10.

6. Гончаренко С.У. Метод проектів. *Український педагогічний словник*. К., 1997. С. 205.

7. Довбиш, Л. В. Метод проектів як спосіб підвищення якості та ефективності пізнавальної діяльності учнів на уроках географії. *Нива знань*. 2014. № 3. С. 45-47.

8. Довгань Г. Д. Учнівські географічні проекти: з історії розвитку проектної діяльності. *Географія*. 2014. № 15/16. С. 74-79.

9. Ісаєва Г.М. Метод проектів – ефективна технологія навчання учнів сучасної школи. *Метод проектів: традиції, перспективи, життєві результати: Практико-зорієнтований збірник*. К.: Департамент, 2003. С. 207-211.

10. Методичні рекомендації до організації проектів у викладанні англійської мови професійного спрямування / Уклад.: Ю.Е. Лавриш, К.О. Галацин. К.: КПІ ім. Ігоря Сікорського, 2017. 54 с.

11. Надтока О.Ф., Мартинюк Т.С. Використання проектної діяльності в розрізі застосування інформаційно-комунікаційних технологій на заняттях географії. *Інформаційні технології і засоби навчання*, 2015. Т. №6. С.71-85.

12. Особливості застосування індивідуальних освітніх проектів у профільних класах: Методичні рекомендації для вчителів загальноосвітніх шкіл, гімназій, ліцеїв / Укл. С.Е. Генкал. Суми: СумДПУ ім. А.С. Макаренка, 2005. 40 с.

13. Слюта А.М. Метод проектів як невід'ємний компонент процесу навчання в системі компетентісно спрямованої освіти. *Інноваційна діяльність та дослідно-експериментальна робота в сучасній освіті: збірник матеріалів IV Всеукраїнської науково-практичної інтернет-конференції (27 жовтня 2016, Чернівці)*. Чернівці: ППОЧО, 201. С.159-166.

14. Стадник О. Проектна діяльність учнів при вивченні географії. *Краєзнавство. Географія. Туризм. Шкільний світ*. 2012. №9. С. 12-15.

15. Фадєєва Т.Ю. Метод проектів як засіб формування пізнавальної компетентності студентів торговельно-економічного коледжу в процесі вивчення географії. *Наукові записки ВДПУ імені Михайла Коцюбинського. Серія: педагогіка і психологія*. Вип. 63. 2020. С.44-50.

§4.2 PEDAGOGICAL CONDITIONS OF PROFESSIONAL TRAINING OF FUTURE PHYSICAL EDUCATION TEACHERS IN PEDAGOGICAL HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS (Protsenko A., Bogdan Khmelnytsky Melitopol State Pedagogical University, Kotova O., Bogdan Khmelnytsky Melitopol State Pedagogical University, Tsybul'ska V., Bogdan Khmelnytsky Melitopol State Pedagogical University, Oliinyk I., Bogdan Khmelnytsky Melitopol State Pedagogical University, Sukhanova H., Bogdan Khmelnytsky Melitopol State Pedagogical University, Kyriienko O., Bogdan Khmelnytsky Melitopol State Pedagogical University, Nepsha O., Bogdan Khmelnytsky Melitopol State Pedagogical University)

Introduction. The process of modernisation of professional training of physical education specialists fits into the general strategy of educational policy of Ukraine at the present stage, where one of its main tasks is to achieve modern quality of education, its compliance with the actual and future needs of the individual, society and the state. Nowadays there is an urgent need for a special study of the problem of professional training of a future teacher of physical culture, which is determined by a complex of general scientific and special knowledge, skills and abilities, requirements for physical, volitional, mental and moral qualities of a person, owning which he will be able to fulfil his professional duties. Educators face the problem of increasing the efficiency of training specialists with higher education in the field of physical education in order to reduce the probability of their departure to other spheres, on the one hand, and to achieve high professionalism, on the other. Consequently, the idea of forming a subject motivated to this professional activity should run through all the years of study. In this case, we can expect both full dedication and creative activity, as well as self-realisation of all natural abilities and knowledge, skills and abilities accumulated in higher education.

The issue of professional training of future specialists in physical culture and sports was considered in the scientific works of such domestic researchers as A. Abdullayev [1], O. Azhippo [2], V. Babalich [3], O. Bezcopylnyi [4], L. Deminska [6], P. Dzhurynskyi [7], A. Zaikin [8], M. Karchenkova [9], O. Kotova [10], V. Naumchuk [11,12], T. Odnoletyok [13], A. Protsenko [16,17,21], N. Stepanchenko [18], L. Sushchenko [20], Shapovalova [23], and others.

Presentation of the main material. In the traditional system of physical education teacher training in the higher education system, we drew attention to the contradiction between the need in modern society to form a new generation of specialists in the field of physical education capable of creative growth and professional self-improvement, and the requirements of a modern school for a physical education teacher as a specialist capable of effectively involving students in the values of physical education and healthy lifestyle, as well as the level of physical education teacher training.

In our opinion, the improvement of professional training of future physical education teachers is ensured by

- systemic, activity and personality-oriented approaches;
- modelling the content (organisational, educational, methodological and research components), forms, methods and means of professional training of future physical education teachers;
- monitoring the professional training of future physical education teachers in the educational process.

It is necessary to consider the very concept of «professional training» in the «Ukrainian Pedagogical Dictionary» by S. Honcharenko, vocational training is considered as one of the meanings of the concept of «vocational education», which he interprets as: «1) training in educational institutions of specialists of different levels of qualification for work in one of the branches of the national economy,

science, culture; 2) an integral part of the unified system of public education; 3) a set of knowledge, skills and abilities, the mastery of which allows working as a specialist of higher, secondary qualification or a skilled worker» [5, p. 274-275].

O. Pavlyk defined professional training of specialists as a complex psychological and pedagogical system with specific content, structural elements, forms of relations, peculiarities of the educational process, knowledge, skills and abilities specific to this speciality [14, p. 4].

A similar interpretation of the term «vocational education» is contained in the «Dictionary of Vocational Education», where vocational education is considered as: «1) a set of knowledge, skills and abilities, mastering which allows to work as a specialist of higher and secondary qualification; 2) training in educational institutions of specialists for employment in a particular field of national economy, science, culture; 3) an integral part of the education system» [15, p. 273].

Our analysis of the psychological and pedagogical literature allows us to assert that today there is no single view on the understanding of vocational training.

L. Sushchenko interprets the concept of «professional training of future specialists in physical education» as a process that scientifically and methodically reflects the reasonable measures of higher education institutions aimed at forming during the term of study a level of professional competence of a person sufficient for the organisation of physical education of different segments of the population of the region and successful work in the whole link of the sports movement, taking into account modern requirements of the labour market» [20, p. 41].

I.V. Shapovalova [23] notes that the process of humanisation of training of specialists in physical culture and sports is aimed at raising the level of humanitarian education, general cultural level, breadth of outlook, relying on

intellectual, moral and aesthetic development of the personality of future specialists.

L.I. Stepanchenko [18] notes that for the qualitative organisation of professional and pedagogical training of specialists in the field of physical culture and sports, special attention should be paid to the disclosure of the unity of functional, active and value aspects of its content. It is they that make it possible to change the value orientations of future teachers, the tasks and content of their work, based on the creative, integrative, spiritual and physical essence of physical culture and sport

According to T.V. Odnoletyok and M.O. Liannyi, professional training of future physical education teachers is a complex multifaceted system aimed at acquiring and developing a level of competence sufficient for productive professional activity in the process of studying at a higher education institution and in practical work [13, p.108].

Researchers A. Abdullaev and I. Rebar note that special attention should be paid to the development of qualitatively new target settings in the professional training of future specialists in physical culture and sports, new principles of selection and systematisation of content and modernisation of methods and technologies of their training [1, p.69].

The analysis of psychological and pedagogical research [1,6,8,10,18,20,23] on the problem, based on systemic, activity and personality-oriented approaches, made it possible to formulate the concept of «professional training of future physical education teachers», which we define as the process of mastering and mastering by students a set of organisational, project and research knowledge, skills and abilities of a physical education teacher that ensure the formation of an individual style of his or her professional activity.

We specify the definition of the concept of «professional readiness of the future physical education teacher», which we understand as an integrative

professionally significant quality of a specialist, which is a set of organisational, design and research knowledge, skills and abilities necessary for a physical education teacher.

The professionalism of a physical education teacher as a qualitative integrative characteristic contains a set of integrated fundamental knowledge, generalised skills and abilities, as well as personal and professionally significant qualities that reflect a high level of readiness for professional activity.

According to T. V. Odnoletyok and M. O. Liannyi, professional training of physical education teachers at a pedagogical university is a complex multifaceted system based on the following generally accepted principles:

- the principle of continuity of education (merging basic and further training for labour and social activities into a single, holistic educational process that promotes the formation of a stable interest and need for continuous updating of knowledge and improvement of practical skills);

- the principle of integrity (planning of a continuous training process that takes place in an ascending manner as an integrative whole in relation to independent components);

- the principle of fundamentalisation (not in mastering the subjects traditionally classified as fundamental, but in the breadth and thoroughness that ensure the professional mobility of a specialist in the future, expand his/her professional competence, and form readiness to respond quickly to possible changes in the field of professional activity);

- the principle of humanisation (shifting attention from the means of professional training (methods, forms, ways) to the subject of professional training (student); taking into account personal goals and interests of students, filling the content of academic disciplines with humanised content, using active methods and forms of teaching, where the acquisition of knowledge is carried out in the process

of searching for the truth, clashing opinions, views, positions, developing self-control and self-esteem of students) [11];

– the principle of independence (the ability of students to determine the trajectory of mastering the profession; the core of the student's independent work is the presence of a cognitive task and a way to solve it without direct assistance from the teacher or with minimal intervention, while the student's independent activity is always aimed at moving from the method of reproduction to a fundamentally different one – creative problem solving) [13, p.108].

In modern society, specialists with fundamental training, capable of creative professional activity are in demand, which characterises the competitiveness of the individual and professional competence [19]. By competence, we mean a situational category, which is expressed in the readiness to carry out any activity in specific professional situations. Many researchers associate the problem of competence with the professional development of an individual. They consider it as an evaluative category that characterises a person as a subject of professional activity, as well as the ability to perform tasks that fall within his or her competence.

In pedagogical science, the concept of «professional competence» is considered in the following meanings:

- a set of knowledge and skills that determine labour productivity;
- the scope of skills to perform a task;
- a combination of personal qualities;
- vector of professionalisation;
- unity of theoretical and practical readiness for work;
- ability to carry out complex types of culturally appropriate activities, etc.

Given this diversity of approaches to understanding professional competence, we have identified some of its common and important features:

- it is a confirmed right to belong to a certain professional group of employees, recognised by the social system as a whole and by representatives of this group and other social and professional groups;
- it is a complex human resource that integrates various competences of a person;
- it determines the ability of a person to solve professional problems and typical professional tasks arising in real situations of professional activity;
- it is manifested in a specific situation, a certain context in the process of professional activity, in actions, behaviour and deeds. Undetected, potential competence is only a hidden opportunity;
- it is not limited to knowledge, skills and abilities, but requires creativity, willingness and ability to effectively apply the acquired knowledge, use professional and life experience, values and inclinations in professional activities;
- it is always a result that characterises what an individual can do, rather than describing the process by which an individual acquired this competence;
- it can be quantified, in particular by distinguishing levels;
- it is a normative characteristic of a specialist;
- it requires clearly defined and approved standards to measure competence;
- it has a specific historical definition, as it reflects the readiness and ability of a person to perform professional functions in accordance with the norms and standards currently in force in society;
- it characterises the degree of a person's readiness for activity and the nature of its implementation;
- it is formed in the course of mastering the activity that corresponds to it – competence is a measure of what an individual can do at a specific time.

On this basis, we understand professional competence as a normative complex and integrative characteristic of a personality that determines his/her

readiness and ability to perform the functions of professional activity and effectively solve typical professional tasks, orientates him/her towards continuous professional self-improvement and self-realisation based on the creative use of acquired knowledge, professional and life experience, values, abilities and professionally significant qualities [16-17].

The following components should be distinguished in the structure of the competence of a future physical education teacher's personality:

1) motivational-value – includes motives, goals, values of the student, which implies his/her attitude to future professional activity as a value and the need for the formation and self-education of professional competence;

2) cognitive – characterises the totality of knowledge about the culture, essence and ways of self-development of professional competence; ability to systematise and generalise knowledge;

3) activity – implies the ability to engage in intercultural communication with native speakers of a foreign language, to transfer the tools of self-knowledge and self-development to others, to reflect on one's own activities and behaviour;

4) emotional – determines a positive assessment of pedagogical phenomena based on social and personal values, the ability to perceive the inner world of another and identify with it [16].

Thus, the motivational and value component is a system of motivational and value formations: motives, values, interests, needs, multicultural qualities that regulate the daily life and activities of an individual in a multicultural society.

The cognitive component involves the formation of a system of multicultural knowledge that serves as a guiding basis for the individual's activity in a multicultural society.

The activity component reflects the formation of multicultural skills and abilities to comply with social norms and rules of behaviour in a multicultural

society, the experience of positive interaction with representatives of different cultures.

These components are the basis for further development of future teachers' professional competence.

The key ideas of professional and pedagogical training of physical education teachers in a multicultural environment are

- preparation for multicultural interpersonal interaction – a new way of theoretical conceptualisation and practical organisation of pedagogical processes based on the values of equal dialogue, mutual respect and non-violence between individual and collective subjects;

- multicultural training is an active social and pedagogical environment that provides for the simultaneous existence of several value and goal principles and perspectives available to each subject of the educational space, as well as a dialogue between them;

- training from the standpoint of multiculturalism implies its organisation based on the priority of social and value forms, content, ways of their constant dialogue and provided with democratic mechanisms for developing and implementing decisions.

The following components of professional training are distinguished:

- 1) formation of a dialectical and materialist worldview, moral education, and social activity;

- 2) general pedagogical and psychological training, which includes knowledge of the laws of the educational process, goals, methods, means and organisational forms of teaching and upbringing, a deep understanding of the student and teacher environment, the ability to implement an integrated approach to education, mastery of pedagogical skills, in particular, the ability to design and analyse the results of their pedagogical activities, professionally evaluate the means used and find their optimal combinations;

- 3) specialised training, i.e. preparation for academic work in the subject;
- 4) preparation for the work of a class teacher, for work with children's public organisations;
- 5) development of skills and abilities for socio-political and educational work;
- 6) preparation for the implementation of elements of scientific research in the process of pedagogical activity, for the search for the most effective ways of teaching and upbringing on the basis of the introduction of the achievements of best practices and pedagogical science into the educational process.

The specificity of the goal of professional training of future specialists implies a special interaction and mutual influence of the teacher and the student. On the one hand, it is a goal set by the teacher to increase the independence of future teachers, their competitiveness and professionalism. On the other hand, it is a goal set by the student – to actively engage in professional activities, acquire relevant knowledge, skills and experience, consciously develop such positive personality qualities as hard work, organisation, initiative, willpower, discipline, accuracy, activity, dedication, creativity, and independent thinking.

We consider it necessary to emphasise that the subjects of professional training seek not only to engage in the educational process, but also to organise intercultural interaction, so that it positively affects the process of formation of a future specialist. In the process of training a future specialist, it is necessary to take into account the socio-cultural specificity of the environment in which physical education teachers are located, their individual characteristics.

The specificity of multicultural education methods is determined by the dialogical nature of the functioning and development of culture, the level of ethno-cultural identification of the individual, the level of knowledge about the multicultural environment, their emotional culture and culture of behaviour, which

require the use of active methods: conversation, discussion, dialogue, modelling, design, reconstruction, reflective methods, role-playing games.

Students should be aware that there are many values in the world, and that some of them stem from the traditions of a nation and are a natural result of its experience and historical development.

A study of literary sources, including periodicals, shows that in recent years, the physical health of young people has been a cause for concern not only among specialists, as physical culture has not become a personal need, an essential component of the life of social groups and individuals.

As part of the All-Ukrainian Mental Health Programme initiated by First Lady Olena Zelenska, Gradus Research conducted the second wave of a survey of the psychological state of Ukrainians. According to the survey, more than 70% of Ukrainians feel stressed or very nervous. However, only 2% seek psychological help. In 2023, the main ways to overcome stress and nervousness were spending time on the Internet (39%) and watching TV (33%). In contrast, playing sports (11%) and walking in nature (16%) were the lowest ranked [22].

At the current stage of society's development, physical culture is seen as a personal problem of an individual, not as a component of the nation's health. In our opinion, it is necessary to form personal health from an early age, and this process should be managed by teachers, which makes the problem of training students of higher education institutions with a pedagogical profile more relevant.

From this point of view, one of the tasks of the system of vocational and pedagogical education is to organise the process of training a future teacher in time and space, which is a necessary condition for its formation and a prerequisite for Ukraine's integration into the European educational and scientific space.

In this regard, the use of a set of pedagogical conditions for the training of future physical education teachers is of particular importance and relevance.

Thus, the pedagogical conditions for the formation of the future physical education teacher's readiness for professional activity are

- individualisation of the training process on the basis of a possible individual plan and schedule of training of a future specialist;
- updating the content of work programmes for future specialists;
- organisation of a holistic pedagogical process and its focus on the use of innovative pedagogical technologies.

An individual approach to the formation of readiness for professional activity of physical education teacher ensures consideration of individual characteristics, interests and inclinations of the future teacher.

The main link that unites the entire system of professional training of a future physical education teacher in higher education institutions is the industrial (pedagogical) practice. The passage of industrial (pedagogical) practice of students is the leading, dominant means of their preparation for professional activity and one of the main means of forming the professional competence of future physical education teachers.

Conclusions. Success in the training of highly qualified and competitive future physical education teachers can be achieved through the intensification of the educational process based on students' independent work, active forms and methods of teaching. Accordingly, professional training should be aimed primarily at developing the creative abilities of future physical education teachers, creating conditions for their self-realisation and self-development. Learning, cognitive activity, the system of relations with other subjects of this process should be based on the individual's own activity in acquiring and continuously enriching professional knowledge, skills, abilities, improving creative abilities and moral qualities.

References:

1. Абдуллаєв А.К., Ребар І.В. Особливості професійної підготовки майбутніх фахівців фізичної культури і спорту в сучасних умовах. *Інноваційна педагогіка*. Вип. 10. Т. 1. 2029. С.57-70.

2. Ажиппо О. Ю. Теоретико-методичні засади підготовки майбутніх учителів фізичної культури до професійної діяльності у загальноосвітніх навчальних закладах : автореф. ... дис. д-ра пед.наук : 13.00.04.Харків, 2013. 39 с.

3. Бабаліч В. Професійна підготовка майбутніх учителів фізичної культури на заняттях зі спортивно-педагогічного вдосконалення. *Молодий вчений*. 2018. №12 (64). С. 330-333.

4. Безкопильний О. О. Підготовка майбутніх учителів фізичної культури до здоров'язбережувальної діяльності в основній школі: теорія та методика : монографія. Черкаси : ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2020. 552 с.

5. Гончаренко С.У. Український педагогічний словник. Київ: Либідь,. 1997. 421с.

6. Демінська Л. О. Аксиологічні засади професійно-педагогічної підготовки майбутніх учителів фізичного виховання: автореф. дис... д-ра пед. наук : 13.00.04. Київ, 2014. 40 с.

7. Джури́нський П. Б. Теоретичні і методичні засади підготовки майбутніх учителів фізичної культури до здоров'язбережувальної професійної діяльності : автореф. дис. ... доктора пед. наук : 13.00.04. Одеса, 2013. 43 с.

8. За́кін А. В. Інноваційні підходи до підготовки спеціалістів з фізичної культури. *Вісник Чернігівського державного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка*. 2008. Випуск 55. Т. 1. С. 160–163.

9. Карченкова М. В. Педагогічні умови формування готовності майбутніх учителів фізичної культури до професійної діяльності : автореф. дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.04. Переяслав-Хмельницький, 2006. 20 с.

10. Котова О.В., Непша О.В. Структурні компоненти підготовки майбутніх вчителів фізичної культури у вищих навчальних закладах. *Педагогічні науки: збірник наукових праць*. Херсон: ХДУ. 2014. Вип. 81. Т 1. С. 164–168.

11. Наумчук В. І. Професійна підготовка майбутніх вчителів фізичної культури в процесі самостійної роботи зі спортивних ігор : автореф. дис.... канд. пед. наук : спец. 13.00.04. Тернопіль, 2002. С. 8.

12. Наумчук В.І. Професійна підготовка майбутніх учителів фізичної культури в процесі самостійної роботи зі спортивних ігор. Тернопіль: Астон, 2009. 132 с.

13. Однолеток Т. В., Лянной М. О. Професійна підготовка майбутніх учителів фізичної культури як педагогічна проблема. *Педагогіка, психологія та медико-біологічні проблеми фізичного виховання і спорту*. 2009. № 9. С. 107–109.

14. Павлик О. Професійно-педагогічна підготовка майбутніх перекладачів до використання офіційно ділового мовлення : автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.04. Хмельницький, 2004. 20 с.

15. Професійна освіта : Словник : навчальний посібник / за ред. Н. Ничкало. Київ : Вища школа, 2000. 380 с.

16. Проценко А.А. Особливості формування професійної компетентності майбутніх вчителів фізичної культури. *Науковий вісник Мелітопольського державного педагогічного університету Серія: Педагогіка*. 2017. Вип. XVIII / 1(18). С. 183–190.

17. Проценко А.А. Система професійної підготовки сучасного вчителя фізичної культури. *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Серія «Педагогічні науки»*. 2017. № 143. С. 86–90.

18. Степанченко Н. І. Система професійної підготовки майбутніх учителів фізичного виховання у вищих навчальних закладах : автореф. дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.04. Вінниця, 2017. 40 с.

19. Суханова Г.П., Ушаков В.С. Значення психолого-педагогічного супроводу у розвитку конкурентоспроможності майбутніх фахівців із фізичної культури і спорту. *Інноваційна педагогіка*. Вип. 10. Т. 3. 2019. С.89-93.

20. Суценко Л. П. Професійна підготовка майбутніх фахівців фізичного виховання та спорту: теоретико-методологічний аспект: монографія. Запоріжжя: Запорізький держ. ун-т., 2003. 442 с.

21. Ушаков В.С., Проценко А.А. Професійна підготовка майбутніх учителів фізичного виховання у вищих навчальних закладах. *Фізичне виховання та спорт у контексті державної програми розвитку фізичної культури в Україні: досвід, проблеми, перспективи*. Житомир : ЖДУ імені Івана Франка. 2014. С. 157–160.

22. Фізична активність та психічне здоров'я: чому покращується самопочуття та настрої / Центр громадського здоров'я МОЗ України. 20.02.2024 р. URL: <https://phc.org.ua/news/fizichna-aktivnist-ta-psikhichne-zdorovya-chomu-pokraschuetsya-samopochuttya-ta-nastriy> (дата звернення: 12.02.2024)

23. Шаповалова І.В. Підготовка майбутніх учителів фізичної культури до професійного самовдосконалення у вищих навчальних закладах: дис. ... канд. пед. наук: спец. 13.00.04. Запоріжжя, 2016. 246 с.

§4.3 TRANSFORMATIONS OF IDENTITY OF UKRAINIAN STUDENTS IN MODERN SOCIO-CULTURAL CONDITIONS (**Shayner H.I.**, Lviv Polytechnic National University, **Huk L.I.**, Lviv Polytechnic National University, **Kosenko A.V.**, Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University, **Bezhenar I.V.**, Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University)

Introduction. The purpose of the study is to determine the vectors of the transformation of the identity of Ukrainian students in modern socio-cultural conditions. The research was carried out using a set of mutually complementary methods that ensured the effectiveness and scientific reliability of the obtained results: analysis, systematization and comparison of the provisions of scientific literature - to reveal the state of the specified problem, clarify the essence and dynamics of the identity of Ukrainian students in the modern socio-cultural context, generalization and systematization - to substantiate the results and conclusions of the study. The scientific novelty is that, for the first time, an attempt has been made to analyze the changes in the formation of the identity of Ukrainian students in the modern socio-cultural context (for the period 2013-2023). It was concluded that the key factors in the formation and clear deep awareness of one's identity are such manifestations of culture as language, religion, art (literature, architecture, music, theater, cinema), national clothes, traditions, rituals and customs, as well as common political priorities, national idea, state symbols, national heroes, etc.

Student's identity is a complex psychological and socio-cultural phenomenon, the content of which determines a complex sensory-emotional and cognitive-rational awareness (and experience) of commonality, unity of one's local, ethno-national group based on closeness of mental composition, cultural features (language, traditions, religious beliefs and cults etc.), and even persistent social

stereotypes. Identification is determined by the existential and psychological searches of a person who needs to create "his" group, organizing the idea of himself and his relations with the surrounding socio-cultural environment. The content of student's identity determines the synthesis of synchronic and diachronic structural components. A stable synchronic "horizontal" structure is formed by a set of cognitive-psychological elements of identity: sensory-emotional (a complex of feelings and experiences of individuals regarding belonging to "their" ethno-national community), rational (a set of reflexive processes developed over time that form the main distinctions "I - We", "I - Other", "We - They", "Ours - Strangers") and mental (a set of latent attitudes of activity, behavior and promotion of reality, determined both by the specificity of ethno-national tradition and the hidden influence of archetypes of the collective unconscious).

The diachronic "vertical" in the structure of ethno-national identity is formed by the interaction of several temporally different layers:

- family identity,
- ethnic identity,
- national identity.

At the same time, the separated diachronic layers of ethno-national identity can be considered as its successive historical forms, which in the process of the evolution of the ethnos were layered, mutually penetrating each other and mutually mediating each other.

The dynamics of ethno-national identity in the conditions of globalization is determined by a number of socio-cultural factors that change the social and cultural chronotope of modern society. First of all, we should mention denationalization, deterritorialization, the displacement of the local by the global, the globalization of the media, the formation of multicultural social spaces and transnational social relations. As a result, the pole of ethno-national identity shifts

away from predominantly ethno-natural forms of identification based on objective, genetically determined features of the ethnos (the commonality of anthropophysiological characteristics, psycho-emotional composition, territorial commonality of origin, the presence of an ethnocultural symbolic core that correlates with the specificity of traditional livelihood systems inscribed in the structure of microlandscapes zones), to social and symbolic-symbolic dimensions of identity, conditioned by the specificity of social stereotypes, mental attitudes of group consciousness and value-symbolic definitions of reality, dependent on the nature of ideologies. In view of the above-mentioned trends in the awareness of one's ethnic and national identity in the modern globalized world, the study of the vectors of the transformation of the ethno-national identity of Ukrainian students in the current quite complex socio-cultural conditions is quite relevant.

The problem of ethno-national identification and Ukrainian ethno-national identification, in particular, has become central in many studies. It is worth noting such researchers as R. Jenkins [1], who considered the concept of social identification, H. Tajfel [2], whose sphere of interest included the role of the individual and social groups in the formation of self-identification of a person, P. Herchanivska [3], who considered the vectors of the development of ethnic and national identity, I. Ivanov [4], whose research concerns ethno-national identity in the context of the formation and consolidation of the Ukrainian political nation, Y. Polishchuk [5], who investigated the theoretical dimensions of ethnic and national identities, T. Sanina [6], which carried out research on national and ethnic identity. However, the specified problem is not fully outlined and needs further study.

The purpose of the study is to determine the vectors of the transformation of the ethno-national identity of Ukrainian students in modern socio-cultural conditions.

The research was carried out using a set of mutually complementary methods that ensured the effectiveness and scientific reliability of the obtained results: analysis, systematization and comparison of the provisions of scientific literature - to reveal the state of the specified problem, clarify the essence and dynamics of the ethno-national identity of Ukrainian students in the modern socio-cultural context, generalization and systematization - to substantiate the results and conclusions of the study.

Presenting main material. Changes in the ethno-national identity of modern Ukrainian students are carried out under the influence of a whole complex of objective and subjective factors. Among the objective factors, we can include the following vectors of development of modern Ukrainian society, which were connected with its post-communist transformation in the conditions of the formation of a sovereign state and integration into the economic, political and socio-cultural space of the Western world. Among the objective factors of the dynamics of identification processes, we will first of all single out the following:

- Ukraine's acquisition of national sovereignty and the growing significance of the titular nation in the social space of the post-Soviet Ukrainian society;
- legal consolidation of the Ukrainian language as the state language;
- objective socio-economic problems of the transition period, which are expressed in a drop in the standard of living, a reduction in production in connection with its restructuring and subsequent modernization;
- due to the process of modernization, the growth of unemployment, which inevitably accompanies the initial stages of structural economic reforms;
- reforms of institutions of secondary socialization, which allow the integration of the national education system into the European one with its characteristic modern forms of academic mobility, as well as the development of the national Ukrainian school;

- development of elites, mobility of various ethno-national groups of multicultural Ukrainian society to protect their interests in the conditions of transformation of political and legal institutions;

- Ukraine's strategic civilizational choice of the Western European vector of modernization and the country's entry into the European Union.

Subjective factors of the dynamics of ethno-national identity of Ukrainian students can be considered:

- reactive growth of national self-awareness in conditions of change in the status of the titular nation;

- low / high level of education and qualification, which affects the ability to find a job that corresponds to inclinations and competencies, as well as personal status preferences;

- style and way of life, as well as peculiarities of mentality and everyday life world, rooted in another ethno-national tradition.

It is natural to assume that ethno-national affiliation should still be an important determinant affecting the choice of strategy of socio-political behavior of Ukrainian students. In this connection, the phenomenon of decreasing socio-political activity of a significant part of Ukrainian students is of interest. That is, despite the aggravation of the identity problem, Ukrainian students do not demonstrate higher forms of organized socio-political activity.

The very concept of belonging to the original Ukrainian culture of representatives of diasporas living in a society where the dominant culture is the culture of the autochthonous group, to which they are forced to adapt in one way or another, is also problematic.

On the basis of existing research on this topic, the main elements of national and cultural identity were highlighted. These are language, way of life, cultural elements of a certain ethnic group, religion, state symbols, literature, art,

architecture, traditions, music, clothing, politics, norms, values, manners, rituals and customs [2, 55].

In order to accurately understand the structure of the national identity of a certain group of people, it is necessary to understand the organization of society, the way of life, ideology and social psychology. But, despite this, each culture has a set of standard elements that were formed during the historical and spiritual development of man.

Upbringing, education and national language are the basis of national and cultural identity. Children's upbringing and the education system are actively involved in the preservation of national culture and its transmission to future generations. They ensure the preservation of the nation's language and its traditions, perform the function of forming national self-awareness, cultural identification of new generations.

In addition to education and upbringing, national and cultural identity is formed or maintained in a person already in adulthood by means of mass communication, for example, by means of mass information (mass media), while watching movies, reading literature, celebrating holidays, etc. In solving the issue of the formation of national and cultural identity, the state, which is able to regulate the flow of incoming information, plays a decisive role.

Means of mass communication and information form a single national idea, which is the course followed by the people, therefore a country that has such an idea will have a single national-ethnic identity. National-ethnic identity is not innate, but is acquired by a person in the process of development, it can change, mainly when interacting with other cultures, it is an important element of a person's worldview, and a great influence on its formation is the place of residence, environment and family culture. Today, the national and cultural identity of Ukrainian students needs to be restored [3, 3].

Let's focus on empirical studies. Almost 40% of Ukrainians in 2020 were still looking for their identity, as evidenced by the 2020 survey of the Institute of Sociology of the National Academy of Sciences of Ukraine. The majority identified themselves primarily as citizens of Ukraine (61.7%), but many identified themselves as residents of some village, city, or region (27.4%), and a small number saw themselves as citizens of the former USSR (3, 4%).

The most recent survey was conducted from December 4 to 27, 2022, and 2,005 respondents who lived in Ukraine at that time (within the boundaries controlled by the Ukrainian authorities until February 24, 2022) were interviewed by the method of telephone interviews using a computer. The maximum error of the survey results is 2.4%.

Three questions that are not about language, but about identity. In the first, respondents were asked to say with which nationality they "associate themselves" (note, it was about the act of association, not just the fact of "belonging"). 95% indicated Ukrainian nationality, less than 2% - Russian, 1% - both Ukrainian and Russian, and another 2% - some other. Compared to 2017 (then, admittedly, respondents were asked who they "consider themselves to be by nationality"), the share of Ukrainian nationality increased by 7%, while the share of Russian nationality decreased by 5%, and the share of dual nationality decreased by 2%. Now, even in the south and east, as many as 90% associate themselves with Ukrainian nationality.

Judging by these data, Ukraine has, in fact, ceased to be a multi-ethnic state, because untitled nationalities make up only a few percent of the population. Accordingly, ethnopolitics will not play a significant role in the national political process, although it will remain a factor in individual regions and in Ukraine's relations with international organizations, adopted by minority rights.

The last question concerned the criteria for determining nationality, offering to choose between hereditary (by the nationality of the parents or one of the

parents), civic ("by the country I live in"), linguistic ("by the language I speak") and attitudinal ("by my attitude to this nationality"). Previously, the vast majority of respondents indicated the hereditary criterion - even when they changed their nationality from Russian to Ukrainian, apparently guided by civic considerations. This testified to the persistence of Soviet ideas about nationality as a hereditary category. National consolidation caused by full-scale Russian aggression significantly undermined these ideas. If in 2017, 68% of respondents said that they simply inherited their nationality from their parents or one of their parents, then in 2022 only 48% said so.

On the other hand, the number of those who admit that they chose their nationality by country (from 24% to 36%) or by attitude (from 3% to 7%) increased very sharply. As could be expected, the choice by country means a choice in favor of the Ukrainian nationality: 38% of respondents who declared this nationality declared it, and only 9% of those in favor of the Russian one. That is, people increasingly call themselves Ukrainian precisely because they live in Ukraine, regardless of origin, and transfer this civic identity to the category of nationality, which was traditionally ethnic [8].

This means that nationality is no longer an ethnic category, and its distribution does not reflect the "ethnic composition of the population", as believed not only by ordinary people, but also, unfortunately, by many scientists, including supposedly "advanced" Western ones. Nationality should be considered an ethno-national identity, i.e. a combination of ethnic and national (civic), moreover, with the advantage of the latter.

Ethnic identity requires other measures, and of those used in censuses and surveys and thus meaningful to the vast majority of citizens, the category of mother tongue fits best. As many know, it does not reflect language practice, but language or rather language-ethnic identity, and it is precisely this that reflects the

ethno-cultural differentiation in Ukrainian society, in which now almost everyone has become Ukrainian [8, p. 51], [9, p. 76], [10, p. 46].

The analysis of theoretical and empirical research on the socio-philosophical features of the mentality and behavior of modern students allows us to answer the questions in a certain way. First of all, it is possible to record the following reasons for the intensification of social and political activity of Ukrainian citizens:

1. Formation of a positive ethnic and national identity.
2. The influence of territorial identity on ethno-national identity.
3. Strengthening the personal identity of the most passionate representatives in the transitive structures of modern society after the start of a full-scale military conflict.

Competing student identity projects share some identity representations. Uncontested representations, that is. those on which a consensus has been reached can be recognized as dominant. Such are the representations of Ukraine as a European and democratic country. The analysis of the discourse of the elites regarding the Euro-Atlantic integration shows that the changes in the national identity are partial. In many ways, the official discourse continues the representations observed in 2008.

As for the educational sphere, since the beginning of the 1990s. in Ukrainian historiography, sociology, cultural studies, as well as literary studies, post-colonial studies are actively developing, which originate in the works of American, European and Australian colleagues. In the last decade, these studies have become especially popular in the space of modern Ukrainian culture. Such problematic fields as nation and nationalism, orientalism, ambivalent and multicultural personality, self-representation, the search for cultural identity, the problem of attitude to the past, are included in the paradigm of postcolonial studies. National identity, totalitarian past, interaction between Ukraine and neighboring countries,

primarily Russia and Poland, unstable state of Ukrainian society — all these issues are considered in the categories of this theory in Ukrainian intellectual discourse. Recently, postcolonial theory often becomes the main interpretive strategy in the studies of Ukrainian authors. However, in Ukrainian science there is no unconditional *modus vivendi* regarding the concepts, strategies and principles of post-colonial theory. One of the most important open questions remains the question of the ratio of postcolonial and postmodern components in national literature. A distinctive feature of Ukrainian postcolonial studies is the recent active inclusion of trauma studies, as well as the introduction of anti-colonial and post-totalitarian discourses.

The role of language in society and among students in particular can be studied not only as a basis for self-determination with an ethnic group or political views. If identity is shaped by social ties, more attention should be paid to how the possession / use of a certain language affects the social, class or political position in society for individuals and groups. Studies on the language issue also do not highlight the role played by other ethnic minorities in the national identity of Ukraine. Research focuses attention on the contrast between the Russian and Ukrainian languages and the corresponding ethnic groups. Surveys assume self-identification by mother tongue and ethnic group, but the researchers do not show what factors and reasons influence self-identification.

The concept of “hybrid identity” needs to be conceptualized, as well as to identify the reasons why the population with a hybrid identity prefers ties with Russia. Is the concept of “hybrid identity” different from “mixed” as used in cross-cultural studies? In addition to examining ethnicity and foreign policy preferences, other factors such as economic ones should be included. Perhaps the maintenance of ties with Russia can be explained by economic interest, and not only by belonging to an ethnic group. However, at the moment, the main attention of researchers is focused on ethnic, linguistic and regional divisions.

Studies of contemporary student identity as a narrative focus on the multiplicity and discursive contestation of meanings given to national identity. Researchers emphasize the connection between mutually exclusive narratives and social conflict.

Conclusions. Thus, it should be noted that the main vectors of the dynamics of the ethno-nationality of modern Ukrainian students in the conditions of a full-scale invasion are the growth of the sign-symbolic and social component of the process of identification and the acquisition of a harmonious multicultural identity through the growth of the rational-reflexive component in the structure of student's identification. The revival of national identity today is under the influence of the ideas of democracy.

References:

1. Jenkins R. Social identity. London: Routledge, 1996.
2. Tajfel H. Individuals and groups in social psychology II British Journal of Social and Clinical Psychology, 1979. Vol. 18. 4.
3. Герчанівська П. Е. Етнічна та національна ідентичності: вектори розвитку. Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв : наук. журнал. 2021. № 4. С. 3-8.
4. Іванов І. Етнонаціональна ідентичність в контексті формування і консолідації української політичної нації. Вісник КНУ імені Шевченка. Філософія. Політологія. 2006. №76-79. С.55.
5. Поліщук Ю. Теоретичні виміри етнічної і національної ідентичностей. Наукові записки ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України. 2013. Випуск 2 (64). С.197-212
6. Саніна Т. Дослідження національної та етнічної ідентичності: теоретичний огляд. Наукові записки НаУКМА. Київ, 2005. Том. 46. С. 22-26.

MODERNÍ ASPEKTY VĚDY
Svazek XLI mezinárodní kolektivní monografie

7. Соціологічна група «Рейтинг» : URL : <https://ratinggroup.ua>
8. Требст С. Культура пам'яті у посткомуністичних суспільствах Східної Європи, спроба загального опису та категоризації. Ab Imperio, 2004. № 4. С. 51.
9. Шкляр Л. Етнос і особа: проблеми ідентичності. Етнос і соціум. К., «Наукова думка», 1993. С. 76.
10. Шнаппер Д. Спільнота громадян. Про модерну концепцію нації. Харків, Фоліо, 2007. С. 46.

§4.4 ХУДОЖНІЙ СВІТ РОМАНУ «ПТАХИ ПОЛИШАЮТЬ ГНІЗДА...»
ІВАНА ЧЕНДЕЯ (Поляруш Н. С. Вінницький державний педагогічний
університет імені Михайла Коцюбинського, **Король І.М.**, Вінницький
транспортний фаховий коледж)

Вступ. Іван Чендей належить до тих письменників, доля і творчість яких міцно пов'язані із долею нації в її історичному, державному, культурному та морально-етичному вимірах людського існування. Як відомо, геніальний митець проектує майбутнє нації, подальший розвиток її культури, визначаючи основні віхи духовного життя суспільства, формуючи її морально-етичні орієнтири і критерії. Саме таким сьогодні бачиться нам Іван Чендей – талановитий закарпатський письменник, перекладач, сценарист, публіцист, фольклорист.

Багатогранна творчість Івана Чендея в її проблемно-тематичному діапазоні формувалася під потужним впливом художнього осмислення життя Закарпаття та верховинців, але попри це, письменник зумів увібрати і показати долю всієї України впродовж другої половини ХХ століття. Його новели, оповідання, повісті і романи є органічною складовою дискурсу української літератури другої половини ХХ століття.

Переїнятість І. Чендея проблемами між людиною і природою, людиною і суспільством, викликаними системою соціально-політичною і духовною кризою радянської держави, яскраво продемонстрована у романі «Птахи полишають гнізда...» (1965), у якому дослідники бачать несприйняття і своєрідне заперечення соцреалістичної естетики.

Творчість І. Чендея завжди перебувала в полі зору вчених-літературознавців, істориків, мистецтвознавців. Про його життя і творчість писали І. Дзюба, Д. Кремінь, Г. Аврахов, О. Мишанич, М. Жулинський,

В. Дончик, Г. Сивокінь, Г. Штонь, Д. Федака, В. Марко та ін. Серед сучасних дослідників творчості одного з найвідоміших закарпатців – М. Васьків, М. Хорошков, О. Козій, С. Кіраль, Р. Мовчан, Р. Жаркова та ін. Суттєвим доповненням до вивчення творчості митця і його доби є видані останніми роками документальні видання: «Іван Чендей у колі дослідників» (2017), «Щоденники Івана Чендея» у 2 книгах (2021), «Листування з київськими критиками» Т.1. (2021). Названі праці перебувають у полі зору відомого чендеєзнавця С. Кіраля, який має на меті змоделювати вітаїстичний епістолярний портрет талановитого закарпатця. Дивовижною у просторі чендеєзнавця є найновіша праця «Персональна справа Івана Чендея №18257. Т.1. Історія роману «Птахи полишають гнізда...». Автор ідеї проєкту, упорядник цього видання – доктор філологічних наук, професор С. С. Кіраль пропонує читачам корпус документів персональних партійних справ І. Чендея, порушених проти автора через роман «Птахи полишають гнізда...» і збірку «Березневий сніг».

Мета нашої роботи – осмислити екзистенційні шукання І. Чендея в романі «Птахи полишають гнізда...», його ідейно-тематичне спрямування, проблематику.

Виклад основного матеріалу. Знаковою подією на Закарпатті у час роботи І. Чендея над романом «Птахи полишають гнізда...» було введення в дію Тересля-Ріцької ГЕС у 1956 році. Газети і журнали з пафосом писали про це будівництво, її учасників. Програма «побудови комунізму» вимагала «виховання нової людини – будівника комуністичного суспільства». Письменників закликали усе це «славити й хвалити». Будівництво Тересля-Ріцької ГЕС у той час оспівували як свідчення турботи комуністичної влади про життя закарпатців. Саме з таких позицій підійшли критики до оцінки роману «Птахи полишають гнізда...», який вийшов у світ в Києві 1965 року.

Зі щоденникових записів відомо, що І. Чендей задумав цей твір як першу книгу діалогії «Зелена Верховина» [11, с. 255].

Гоніння на І. Чендея – автора роману «Птахи полишають гнізда...» розпочалися зі статті ужгородського філолога Ю. Балєги, який наголошував: «Є чимало творів, у яких відсутні серйозні сюжети-дослідження. недолік негативно позначився і на щойно згадуваному творі «Птахи полишають гнізда», де автор зайнявся «художньою консервацією» побутовізму, дуже милого окремим критикам. Через це в творах немає монументального образу сучасника, який вражав би нас цільністю характеру і захоплював би мужністю та багатогранністю своєї діяльності на користь усього суспільства» [7, с. 129].

Дещо пізніше М. Жулинський напише про роман І. Чендея як про твір визначального ідейно-тематичного спрямування для української літератури другої половини ХХ століття» і пояснить: «Через долю, через думки, переживання Михайла Пригари Іван Чендей відкрив трагічний розрив органічного зв'язку людського буття із природою, довколишнім світом, із духовним національним досвідом і застеріг від порушення гармонійної рівноваги між минулим і сучасним, між сучасним і майбутнім у їх природних і духовних вимірах» [2, с. 9]. Власне, як означив І. Дзюба, це був твір про «нове життя Закарпаття», однак не пафосне, оптимістично-ствердне, а неоднозначне, буденно-проблемне, людинознавче. Очевидно, через це роман на Закарпатті «був зустрінутий далеко неприхильно, недоброзичливо, як кажуть, «в штики» [11, с. 384], відповідно його висунення на Шевченківську премію земляками підтримано не було. Водночас письменник правомірно надавав творові великого значення і зазначав: «Читачеві я хочу дати образ Верховини, верховинця, з його радостями і болями, сумнівами і переживаннями, великим благородством і душевною красою [11, с. 2022].

MODERNÍ ASPEKTY VĚDY

Svazek XLI mezinárodní kolektivní monografie

Авторська увага була зосереджена на важливих суспільних та культурних проблемах соціалістичної доби: втраті етнокультурної ідентичності, дисгармонійності духовного та матеріального, руйнівних наслідках цілеспрямованої політики в гуманітарній сфері. Без сумніву, роман був новим етапом у творчості письменника.

У сучасному культурному просторі роман «Птахи полишають гнізда...» став помітним явищем української літератури 60-х років ХХ століття, який чітко окреслив етапи руху людського характеру у складних умовах руйнування власного світу, по новому висвітлив тему зв'язку людини із землею як частиною її духовного єства.

В історії української літератури другої половини ХХ століття 1968 рік є особливим. Це був час «апофеозу розвитку української прози» (Раїса Мовчан). Про це свідчить поява знакових творів: романів «Катастрофа» В. Дрозда, роману «Мальви» Р. Іваничука, «Набережна, 12» і «Середохрестя» В. Шевчука, «Собору» Олеся Гончара, «Диво» П. Загребельного, збірки «Деревій» Григора Тютюнника, роману «Родинне вогнище» Є. Гуцала. Тоді ж вийде збірка «Березневий сніг» І. Чендея, а перед нею роман «Птахи полишають гнізда...». Час написання цих творів – типологічний простір 1960-х років, коли українське письменство щиро повірило в реальність свободи творчості, відчуло послаблення цензури і можливість писати правду, порушувати актуальні проблеми сьогодення. Цілком закономірно, що ці твори єднало спільне проблемно-тематичне поле. На чільному місці тут проблеми української людини, історичної пам'яті й «національної ідентичності особистості й гідності кожного, боротьби за національно-духовні цінності, моральні імперативи духовного і морального яничарства, екзистенційної самотності й занепаду українського села» [5, с. 68]. Ці проблеми, наголошує Раїса Мовчан, «витали в повітрі, вони так чи так

торкалися кожного, хто був спроможний критично мислити й самостійно робити висновки» [5, с. 70].

Пишучи роман «Птахи полишають гнізда...», письменник використав власний досвід пережитого, передуманого, осмисленого, того, чим боліло його серце, що було важливим для його малої батьківщини. На цьому наголосив Д. Павличко: «першенство Івана Чендея в боротьбі нашої літератури проти сталінської деспотії, нищення національно-духовних цінностей людини не відкрите загалом і не досліджене ґрунтовно. А воно розвивалося на усвідомленні письменником своїх національних та християнських традицій, якими він дорожив, пройшовши в юності складну школу, яка намагалася відірвати його від рідного українського кореня...» [6, с. 237–246].

Вічна тема відступництва, розриву зі своїми коренями, небезпека втрати дуже цінного родового зв'язку знайшла переконливе художнє осмислення у романі «Птахи полишають гнізда...». Ця тема є провідною у творчості прозаїків-шістдесятників. У романі «Мальви» Р. Іваничука в метафоричній формі розкрито суть теперішніх «яничар». Варто тут згадати про оповідання «Оддавали Катрю» Григора Тютюнника, у якому через долю дівчини, яка виходить заміж за хлопця з Донбасу, чужого для сільських мешканців. Тематично близьким є оповідання «Син приїхав», яке в теперішній редакції містило присвяту І. Чендею. Проблема розриву з родиною у творах Григора Тютюнника постає на повен зріст.

Відомо, що у творах шістдесятників постійною є увага до простої сільської людини. У 1963 році І. Чендей писав «Люблю простих людей – селян, робітників. Люблю за їх прямоту, безпосередність, невміння застосовувати свій розум на інтриги, гризню... Селянин частіше бився і сварився на межі (за межу), ніж внаслідок того, що хтось йому недоважив

чи недоміряв шани, почетеї, гонору... як це буває в світі «інтелігентних» [11, с. 226]. І. Чендей любив «красивих людей», і йому було «боляче, коли в цих красивих людей гидкі думки, бридкі душі... некрасиві серця...» [11, с. 225].

Проблеми духовності людини, історичної пам'яті, батьків і дітей, національного відступництва потужно звучатимуть і в романі «Собор» Олесея Гончара. І. Чендей уважно прочитав цей твір і написав автору: «Для істинного творця радість і в тім, коли його слово влучило у потворність, змусило її заметушитися, сахнутися, ба й обливати правду і чесність огудою, скреготати у люті осколками зубів. Значить, лободи живі, значить, впізнали себе <...> А Правда може бути лишень одна. Заперечуючи гидь, ми стверджуємо прекрасне» [11, с. 369]. Очевидно і тут є не тільки підтримка автора «Собору», а й повна з ним солідарність.

У романі «Птахи полишають гнізда...» розповідається насамперед про родинне гніздо, хоч за символікою назви мова про молодих птахів.

У центрі твору рід Згариця-Пригариця, осередок роду Пригар та його господарі Михайло та Василина. За віком – вони птахи зі знесиленими крилами. Автор змальовує їх як невід'ємну складову господарського укладу верховинців. Вони, діти природи, зі страхом очікують, коли в гори надійде електрика і розпочнеться переселення їх разом із дітьми, дорослими, з родинного гнізда. Зосереджуючи значну увагу на старшому поколінні, І. Чендей возвеличує мешканця гір, вихованого природою, працею та християнською культурою, яку не ототожнює у тексті з церквою. Письменнику вдалося написати твір не про будівництво великої електростанції, як того вимагала влада, а про руйнування старого укладу життя і адаптацію людини до нових умов, і при цьому зберегти вірність основам патріархальної культури. Заслугою автора роману є і змалювання людини-трудівника не на виробництві, а зосередження уваги на її

внутрішньому світі, у міцному зв'язку з природою, з місцевою владою. Соцреалізм вимагав звеличення молодої людини, будівника комунізму. І. Чендея цікавить людина з посивілими скронями, серйозним життєвим досвідом, «яка всього набачилася і нові перетворення мала з чим порівняти».

Вартує уваги у цьому контексті і така думка: «Як і в романі В. Земляка «Лебедина зграя», у романі І. Чендея «Птахи полишають гнізда...» порушена класична для соцреалізму ієрархія суспільної значимості людини, коли суспільно значиміший персонаж мав бути головним героєм твору» [10, с. 200]

Як бачимо, І. Чендей у своєму романі проігнорував вимоги соціалістичного реалізму: змальовувати ідеологічну боротьбу на селі післявоєнного життя, як і подію приєднання Закарпаття до СРСР.

Цілком справедливо дослідники скажуть: «У творах Івана Михайловича все точне й правдиве. Для нього не було заборонених тем. Він не піддавався ні внутрішньому, ні зовнішньому цензурі; довіряв тій правді, серед якої ріс, основи якої засвоїв і захищав. Реального світу, в якому народився і жив письменник, уже немає. Залишився художній світ, створений ним. Авторська позиція сприймається тут як художній діагноз – оцінка суспільної моралі, рівня духовності людини. Відхилення від норм, сконцентрованих в авторському ідеалі, викликають тривогу, слугують застереженням.» [4, с. 157]

Отже, роман «Птахи полишають гнізда...» своїм ідейно-тематичним спрямуванням засвідчив новий рівень художньої свідомості І. Чендея, творче зростання, чітку сформованість стилю, який не відповідав канонам пануючого методу соціалістичного реалізму.

Своєрідність творчої індивідуальності автора роману «Птахи полишають гнізда...» дослідники бачать насамперед в «максималістській

увазі до найвищих категорій людської моральності, що, зрозуміло, передбачає загострену правдивість художнього відображення життя. [7, с. 147]. Це зумовило не тільки ідейно-тематичну та стильову оригінальність твору, а й моделювання його образної системи.

З життя та дій персонажів твору чітко вимальовується реалії життя: будівництво у Нижньому Бистрому з назвами сіл, маленьких містечок (Вільшанки, Вучкове, Березове, Хуст). Маленьке село Нижній Бистрий дуже нагадує рідне село І. Чендея Дубове, де є і гора Ясенова. Окрім того, багато в чому Пригора нагадує батька письменника, його погляди на життя: «Чесно робити тяжко, – проголошує свої морально-етичні принципи батько ліричного героя повісті, – але від чесної роботи легко на душі» [8, с. 179].

Гасла на полотнищах у музейній кімнаті села рясніли закликами любити і охороняти природу. З цього приводу Пригара скаже Смеречині: «Пани любили наші смереки і буки... А нас мали за ведмедів. Бо пани нам, а ми панам були чужі» [11, с. 394]. Про це скаже й автор, що чув чужий на Пригарищі шум машин, що з Міжгір'я на Хуст повільно бігли під вантажем бокових кругляків. Але більше І. Чендея хвилювала проблема екології душі людської. Він акцентує увагу читача на тому, як Михайло Пригара прощався із способом життя чесної працюючої людини. Письменник детально розповідає про те, як селяни господарювали, доглядали худобу, ткали, готували їжу, приймали гостей, в який одяг прибиралися молоді й старі, як справляли весілля, яких пісень співали, якого обрядового дійства дотримувались при переселенні із старої до нової хати. Заслуговує уваги думка Івана Сенька про те, що «твір без перебільшення можна назвати енциклопедією верховинського села ХХ століття – про побут горян, їх мовну практику, етнічні стереотипи самооцінки та оцінки сусідів, національне самовизначення, етнічні стосунки» [7, с. 146].

Помітним у романі є те, з якою любов'ю, але без ідеалізації, І. Чендей змальовує образ Пригари, який відчуває зв'язок з попередніми поколіннями, робить великий внесок у вічність. Його щоденна сумлінна праця набуває ознак творення мистецтва. Живильною для Пригари є енергія батьківської пам'яті. Своєю сумлінною працею він залишає глибокий слід у навколишньому світі: «Чого орю? Чого сію?... Бо не можу інакше... Бо прийшов час, аби її орати та засівати. А кому зійде з зацвіте, кому той хлібець буде на пожиток – то вже не в моїх руках» [9, с. 497]. Важливим у змалюванні образу Пригари для реалізації авторської концепції було правдиве зображення персонажа, його життєва мудрість, тонка душевна організація, що поєднуються із невірністю героя дружині, домашньою тиранією, жорстокістю.

Отже, образ Михайла Пригари є композиційним центром твору. На думку К. Волинського, «він... несе в собі ... основну «вибухову силу» ідеї творить, міцно утримує, єднає в одне ціле інші його компетентності. Всі вони є тою чи іншою мірою підпорядковані йому» [1, с. 3–10]. Дослідники стверджують, що образом Михайла Пригари І. Чендей започатковує галерею творців-трудівників, залюблених у землю рідну і працю на землі. Автор твору щиро зізнався: «...прекрасний, предобрий, прецирий (М. Пригара) Вступивши у конфлікт з оточуючим його світом, він вступив у конфлікт із самим собою... Йому нелегко, але він – людина емоцій, чуттєвий і добрий» [11, с. 231].

Серед найяскравіших в художньому сенсі жіночих образів і дружина Михайла Пригари Василина, яка досить помітно набирає рис архетипної Великої Матері, що піклується життям як таким. Гора Ясенова, мов Згариця для Михайла Пригари, є важливою складовою духовної сутності героїні. Ясенова (як синекдоха) уособлює рідний край, його розкішну природу.

Автор роману називає матір «всесильною владницею гір і Ясенови», підкреслюючи зв'язок жінки з навколишнім світом. Після хвороби Васирина своє одужання пов'язує з власним розумінням світогляду: «Я ще горам потрібна, раз смерточка відпустила» [9, с. 50]. О. Козій переконана, що «Образу матері притаманні риси міфічного атланта Антея, що брав силу від землі. Піднесення героїні до рівня божества дає підстави надати їй маргінального гендерного статусу твірної сили природи. Син-автор духовно зливається зі своєю героїнею, намагається подивитися на світ її очима» [3, с. 123]. Образ Васирина вражає правдивістю. Вона не є зразковою працівницею на будівництві, а повноправною господинею у своїй хаті, на господарстві. Вона не сперечається з чоловіком, не воює за переділ обов'язків чи влади а несе свій хрест, тому й має право голосу у власній родині. До її думки прислухається чоловік.

Образи героїв, як важливої складової художньої концепції автора, репрезентує шлях І. Чендея до художньої правди й дороги людини до пізнання світу й самої себе, до прийняття чужого болю як власного, до готовності пожертвувати собою заради іншого, бо ти – органічна частинка світу в добу складних соціальних перетворень.

Висновки. Роман «Птахи полишають гнізда...» І. Чендея в українському літературно-мистецькому процесі другої половини ХХ століття був новим етапом у творчій біографії письменника, який підтверджував особливе авторське бачення екзистенційних проблем буття людини у період неоднозначних культурних та соціально-економічних перетворень на Закарпатті. Час створення роману – це період остаточного руйнування традиційного укладу верховинця та входження його до світу індустріалізації. Звідси і формування поезики твору у силовому полі філософського осмислення важливих національних, духовних, соціальних,

морально-етичних умов життя закарпатців. Таким чином, вічна тема відступництва, розриву зі своїм корінням, втрати родових зв'язків надзвичайно переконливо буде художньо розкрита у романі «Птахи полишають гнізда...», бо письменник був свідомий того, що найстрашнішим у людині є нігілізм по відношенню до свого роду, до мови рідної землі, на якій ти народився і зростаєш.

Отже, аналізований нами роман, названий дослідниками «духовним материком народу» (М. Жулинський), є історією духовного зв'язку людини з пам'яттю роду. У центрі твору – будівництво електростанції, про те, що це дасть верховинцям і що вони втратять. І автор, і герої твору намагаються зрозуміти цю далеко непросту ситуацію. Родинне гніздо Пригар стає жертвою нових законів і цивілізації. Така зміна цінностей у суспільстві породжує душевну драму головного героя твору Михайла Пригари.

Новаторським у романі є змалювання духовного зв'язку між героєм та землею, утвердження недоторканності приватної власності як концепту пам'яті роду, символу, зв'язку батьків і дітей.

Список використаних джерел:

1. Волинський К. Життя героїв, слово. *Радянське літературознавство*. 1966. №3, С. 3–10.
2. Жулинський М. Духовна свіча Івана Чендея. *Чендей I. Вибране : в 2 т.* Ужгород : Карпати, 2002. Т. 1 : Оповідання, повісті. С. 5–14.
3. Козій О. Ідеал як складник художньої концепції Івана Чендея. *Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства*. Вип. 11:Творчість Івана Чендея в загальноукраїнському літературному контексті. Ужгород : Говерла, 2007. С. 117–119.

4. Марко В. Сім сліз Івана Чендея. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія. Соціальні комунікації*. Випуск 28. С. 110-114.

5. Мовчан Р. Творчість Івана Чендея в українському культурному просторі 1960-х років. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія*. Випуск 1 (47), 2022. С. 67-74.

6. Павличко Д. «І ти гуцул, і я гуцул, одна у нас мова»: зустріч з Іваном Чендеєм. *Іван Чендей у колі сучасників: зб. спогадів, статей, есе, худож. творів, бібліогр. джерел.* / Уклад.: О. Д. Гаврош, С. С. Кіраль, І. В. Когутич, М. І. Трещак, О. В. Шмайда; відп. за вип. О. А. Канюка (2017), М. І. Трещак (2020). Ужгород: РІК-У, 2020. С. 325–338

7. Сенько І. Етнологічні аспекти роману Івана Чендея «Птахи полишають гнізда...», *Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства: зб. наук. пр.* / ред. І. В. Сабадош. Вип. 11: Творчість Івана Чендея в загальноукраїнському літературному контексті: матеріали Всеукраїнської наук. конференції (14-16 травня 2007 р., Ужгород). Ужгород: «Говерла», 2007. С. 142-147.

8. Хорошков М. Художній світ Івана Чендея: дисертація на здобуття наукового ступеня канд. філол. наук за спец. 10.01.01 українська література. Київ, 2007. 210 с.

9. Чендей І. Вибрані твори: в 2-х Т. Київ: Дніпро, 1982, Т. 1, с. 623.

10. Щербина Т. Роман Івана Чендея «Птахи полишають гнізда...» в дискурсі соцреалізму. *Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства: збірник* / ред. І. В. Сабадош. Ужгород, 2007. Вип. 11: Творчість Івана Чендея в загальноукраїнському літературному контексті. Матеріали Всеукраїнської наук. конференції. 14-16 травня 2007р. Ужгород. – С. 191-193.

11. Щоденники Івана Чендея / Чендей, Іван. упоряд. М. Чендей-Трещак. Кн.1 (1953-1973 рр.). Ужгород: РІК-У, 2021. 640 с.

§4.5 ДІАХРОННО-СИНХРОННИЙ КАЛЕЙДОСКОП ЦІННОСТЕЙ
БРИТАНЦІВ І УКРАЇНЦІВ (семантико-мотиваційний континуум)
(Стефанова Н.О., Київський національний лінгвістичний університет)

Вступ. Антропоцентричний принцип сучасної лінгвістичної науки та її синергетична парадигма, яка й дедалі демонструє свою динаміку, продовжують курс на вивчення “душі мови” через відображення в ній системи цінностей не лише окремого етносу, а й всіх цивілізаційних спільнот [6, С. 25]. З огляду на ці тенденції фокус уваги лінгвістів закономірно змістився вбік поліпарадигмального дослідження таких дихотомій, як мова і культура, мова і соціум, мова і світ, мова і людина крізь призму значних напрацювань учених-представників *етнопсихології* (В. Томас [22], Р. Шведер [20], Б. Шор [21] та ін.), *когнітивної психології* (Д. Брунер [10], Н. Дойдж [11], Ж. Піаже [17] та ін.), *когнітивної лінгвістики* (Р. Ленекер [16], Ж. Фоконьє [12, 13], Ч. Філмор [14] та ін.), *етнолінгвістики* (В. В. Жайворонок [1], О. В. Тищенко [7], М. О. Шутова [9] та ін.), на засадах яких у процесі міждисциплінарної синергії сформувалася ще одна наука – *лінгвоаксіологія* (А. М. Приходько [5] та ін.) з її *етносеміотричною методологією* (Н. О. Стефанова [6, С. 26]).

Посилений інтерес до *аксіоконцептосфери* зумовлений необхідністю осмислення процесів трансформації морально-етичної еволюції людства, де експансія глобалізації, з одного боку, гіперактуалізувала міжкультурний діалог і, як наслідок, процеси уніфікації, а з іншого, посприяла загостренню питань національної самосвідомості кожного народу, які свого часу обговорювали М. С. Грушевський, Д. І. Чижевський та ін. У цьому контексті варто також апелювати до концепцій американських неогумбульдтіанців-етнолінгвістів Е. Сепіра і Б. Уорфа [15], які запропонували для обговорення

гіпотезу про визначальну роль мови у формуванні як колективних, так й індивідуальних уявлень про навколишній світ і припустили, що найменування предметів, явищ, подій є відображенням національного світогляду (світосприйняття), які, зберігаються в мовах і транлюються наступним поколінням, впливаючи на ціннісно-оцінне ставлення до позначених предметів, явищ і подій [6, С. 26-27].

Етносеміотрична методологія в такому ракурсі розглядається як сукупність емпіричних й експериментальних дослідницьких практик, які застосовуються для когнітивно-семіотичної інтерпретації цінностей. Останні онтологічно утворюють *семантико-мотиваційний континуум* життєво значимих смислів для кожного етносоціуму загалом і для індивідуальної особистості зокрема.

Виклад основного матеріалу. Взаємозумовленість трансцендентного й екзистенційного способів буття людини ґрунтується передовсім на такому феномені, як *ідентичність*, – поняття, що почало складатися ще в добу первісної (синкретичної) свідомості давніх етносів, які вже на тій стадії, хоч і позасвідомо (на рівні архетипів), але відчували різницю між “своїми” і “чужими”. Відповідно, вивчення питання про способи і засоби оцінювання людиною самої себе по відношенню до “іншого / інших” потребує залучення етносеміотричних методик (діахронних і синхронних), які орієнтовані на доведення достовірності положення про те, що процеси концептуалізації світу в лінгвосеміозисі обов’язково супроводжуються актом оцінювання через семіотрію.

Етносеміотричні методики з їхніми практиками включають *процедури вимірювання* двох аспектів (форми і змісту) *цінностей*, відображених у різних мовах. Етап етно-вимірювання передбачає зіставлення мовної форми у діахронії у часопросторі й культурогенному дейксисі,

тимчасом другий – семіо-вимірювання зобов'язує реконструювати значення цієї форми (і, насамперед, вихідне – етимологічне). Здійснена процедура дає змогу простежити, як знаки з національно-культурним компонентом семантики випромінюють аксологічно / ціннісно навантажені смисли. Вихід на діяхронно-синхронну семіометрію ціннісно маркованих знаків на певних хронотопних зрізах забезпечує фіксацію “домінантних показників їх динаміки” і демонструє напрями змін у семантико-мотиваційному континуумі аксіоконцептосфер британців і українців.

Під хронотопом розуміємо діяхронно-синхронний період дивергенції і конвергенції індоєвропейської етнічної спільноти та її протомови, етапи існування прагерманського і праслов'янського мовних станів, історичні стадії розвитку англійської та української мов, які відображають зв'язки і відношення між способами і засобами відображення буття на різних етапах розвитку свідомості носіїв кожної із мов: від первісної – космогонічної до диференційованої. Це пояснює етнічні константи і національні доміанти кожної лінгвокультури, що характеризується не лише лексико-семантичною системою і широкими граматичними показниками, а й багатством концептосфери, яка віддзеркалює менталітет, характер, традиції і цінності її представників.

Визначені ще античними філософами ціннісні концепти TRUTH / ІСТИНА, GOOD / ДОБРО, BEAUTY ІСТИНА, ДОБРО, КРАСА і КОРИСТЬ [6] набули статусу ключових у британській та українській лінгвокультурах і утворили їх аксіоконцептосфери.

Початок менталізації цих концептуальних структур сягає міфологічно-космогонічної свідомості праіндоєвропейців і дає підстави визначити їх як ядерні архетипно-цивілізаційні константи.

Для аргументації вищевикладених міркувань, слід зосередити увагу на розуміння такого поняття, як “етнокультурна ідентичність”. Цей ментальний

феномен складався у свідомості сучасних британців й українців поступово в різні еволюційні періоди розвитку обох лінгвоспільнот. Ключова дихотомія феномену: мова – етнос і донині не має однозначного тлумачення, починаючи з розвитку індоєвропейської, де точилися жваві дискусії навколо питання походження прото- і праіндоєвропейців і зокрема їхніх нащадків – індоєвропейців, насамперед, у плані етнічної ідентифікації. Найчастіше йдеться про дві дескрипції на зразок “індоєвропейський етнос і його прмова” та “група етно-мовно споріднених народів” [2].

Якщо оперують поняттям індоєвропейський етнос, то, як правило, апелюють до проблеми локалізації праіндоєвропейців і їх імовірної прабатьківщини, що стала головною дискусійною темою в лінгвокомпаративних студіях (І. М. Дьяконов та ін.). Реконструкція мови праіндоєвропейської спільноти людей на основі збереженого словника слів індоєвропейського походження у сучасних мовах, що позначають об'єкти ландшафту, культурні й духовні артефакти, племінний устрій, елементи ритуального життя, допоможе з'ясувати, якою була їхня свідомість (перш за все, етнічна [див. Лозова 2006]).

Дихотомія мова і культура в її кореляції з історією етносу була поінтерпретована в теоретичній лінгвокомпаративістиці В. фон Гумбольдтом. Німецький філософ сформулював у своїх працях антропологічний погляд на мову і уважав її концентратом “духовної енергії етносу” з його думками і відчуттями. Його основні ідеї можна звести до таких узагальнень: суспільно-етнічні колективи, що розмовляють різними мовами, відображають не одну й ту ж картину світу. У сучасних когнітивно орієнтованих студіях це положення було уточнено. Представник когнітивної семантики Ж. Фоконьє пише про те, що зв'язок між мовою і картиною світу завжди опосередкований людським мисленням, адже те, що називається “дійсністю”, насправді є уявленнями мовців про дійсність [12, Р. 15].

З цього випливає, що кожна мова відтворює досвід етносу, і етнос несвідомо переносить установлені мовою норми у картину світу / концептосферу. Наведені припущення стосуються згаданих вище *етнічних констант* – архетипів колективного несвідомого, які транслюються поколінням у вигляді ціннісних установок, смислів, норм і правил і утворюють ядерно-етимологічну зону вербалізованих у кожній національній мові аксіоконцептів (так звану етимологічну пам'ять аксіоконцептів).

Сформульовані попередні висновки розкривають поняття етнокультурної ідентичності, адже, асоціюючи себе з певним етносом, людина прагне опанувати його мову для того, щоб уважати себе частиною національної спільноти. І саме реконструкція глибинних зв'язків мови і етносу підтверджує роль мови в перебігу етнічної консолідації [6].

Характеризуючи “індоєвропейський етнос” як сукупність людей зі своєю мовою і центром локалізації з подальшою гіпотетичною територією поширення, припускаємо, що саме вони були носіями етнічних констант – етнічної першосвідомості, зокрема й первинних уявлень про істину, добро, красу та користь, їхнє подальше пізнання й усвідомлення.

Незважаючи на дивергенцію індоєвропейської прамови, на сьогодні визнано факт її колишнього існування, і, відповідно, етносу як її носія.

При цьому питання про первинний центр її географічного поширення поки залишається відкритим. Британський учений Ендрю Колін Ренфрю припускав, що генезис праіндоєвропейського етносу відбувався на територіях і в часи “неолітичної революції” (коли людство перейшло від примітивного полювання до різних видів сільськогосподарської діяльності: оброблення землі й одомашнення тварин) [18, 19]. Альтернативну позицію знаходимо в більш сучасних працях Л. Л. Залізняка, підкріплену фундаментальними дослідженнями різних мезолітичних пам'яток, де наявні

інші, на його думку, археологічні свідчення про міграції на завершальній стадії палеоліту [2, С. 88].

Ці спостереження наводить С. В. Конча, на якого покликається Л. Л. Залізняк і пише: “маємо переконливі фактори датувати праїндоевропейську спільноту раннім мезолітом (VIII–VII тис. до н.е.) [...]”. Водночас С. В. Конча погоджується з тим, що визначальний для праїндоевропейців культурно-побутовий і ритуально-ціннісний комплекс був набутий пізніше, вже після розпаду праїндоевропейської спільноти в IV–III тис. до н.е. [3, С. 191–203]. Якими б не були дискусії, проте є всі підстави (спираючись на дані археології, антропології, гідронімії) говорити про існування культурно-історичної, ба більше – етнічної спільноти, що почала формуватися з кінцем льодовикової доби і яка, вірогідно, брала участь у формуванні індоєвропейської сім’ї народів, складаючи її генетичний субстрат” [2, с. 95].

Праїндоевропейці окрім власної мови (припускають, що рання її стадія могла належати до абхазо-адизької мовної групи і становила суміш, якою послуговувалися в побуті) характеризувалися унікальним менталітетом, основною рисою якого вважається їх войовничий характер. Оскільки ця етноспільнота не завжди володіла здобутками тодішнього цивілізаційного устрою і відтворювальними технологіями, то майже повсякчасно ранні праїндоевропейці воювали з сусідніми містами-державами на територіях “благодатного півмісяця”. У таких умовах відбувалося формування етноментальної свідомості ранніх праїндоевропейців і способу їх мислення.

Наведені екстралінгвістичні фактори стали лінгвогеографічним мотиваційним континуумом, в ядрі якого збереглися ціннісні першосмисли, що виконали свою світоглядну роль для цивілізаційного прогресу праїндоевропейців. Їхні константи відтворилися і в семантиці слів

прагерманської і праслов'янської мов і вплинули на становлення ціннісної концептосфери сучасних британців і українців.

Ядро аксіоконцептосфер британців і українців утворюють концепти TRUTH / ІСТИНА, GOOD / ДОБРО, BEAUTY / КРАСА і BENEFIT / КОРИСТЬ, реконструкція яких надає змогу не лише виміряти їх статику і динаміку в досліджуваних лінгвокультурах, а й визначити місце британців і українців на цивілізаційно-еволюційній спіралі.

Діахронні етноконстанти аксіоконцептів TRUTH / ІСТИНИ, відображені у свідомості британців й українців, формувалися на базі первісних уявлень праїндоевропейців, прагерманців і праслов'ян про ці поняття та їх значимість для сакрального і профанного Буття [6, С. 339].

Вихідний етап ціннісно-світоглядного пізнання істини характеризується тісним взаємопроникненням сакрального і профанного фрагментів картини світу. Сакральний фрагмент – це гештальт-картина первісного упорядкування основних структур буття на космогонічному, природному і культурному рівнях, коли закладалися ключові архетипи (етнічні праїндоевропейські константи), які були нормою для всіх сфер життя. Профаний фрагмент – це фрейм-сценарій побутового життя (тобто цінності як справжня істина, віра, довіра) праїндоевропейців з ритуальною поведінкою, яка у профанному часі ґрунтувалася на архетипах сакрального часу. Звідси випливає, що основний нормативний порядок сакральної поведінки став ціннісно-світоглядною істиною для людини праїндоевропейської культури. Як наслідок, уся система першозначень ціннісно-світоглядної моделі TRUTH / ІСТИНА як фрагмента архетипної сакрально-профанної картини світу відтворювала природне і культурне оточення людини.

Індоевропейські ціннісні константи TRUTH/ІСТИНИ у прагерманську й праслов'янську добу продовжують кодувати нормативні установки, проте з

домінуванням загальнокультурних констант, а згодом і національних домінант: у давніх британців – це TRUST, BELIEF, FAITH, у давніх українців – це концепт ВІРА.

Що стосується ціннісно-світоглядних уявлень про поняття “good” / “добро”, відображених у першозначеннях прагерманських і праслов’янських етимонів, реконструйованих для імен аксіоконцептів GOOD / ДОБРО, то вони не втратили зв’язків із праіндоєвропейськими формами і значеннями, хоча і значно розширили їх, а подеколи і конкретизували.

Ядерна праіндоєвропейська етнічна константа була пов’язана із ідеєю єднання для пізнання істини та віри в неї, проте, насамперед, для отримання від єднання матеріальних благ як винагороди (у вигляді дарів) за шанування істини (норм і порядків) і водночас відчуття задоволення, тобто морально-духовного блага: пор., генетичні рефлекси до реконструйованого для давньоанглійської лексеми *gōd* і.-є. протокореня **ghedh* (“звати”, “єднатися”) на зразок *ge-sæ* “власність, багатство” з семантичним зсувом у значення “добробут, щастя”. Поступово в давньоанглійській мові лексема *gōd* набуває значень “чудовий; цінний; бажаний, сприятливий, корисний”; “доброзичлива, добродісна, обожнена / божественна людина”. З 13 ст. основним стає значення “милосердна людина”.

У праслов’ян первісні уявлення про “добро” формувалися через бінарні опозиції “доля-недоля”, “щастя-нещастя”, оскільки в їхній міфологічній свідомості найвищою сакральною цінністю залишалося язичницьке божество, що наділяло долею і піклувалося про добро: пор., фонологічні й семантичними переходи і.-є. протокоренів **dhabh-/dhābh* і їх праслов’янських рефлексів **dobrь(jь) / *dobrь*, реконструйованих для лексем *добрий* і *добро* (псл. **bogь* “бог” з його похідними псл. **bogatь* “богатий” (“який перебуває під захистом богів”), псл. **sъbožьje* (укр. *збіжжя*) “щастя, багатство”).

I.-с. *d-корені, зокрема **deiuo* (реконструйованих для його дериватів: д.-інд. *devah*, *Devi:*, авест. *daeva*, лат. *Deus*, прус. *deiws*, лит. *deive*, укр. *диво*) супроводжуються семантичними переходами у прагерманських і праслов'янських рефлексх “небесний” > “небожитель” > “бог” або “дивовижний” > “який творить дива” > “Творець”, об'єднаних загальною ідеєю “творити”.

Наведений коментар до етимологічних версій дає підстави для висновку про те, що в історії і.-с. кореня **dhe-* реконструюються первісні уявлення праіндоєвропейців та їх нащадків прагерманців і праслов'ян про BEAUTY/КРАСУ, пов'язані з актом творення зовнішнього (світоустрою і порядку) і внутрішнього світу (гармонії) за космічними законами.

Зроблений висновок не суперечить візантійській теорії образу, яка ґрунтується на гіпотезі про те, що образи земні є відбитком явищ небесних, подібно як людина створена “за образом и подобою Творця”. Проте, в естетичному сприйнятті краси простежуються відмінності вже у прагерманців і праслов'ян. Германці її уявляли як гарну, сяючу форму поверхні та її цінності для потреб людини, тимчасом слов'яни її асоціювали з формою обличчя, теж як окреслення контурів чогось.

Уявлення носіїв міфологічної свідомості про красу і гармонію від зовнішньої сторони їхнього Буття й водночас внутрішніх відчуттів приносили їм користь. Відповідно, в давніх культурах формується потреба диференціації речей на ті, що сприймалися як корисні, й на ті, що були несприятливими. Це підтверджено аналізом семантичних переходів загального значення і.-с. *d-коренів “творити”, яке реконструюється для лексеми *benefit*, запозиченої з латини в англійську мову, і на базі якого світоглядно у свідомості праіндоєвропейців закладалося розуміння “діяльності” як мотиватора для отримання вигоди і матеріальної, і духовної, і естетичної.

В українській мові спостерігаємо етимологічні зв'язки лексеми *користь* із праслов'янськими формами **koristь/*koristь/*korystь*, **koristati/*koristiti*, вихідна семантика яких “захопити” була пов'язана з позначенням уявлень про військові трофеї.

Актуальна зона сучасної семантичної структури імені аксіоконцепту TRUTH представлена такими інтегральними семами: 1) ‘наявність факту як достовірного/правдивого’, 2) ‘визнання факту як істини/правди, авторитетна думка’, 3) ‘справедливість’, 4) ‘віра в істину’, 5) ‘сумніви в істинності інформації’, 6) ‘Бог’, які відображають національні доміанти, збережені у системі базових цінностей британців.

В аксіоконцептосфері українців актуальна зона імені концепту ПРАВДА формувалася на основі морально-етичної спеціалізації і юридичної термінологізації першозначень (корінь *прав-* в українській мові реалізований у словах зі значенням “спрямований вперед”) з подальшими переходами у значення “справедливості”. Тимчасом ціннісна семантизація і термінологізація імені концепту ІСТИНА зберігає праслов'янські першозначення (“прямостояння”, “стійкість”) з їх подальшою термінологізацією у науковій сфері [6, С. 345].

Сучасні значення імен концептів GOOD і ДОБРО є подібними, які сконцентровані в архісемі ‘морально-духовні чесноти на тлі іншого добра’.

Семантична адаптація імені концепту BEAUTY є значно відмінною від тієї семантики, з якою це слово потрапило в англійську мову в середній період її розвитку, відображаючи безпосередньо національну британську ментальність. Концепт КРАСА в українській лінгвокультурі теж зазнав подібних трансформацій. Домінантною градуальною семою для значень обох концептів є ‘прекрасне як естетичне відчуття’.

Сучасні вектори розвитку імені ціннісного концепту BENEFIT відображають трансформацію його першозначень у напрямі від морально-

етичного до термінологічного, переважно в економічній, фінансовій і комерційних сферах.

Сучасна семантична структура імені концепту КОРИСТЬ та її синоніма ВИГОДА у калейдоскопі мотиваційно-ціннісного континууму українців відображає трансформацію доміантної семи ‘матеріальна вигода’, сформованої на базі значень, пов’язаних із “благами, здобутими внаслідок агресивних дій”, у термінологічне значення зі знаком+ “прибутки як показник фінансових успіхів”.

Висновки. Підсумовуючи, зазначимо, що ядро мотиваційного континууму аксіоконцептосфер британців і українців становлять чотири базові концепти TRUTH / ІСТИНА, GOOD / ДОБРО, BEAUTY / КРАСА і BENEFIT / КОРИСТЬ, що зазнали різних нашарувань і трансформацій, проте зберегли в кожній із лінгвокультур праїндоевропейські етнічні константи з їх переходами у прагерманські й праслов’янські рефлекси та актуалізовані доміаннти в окремій національній мові.

Актуальна зона аксіоконтинуумів британців і українців формувалася шляхом розвитку ціннісних першозначень безпосередньо в кожній лінгвокультурі: від давнього стану – до сучасного, де переходи відповідних семантичних континуантів спостерігаються у трьох напрямках: 1) абстракції, 2) розширення-конкретизації-специфікації, 3) термінологізації, зберігаючи ядерні етнічні константи й водночас випромінюючи нові смислові доміаннти.

Виходячи з такого погляду на діахронно-синхронну природу ціннісних концептів, припускаємо, що аксіоконцептосфера кожного етносу є калейдоскопом цінностей, в якому архетипні концептуальні ознаки збереглися як ядерно-етнічні цивілізаційні константи і заклали фундамент для випромінювання нових національно-культурних ціннісних доміант.

Список використаних джерел:

1. Жайворонок В. В. Українська етнолінгвістика: деякі аспекти досліджень. *Мовознавство*. 2001. № 5. С. 48–63.
2. Залізняк Л. Л. Етно-генетичні витоки найдавніших індоєвропейців Європи. *Україна й українство в етнокультурних процесах* / уклад. В. Д. Баран, Л. Л. Залізняк, С. С. Наливайко. Київ, 2017. С. 87–102.
3. Конча С. В. Перспективи етногенетичних реконструкцій за кам'яної доби (Матеріали індоєвропейістики). *Кам'яна доба України*. 2004. № 5. С. 191-203.
4. Лозова О. М. Психосемантика етнічної свідомості: проблеми й тенденції розвитку. *Науковий вісник кафедри ЮНЕСКО*. 2006. № 12. С. 162–168.
5. Приходько А. М. Концепти і концептосистеми в когнітивно-дискурсивній парадигмі лінгвістики. Запоріжжя: Прем'єр, 2008. 332 с.
6. Стефанова Н. О. Етносеміотрична параметризація аксіоконцептосфер у британській та українській лінгвокультурах : дис. ... д-ра філол. наук : 10.02.17, 10.02.17. Київ, 2020.
7. Тищенко О. В. Обрядова семантика у слов'янському мовному просторі: монографія. Київ: Київський державний лінгвістичний університет, 2000. 236 с.
8. Чередниченко А. Г. О религии древних индоевропейцев (по итогам анализа лексико-семантического поля «религия» раннего индоевропейского праязыка). *Древности (Давнина)*. 2014–2015. № 13. С. 8-18.
9. Шутова М. О. Етнокультурні стереотипи в англійській та українській мовах: реконструкція і типологія : автореф. дис. докт. філол. наук. Київ, 2016.
10. Bruner J. S. *Beyond the information given. Studies in the Psychology of Knowing*. New York: W. W. Norton and Company Inc., 1973.
11. Doidge N. *Models of Human Memory*. New York and London: Academic Press, 2013. 556 p.

12. Fauconnier G. *Mental Spaces: Aspects of Meaning Construction in Natural Languages*. Cambridge, MA: MIT Press, 1994. 240 p.
13. Fauconnier G. *Mental spaces: conceptual integration networks*. *Cognitive linguistics: basic readings* / ed. by D. Geeraerts. Walter de Gruyter GmbH & Co. KG, 2006. P. 303-371.
14. Fillmore Ch. J. *Frame semantics*. *Linguistics in the Morning Calm*. 1982. P. 111–137.
15. Korolyova A. *Culture as an environment for language typology formation*. *Language. Culture. Discourse* / ed. by R. Vasko. Kharkiv: PC TECHNOLOGY CENTER, 2022. P. 68-78.
16. Langacker R. W. *Cognitive grammar. A basic introduction*. New York: Oxford University Press, 2008. 562 p.
17. Piaget J. *Studies in Reflecting Abstraction*. Hove, UK: Psychology Press, 2014. 350 p.
18. Renfrew C. *The Origins of Indo-European Languages*. *Scientific American*. 1989. № 10. P. 106-114.
19. Renfrew C. *Archaeology and Language. The Puzzle of Indo-European Origins*. New York; Cambridge; Port Chester; Melbourne; Sydney, 1990. 368 p.
20. Scweder R. A. *Thinking through cultures: expeditions in cultural psychology*. Cambridge, Massachusetts and London, England: Harvard University Press, 1991. 393 p.
21. Shore B. *Culture in Mind Cognition, Culture and the Problem of Meaning*. Oxford University Press, 1996. 427 p.
22. Thomas W. I. *On Social Organization and Social Personality*. University of Chicago Press, 1966. 311 p.

§4.6 СУЧАСНІ ЗАСОБИ ФАХОВОЇ ПІДГОТОВКИ ВЧИТЕЛЯ ІНОЗЕМНИХ МОВ У СВІТЛІ ЗАГАЛЬНОЄВРОПЕЙСЬКИХ ВИМОГ ІЗ ІНШОМОВНОЇ ОСВІТИ: СОЦІАЛЬНИЙ АСПЕКТ (Хоменко Т.А., Центральноукраїнський державний університет імені Володимира Винниченка)

Вступ. Відомо, що мова існує в соціальному та культурному аспектах. Спілкування є необхідною умовою існування людського суспільства та кожної окремої людини. Як частина суспільства, людина має побудувати формальні або неформальні стосунки з різними соціальними групами, які, зазвичай, утворюються у суспільстві. Такі процеси сприяють розвитку особистості. Одним з головних завдань вивчення іноземної мови є пізнання соціальних ситуацій та контекстів застосування мови носіями з метою набуття досвіду іншомовного спілкування, розуміння відмінностей між різними мовами і культурами та самоусвідомлення себе як можливого члена даного іншомовного суспільства.

Європа характеризується різноманітністю мов і культур. На перший погляд, такі розбіжності можуть стати на заваді при вивченні іноземної мови. Але також зрозуміло, що знання хоча б однієї мови, приміром, рідної, може допомогти у пізнанні іноземної мови та культури. Культура та мова можуть розвиватися лише у соціумі, тому відносини у суспільстві є визначальними для їхнього існування та перетворень. Достатній рівень володіння іноземною мовою сприяє кращому порозумінню між представниками різних народів, міжетнічній та міжсоціальной взаємодії на Європейському континенті, співпраці та подоланню негативних стереотипів та упереджень. Зараз люди мають можливість вільно пересуватися європейськими країнами, а володіння іноземною мовою має задовольняти їх комунікативні потреби та робить можливою їх участь у соціальному житті іншомовного суспільства. Вони

можуть отримувати необхідну інформацію та передавати її далі, обмінюватися думками, висловлюватися про свої почуття та дізнаватися про думки та почуття інших людей, краще розуміти реалії життя, способи мислення, культурні феномени в інших країнах.

У світлі посилення процесів інтеграції, глобалізації, міграції людям необхідно вивчати іноземні мови, щоб співпрацювати у галузях освіти, культури, науки, торгівлі, промисловості. Міжнародна співпраця сприяє виявленню більшої терпимості, взаєморозумінню, повазі особистісних та культурних відмінностей; різнобічне пізнання національних мов розкриває та підтримує різноманіття культурного життя. Представники різних народів мають спілкуватися один з одним, незважаючи на мовні та культурні кордони, по суті, створюючи мультилінгвальне та мультикультурне суспільство. Отже, необхідно організувати такі умови вивчення іноземних мов, щоб сприяти формуванню незалежних суджень, думок, вчинків у контексті соціальних дій та відповідальності.

У цьому контексті має значення виховання плюрилінгвістичної особистості [1, с. 19]. Плюрилінгвізм передбачає, що в процесі вивчення кількох мов, в процесі набуття мовного досвіду від рівня побутового споживача до володіння мовою на рівні досвідченого носія мови, у студента або учня формується комунікативна компетенція, яка складається з мовних знань та досвіду, які взаємодіють та доповнюють один одного, а мови не сприймаються людиною як роздільні розумові утворення. Щоб досягти порозуміння у спілкуванні, людина може використовувати різні складові комунікативної компетенції, інтернаціональні мовні засоби, мовні засоби з усіх знайомих їй мов, жести та міміку. З цього погляду змінюються завдання вивчення іноземних мов: замість людини-знавця мовної системи іноземної мови, для якої взірцем слугував носій мови, акцент переноситься на розвиток

мовного досвіду, де представлені усі навички, вміння, можливості та способи спілкування іноземною мовою. Згідно із «Загальноєвропейськими Рекомендаціями з мовної освіти» передбачається, що студентам та учням в освітніх закладах надаватимуться більше можливостей для їхньої плюрилінгвальної компетенції. При цьому має значення розвиток мотивації, набуття знань та досвіду у позакласному житті студентів та учнів. Для визначення рівня володіння тією чи іншою мовою розроблена шкала вимірювання рівнів володіння, компонентний склад використання мови та мовних компетенцій, опис досягнень тих, хто вивчає іноземну мову, за певний період часу.

Щоб поглибити взаєморозуміння та покращити робочі стосунки, треба створювати умови для більш інтенсивної особистої взаємодії, кращого доступу до інформації, поважати особисті та культурні відмінності, що є основою для ефективного міжнародного спілкування, зростання мобільності та інтенсифікації вивчення та викладання іноземних мов. У контексті плюрикультурного суспільства розглядається плюрилінгвізм, культурна компетенція людини передбачає, що такі види культури, як соціальна, регіональна, національна, існують поряд та взаємодіють, створюючи збагачену, інтегровану плюрикультурну компетенцію, одним з компонентів якої вважається плюрилінгвальна компетенція. Лише лінгвістичних складових недостатньо для розвитку комунікативного досвіду, бажано, щоб у людини було сформоване соціокультурне усвідомлення, був досвід створення образних моделей, позитивного емоційного ставлення до процесу навчання, вміння вчитися.

Оскільки користувачі іноземної мови та ті, хто її ще вивчають, є членами суспільства та втягнуті у соціальні процеси, то підхід до навчання іноземних мов можна означити як діяльнісно-орієнтовний. Задіяні у

навчальному процесі поміщені у певні умови, виконують поставлені завдання в певному оточенні та у визначеній сфері діяльності. Мовленнєві завдання студенти та учні виконують у рамках видів мовленнєвої діяльності, які, у свою чергу, задіяні у більш широкий соціальний контекст, який надає видам мовленнєвої діяльності повноцінного соціального значення. Студент або учень як частина соціуму має можливість задіяти свої особливі якості та власний досвід при розв'язанні поставлених завдань, а також когнітивні, емоційні та вольові здібності та навички.

У процесі вивчення та застосування іноземної мови люди, виконуючи роль соціальних діячів, набувають загальних та комунікативних мовленнєвих компетенцій. Загальні компетенції не є особливими для продукування мовлення та засвоєння мовного матеріалу, але їх сформованість необхідна для виконання різних видів діяльності, також і мовленнєвої. Для міжкультурного спілкування важливі знання цінностей та ідеалів, які є прийнятними для соціальних груп в інших країнах, таких як релігійні вірування, табу. При спілкуванні з людиною треба враховувати культурну специфіку її народу, а також зважати на універсальні та константні загальнолюдські знання. Життєвий досвід або компетенція існування розглядається як сукупність особистісних характеристик, рис та звичок людини стосовно її самоусвідомлення та уявлення про інших осіб і готовності вступити з ними у соціальні стосунки. Культура є специфічною сферою життєвого досвіду, у якій розвиток стосунків та пошук взаєморозуміння має відбуватися поступово. Зразки поведінки та мовні формули, які виражають дружнє ставлення в одному культурному суспільстві, можуть сприйматися як ворожі та агресивні в іншій культурі. Здатність до навчання як загальна компетенція у застосуванні до вивчення іноземних мов передбачає прояв ініціативи при безпосередньому

спілкуванні, реалізацію акту спілкування та спонукання до нього співрозмовника, у разі непорозуміння здатність перефразувати сказане іншими словами у простіший спосіб. Спілкування передбачає також уміння слухати, усвідомлюючи ризик культурних непорозумінь. Людина повинна усвідомлювати, що її знання про табу, ритуали релігії, харчування, сексуального життя можуть бути неповними, та бути готовою заповнити прогалини у цих сферах перш, ніж спілкуватися з представниками культури з такими особливостями.

Комунікативна мовленнєва компетенція охоплює лінгвістичну, соціолінгвістичну та прагматичну компетенції. Кожна з них передбачає у своєму складі знання, вміння, навички. Лінгвістична компетенція як здатність когнітивної організації словника та накопичення сталих виразів залежить, не в останню чергу, від культурних реалій суспільства, в якому соціалізований студент або учень, і в якому відбувається його навчання. Для формування прагматична компетенції також має значення культурне бачення та ситуації спілкування.

Виклад основного матеріалу. Студенти, які навчаються на спеціальності «Середня освіта. Іноземна мова і література», повинні знати, що згідно з освітньо-кваліфікаційною характеристикою вчитель має бути здатним навчати учнів; організовувати позаурочну діяльність учнів; вести методичну роботу; працювати з батьками; реалізовувати навчально-наукову діяльність. У «Загальноєвропейських Рекомендаціях з мовної освіти» підхід до навчання іноземних мов визначений як діяльнісно-орієнтований. Українська педагогіка та методика оперує поняттям «компетентнісний підхід» [2, с. 197]. Автори визначають компетентнісний підхід у навчанні як переорієнтацію з процесу на результат у діяльнісному вимірі, уміння не тільки оперувати знаннями, але й змінюватися та пристосовуватися до нових

потреб ринку праці, управляти інформацією, активно діяти, швидко приймати рішення, навчатись упродовж життя [3, с. 10]. Вчитель іноземної мови повинен володіти низкою компетентностей, таких як соціально-психологічна компетентність, комунікативна і професійно-комунікативна компетентність, філологічна компетентність, загальнопедагогічна професійна компетентність, загальнокультурна компетентність, компетентність у професійній самореалізації. Згідно з Навчальними програмами з іноземних мов вчитель повинен формувати у учнів також певні компетентності та компетенції.

«Загальноєвропейські Рекомендації з мовної освіти» визначили компетенції як суму знань, умінь та характерних рис, що дозволяє особистості виконувати певні дії. Українські автори вказують на те, що вчитель іноземної мови повинен знати основи теорії формування комунікативної компетенції учнів [4, с. 13] та говорять про компетенції як про відчужену від суб'єкта, задалегідь установлену соціальну вимогу до освітньої підготовки учня, яка необхідна для його якісної продуктивної діяльності у певній сфері, тобто соціально закріплений результат [5, с. 313]. Через переклад англійського слова *competence* українською мовою і як «компетенція», і як «компетентність», в українській педагогічній та методичній науці протягом багатьох років точилася дискусія про зміст термінів «компетенція» та «компетентність» стосовно педагогіки та методики.

Автори писали про компетентність як про індикатор, що дає змогу визначити готовність учня до реального життя, подальшої активної участі у суспільній діяльності. Компетентність передбачає ефективну взаємодію з іншими людьми в соціальному контексті, вона розвивається від ставлень до цінностей, від знань до умінь [5, с. 37]. Також компетенція визначалася як

коло питань, у яких особа має знання, досвід повноваження і які здана вирішити [5, с. 55]. А от ключові компетентності особистості охоплювали здатність (спроможність) людини діяти у життєвих ситуаціях з опорою на конкретні знання, вміння, навички, ціннісні орієнтації, власний та суспільний досвід [5, с. 48].

Пізніше були встановлені більш-менш загальноприйняті значення обох понять. Компетентність – набута у процесі навчання інтегрована здатність особистості, яка складається із знань, навичок, умінь, досвіду, цінностей, ставлення тощо, які можуть комплексно реалізовуватися на практиці. Компетенція – суспільно визнаний рівень знань, навичок, умінь, ставлень у певній сфері діяльності людини [6, с. 18].

У «Навчальних програмах з іноземних мов для загальноосвітніх навчальних закладів і спеціалізованих шкіл із поглибленим вивченням іноземних мов» зафіксовані комунікативна компетентність, соціолінгвістична відповідність, лінгвістична компетенція [7, с. 15; 8, с. 12]. Рівні та дескриптори володіння іноземною мовою визначені відповідно до «Загальноєвропейських Рекомендацій з мовної освіти». Названі також ключові компетентності, до яких зараховані наступні: «спілкування державною і (в разі відмінності) рідною мовами», «спілкування іноземними мовами», «математична компетентність», «основні компетентності у природничих науках і технологіях», «інформаційно-цифрова компетентність», «уміння вчитися впродовж життя», «ініціативність і підприємливість», «соціальна та громадянська компетентності», «обізнаність та самовираження у сфері культури», «екологічна грамотність і здорове життя», які є міжпредметними та можуть формуватися засобами іноземних мов.

У «Загальноєвропейських Рекомендаціях з мовної освіти» компетенції поділяються на загальні компетенції та комунікативні мовні/мовленнєві

компетенції, окремо розглядаються плюрилінгвальні та плюрикультурні компетенції. До загальних компетенцій, які названі у Рекомендаціях, належать декларативні знання; вміння та навички, пов'язані з діяльністю у повсякденному, професійному, культурному житті; «компетенція існування»; вміння учитися.

Декларативні знання охоплюють знання світу, соціокультурні знання, міжкультурне усвідомлення. Знання світу у дорослої людини залежить від сформованих моделі світу (картини світу) та засобів відображення її елементів у мові. Знання світу складаються із знань про реалії світу навколо людини (місця, установи, організації, особи, події, процеси), при цьому виняткове значення мають знання про реалії тієї країни, мова якої вивчається.

Соціокультурні знання – це знання суспільства і культури соціуму країни, мова якої вивчається. Людина, яка вивчає іноземну мову, повинна мати уявлення про повсякденне життя в іншомовній культурі та країні (їжа, етикет за столом, свята, робочі реалії, дозвілля); умови життя (рівень життя та життєве середовище, соціальний захист); міжособистісні стосунки (між людиною та інституціями влади, громадою та офіційними органами, між поколіннями, між статями, стосунки між расами, громадськими, релігійними, політичними угрупованнями, класову структуру, структуру сім'ї); норми поведінки та цінності, які стосуються соціальних класів, суспільно-професійних груп, майна, регіональної культури, охорони, установ, традицій та соціальних змін, історії, меншин, національної самобутності, політики, мистецтва, релігії, гумору; знання про мову тіла; знання соціальних правил поведінки під час візитів (пунктуальність, подарунки, одяг, напої та їжа, тематичні табу, тривалість візиту, спосіб завершення візиту/прощання); знання про поведінку під час ритуалів (релігійна практика, народження, одруження, смерть, вистави, церемонії, урочистості, фестивалі, дискотеки).

Міжкультурне усвідомлення – це усвідомлення подібних та відмінних рис у своїй культурі та іншомовній культурі. Міжкультурна свідомість є ширшою за суму знань та досвіду людини в обох мовах та культурах, рідній та іноземній, та має область специфічних особливостей, які характерні для обох мов. Окрім об'єктивних знань про свої та інші мови та культури, людина усвідомлює також національні стереотипи, які можуть бути позитивними або негативними.

До загальних компетенцій належать не тільки знання, але й вміння та навички. Це можуть бути практичні вміння та здібності і міжкультурні вміння та навички. Перші охоплюють соціальні вміння (здатність діяти відповідно до правил поведінки, прийнятих у даному суспільстві); навички повсякденного життя (здатність виконувати звичайні дії у повсякденному житті); професійні вміння (здатність виконувати професійні обов'язки); навички та вміння, пов'язані з організацією дозвілля (у видах мистецтва, спорту, рукоділля, інших хобі).

Міжкультурні вміння та навички охоплюють здатність порівнювати власну та іншомовну культури, здатність використовувати різні стратегії для спілкування з іноземцями, здатність долати міжкультурні непорозуміння та конфліктні ситуації, здатність критично ставитися до стереотипів.

До загальних компетенцій належить також «компетенція існування», яка охоплює індивідуальні особливості особистості, її самовираження у суспільстві, тип особистості, який визначає її самоідентичність. У поведінці для спілкування важливий рівень відкритості до знань, пізнання нових людей, країн, культур; готовність сприймати реалії нової культури; готовність дистанціюватися від умовностей своєї культури для пізнання іншої культури. У людини повинні бути внутрішні та зовнішні мотиви до пізнання, також виокремлені мотиви або інтегративні, потреба в комунікації,

бажання спілкуватися. Особа повинна мати етичні та моральні цінності, ідеологічні, філософські або релігійні ідеали, володіти стилями пізнання (конвергентний або дивергентний; холістичний або аналітичний або синтетичний). Риси особистості (мовчазний чи балакучий, екстраверт або інтроверт, працьовитий або ледачий та інші) впливають на ефективність комунікації та на здатність до навчання.

Загальні компетенції охоплюють вміння навчатися: мовну і комунікативну свідомість, загальні фонетичні здібності та навички, здатність вчитися, евристичні вміння. Мовна і комунікативна свідомість передбачає, що новий досвід роботи з іноземною мовою узагальнюється як впорядкована структура і сприймається як спосіб збагачення досвіду, що існує, стара мовна система не опирається новій. Загальні фонетичні здібності виявляються у тому, що люди здатні продукувати незнайомі звуки та звукові поєднання; розуміти та зв'язувати нові для них звукові одиниці; слухаючи, розпізнавати звукові образи слів та їх поєднань; володіти здатністю розпізнавати та продукувати фонетичні образи слова іншої мови. Здатність вчитися, ефективно використовувати свої навчальні можливості передбачає спроможність сприймати надану інформацію, усвідомлювати мету завдань, працювати у групі, ефективно застосовувати іноземну мову, обирати необхідні матеріали для самостійного навчання, засоби для самоосвіти, досягати успіхів у навчанні. Евристичні вміння охоплюють вміння набувати нового досвіду у вивченні мови, у поведінці, спілкуванні з людьми; здатність знаходити і передавати нову інформацію; здатність використовувати нові технології при пошуку інформації.

Комунікативні мовні/мовленнєві компетенції, вказані у «Загальноєвропейських Рекомендаціях з мовної освіти», охоплюють лінгвістичні компетенції, соціолінгвістичні компетенції, прагматичні компетенції, при

чому види мовленнєвої діяльності реалізуються в комунікативній мовленнєвій компетенції учня або студента у специфічній сфері у вигляді процесів сприйняття та/або продукування одного чи більшої кількості текстів з метою виконання певної задачі [1, с. 25]. До лінгвістичних компетенцій належать лексична, граматична, семантична, фонологічна, орфографічна, орфоепічна компетенції.

Соціолінгвістична компетенція охоплює володіння лінгвістичними маркерами соціальних стосунків, правилами ввічливості, виразами народної мудрості, реєстровими відмінностями, уявлення про діалект та акцент. Мова є соціокультурним феноменом, а соціолінгвістична компетенція пов'язана із знаннями та вміннями, необхідними для здійснення соціального аспекту використання мови.

Лінгвістичні маркери соціальних стосунків є різними в різних мовах і залежать від статусу мовців, близькості стосунків, реєстру мовлення. Іноземному мовцю треба знати мовленнєві формули при зустрічі, знайомстві, прощанні; форми звертань (офіційна форма, формальна, неформальна, фамільярна, авторитарна, образлива); правила вступу до розмови; вживання вигуків.

Правила ввічливості можуть різнитися навіть у народів із схожими культурами та бути джерелом непорозумінь між представниками різних етносів. Вони охоплюють прояви позитивної ввічливості (виявлення інтересу до стану здоров'я співрозмовника, обмін враженнями та інтересами, обговорення проблем, вираження захоплення та вдячності, вираження гостинності, позитивні побажання); негативної ввічливості (уникнення загрозливого ставлення як прямих наказів та догматизму, вираження вибачення за авторитарну поведінку, застосування етикетних обмежень (розділових запитань «...чи не так?»); правильне вживання мовленнєвих

формул «Вибачте!», «Даруйте!», «Будь ласка!», «Немає за що!»; невічливості, тобто навмисного ігнорування правил поведінки (вияви різкості, зневаги, відрази, різкого невдоволення та докору, неприхованого гніву та нетерпіння, зверхності).

Вирази народної мудрості є складником народної культури, вони виражають та підкреслюють загальні значення, часто наводяться у заголовках газет або у промовах суспільних діячів як загальновідомі істини. До них належать прислів'я, ідіоматичні звороти, відомі цитати, вираження вірувань та прикмет, ставлення, оцінювання.

Реєстрові відмінності частіше всього розуміються як відмінності у рівнях формальності: офіційний рівень, формальний, нейтральний, неформальний, фамільярний, інтимний. При вивченні іноземної мови обирається нейтральний реєстр. Знання інших реєстрів є обов'язковим, але вживати їх треба з обережністю, щоб не виглядати комічно в очах носіїв мови.

Розпізнавання діалектних відмінностей також належить до соціолінгвістичної компетенції. Іноземці мають розпізнавати лінгвістичні маркери соціальних класів, регіонів, націй та національностей, професій. Такі маркери можуть бути виражені лексичними, граматичними, фонетичними, інтонаційними, паралінгвістичними засобами, мовою тіла. Особливості мови та культури найбільш помітні в тих регіонах, які живуть локальним життям та взаємодіють з відповідним соціальним класом, професією та рівнем освіти. Такі діалектні особливості треба враховувати у спілкуванні з представниками країни, мова якої вивчається.

Прагматична компетенція складається із дискурсивної компетенції, функціональної компетенції, компетенції програмування мовлення. Дискурсивна компетенція є здатністю людини продукувати зв'язні відрізки

мовлення, звертаючи увагу на тему/рему, відоме/нове, природну зв'язність (часову), причини/наслідки, здатність будувати мовлення з точки зору тематичної організації, зв'язності та злитності, логічної організації, стилю та реєстру, риторичної ефективності, кооперативного принципу (якість/правильність, кількість/інформативність, доречність, стиль/стислість і логічність), правил побудови тексту (структурування інформації для здійснення макрофункцій – опису, розповіді; структурування анекдотів, жартів, історій; побудова аргументації; розміщення на сторінці, оформлення та розбивка тексту на параграфи).

Функціональна компетенція – вміння використовувати у спілкуванні усне мовлення та письмові тексти у спеціальних функціональних цілях. Учасники інтеракції надають стимули та реакції, які рухають інтеракцію до мети, через низку стадій від початку спілкування до його закінчення. Мікрофункції – це категорії для функціонального використання у певній інтеракції окремих висловлювань, зазвичай, по черзі, мікрофункції розбиті на категорії: надання і запит фактичної інформації (ідентифікація, розповідь, виправлення, запитання, прохання, відповідь); вираження ставлення до фактів (згода\незгода), знання (знання/незнання, пригадування, забування, ймовірність, впевненість), модальності (обов'язки, необхідність, здатність, можливість, дозвіл), волевиявлення (бажання, воля, наміри, уподобання), емоцій (задоволення, інтерес, подив, розчарування), моралі (вибачення, схвалення, співчуття, симпатія); спонування (вказівки, вимоги, поради, заохочення); соціалізація (звертання, привітання, знайомство, прощання); структурування мовлення (початок бесіди, продовження та завершення бесіди); відновлення спілкування. Макрофункції – це категорії для функціонального використання усного мовлення або письмового тексту, які складаються з послідовності відрізків: опис, розповідь, коментар, пояснення, демонстрація, інструкція, аргументація.

Прагматична компетенція охоплює знання та здатність застосовувати схеми (програми соціальної взаємодії), які підтримують спілкування. Найпростішими моделями вербального спілкування є запитання – відповідь, твердження – підтвердження або спростування, вимога або пропозиція або вибачення – згода або незгода, привітання – відповідь. У більш складних цілеспрямованих кооперативних транзакціях мовлення використовується для утворення робочих груп та створення стосунків між учасниками, характеристики загальної картини поточних справ та формування спільної думки, констатації можливих змін, спільної реалізації цілей, узгодження ролей при виконанні діяльності, для керування практичними діями, констатації виконання задачі, оцінювання транзакції, доповнення та закінчення транзакції. Наприклад, схема для акції «Покупка товарів» має такі кроки: дістатися до місця транзакції, встановити контакт, вибрати товари, оплатити товар, попрощатись.

Як бачимо, соціальний аспект присутній у всіх видах компетенцій, як і міжкультурний. Соціальна компетенція в «Загальноєвропейських Рекомендаціях з мовної освіти» не виокремлюється. Соціальний аспект акцентується у таких компетенціях: соціокультурні знання включно із соціальними правилами поведінки як частина декларативних знань у загальних компетенціях; соціальні вміння як складова практичних вмінь та здібностей, частина вмінь та навичок загальних компетенцій; соціолінгвістична компетенція як частина комунікативних мовленнєвих/мовних компетенцій.

Українські методисти виокремили серед компетенцій соціальну компетенцію, вказавши, що у сучасному суспільстві актуальні такі види компетенцій [5, с. 38]: соціальні, які передбачають готовність особистості брати на себе відповідальність, її активність у прийнятті рішень, участі у суспільному житті, у вирішенні конфліктів мирним способом, у роботі

демократичних інститутів суспільства; полікультурні, які показують розуміння особи про несхожість людей, взаємоповагу до їхньої мови, релігії культури; комунікативні, які полягають в опануванні усним та писемним спілкуванням для роботи та суспільного життя, у володінні кількома іноземними мовами; інформаційні, смисл яких у знаходженні, здобуванні, опрацюванні, критичному осмисленні та сприйнятті й застосуванні необхідної інформації; компетенції самоосвіти та саморозвитку, які виражаються у потребі навчатися протягом життя; компетенції, які виражаються у прагненні до продуктивної доцільної творчої діяльності.

Нашими методистами було вказано на комунікативну компетенцію учнів, яка складалася з мовленнєвої компетенції, мовної (лінгвістичної) компетенції, соціолінгвістичної компетенції, соціокультурної компетенції, країнознавчої компетенції, навчальної компетенції, стратегічної компетенції, дискурсивної компетенції тощо [4, с. 13]. Також було уточнено, що здатність учнів спілкуватися іноземною мовою забезпечується формуванням у них іншомовної комунікативної компетенції, яка охоплює такі види компетенцій: мовна, мовленнєва та соціокультурна тощо. Ці компетенції також охоплюють низку компетенцій [4, с. 42]. Тут серед переліку компетенцій з'являється соціокультурна компетенція. При чому, одні методисти зазначали, що соціолінгвістична компетенція, як і соціальна компетенція, є частинами соціокультурної компетенції [5, с. 236], а інші наполягали на розрізненні цих компетенцій [5, с. 237]. Компонентами соціокультурної компетенції були названі країнознавча та лінгвокраїнознавча компетенції.

Соціолінгвістичною компетенцією вважалося знання норм користування мовою в різноманітних ситуаціях і володіння ситуативними варіантами реалізації одного комунікативного наміру. Соціокультурна компетенція – загальнокультурна обізнаність комуніканта із світовою історією, географією,

літературою, мистецтвом, знання про предмети, явища, факти суспільно-культурного життя, про загальноприйняті у певній мовній громаді норми етикету або комунікативні моделі поведінки (вербальні та невербальні) [5, с. 237].

Треба зазначити, що пізніше був введений термін «лінгвосоціокультурна компетентність» - це здатність і готовність особистості до іншомовного міжкультурного спілкування. Вона складається із соціолінгвістичної, соціокультурної та соціальної компетентності [6, с. 425]. Соціолінгвістична компетентність визначалася як здатність особистості вибирати, використовувати і розуміти мовні та мовленнєві засоби іншомовного спілкування з національно-культурною семантикою відповідно до контексту, ситуації і стилю спілкування. Соціокультурна компетентність – це здатність особистості набувати різноманітних культурологічних, (лінгво-) країнознавчих, соціокультурних і міжкультурних знань і користуватися ними для досягнення своїх цілей в іншомовному спілкуванні. Соціальна компетентність – це здатність особистості вступати в комунікативні стосунки з представниками інших країн у певних ситуаціях (орієнтуватися в цих ситуаціях, керувати ними, вирішуючи можливі непорозуміння) [6].

Країнознавча компетенція як компонент соціокультурної компетенції – це знання учнів та студентів про культуру країни, мову якої вони вивчають, що охоплює знання про історію географію, економіку, державний устрій, особливості побуту, традицій та звичаїв країни [4, с. 43].

Лінгвокраїнознавча компетенція як компонент соціокультурної компетенції - це оволодіння учнями та студентами особливостей мовленнєвої та немовленнєвої (міміка, жести, що супроводжують висловлювання) поведінки носіїв мови в певних ситуаціях спілкування, тобто сформованість у студентів та учнів цілісної системи уявлень про національно-культурні

особливості країни, що дозволяє асоціювати з мовною одиницею ту ж інформацію, що й носії мови, і досягати у такий спосіб повноцінної комунікації [4, с. 43].

Виокремлення лінгвокраїнознавчої компетенції обумовлено тим, що в мові відображаються культурні феномени народу, який користується даною мовою, у вигляді неприхованих та прихованих смислів. Ці смисли відомі усім членам мовного соціуму і є незрозумілими представникам інших культур та носіям інших мов. Так, усім німцям відомо, що *Unter den Linden* – головний бульвар у Берліні, що маршрут автобусу 100 проходить по всіх визначних місцях столиці Німеччини, що *Neuschwanstein* – романтичний замок баварського короля Людвіга II. Усі жителі Великобританії знають, що *Big Ben* – назва годинникової башти Вестмінстерського палацу, що Букінгемський палац – резиденція британських монархів, залізниця Великобританії – найстаріша у світі.

Такі феномени належать до фонових знань та, оскільки вони, зазвичай, невідомі представникам інших культур і часто ними не встановлена тотожність значень та смислів, то це може призводити до труднощів у спілкуванні та непорозумінь. Фонові знання передаються у мові певними засобами, до яких належать фонова лексика та реалії. Фонова лексика - це іншомовна лексика, яка відрізняється лексичними фонами від лексики рідної мови, але рівень лексичного поняття при цьому співпадає. У німецькій мові *der Platz* означає не тільки «площа», але й «місце», «місце роботи», «місце для сидіння»; *der Ersatz* – заміна, замісник, дублер, компенсація, підстанова, сурогат, зайвий. В англійській мові *drug-store* означає не тільки «аптека», але й «продовольчий магазин», «наркологічний центр». Лексика з національно-культурним компонентом може бути представлена формулами мовленнєвого етикету, афоризмами, фразеологізмами.

Оскільки ці мовні засоби є специфічними, то методисти наголошують на тому, що при розкритті їх значення, подання та засвоєння, необхідно розробити та застосувати спеціальні методи та прийоми [4, с. 44]. При розкритті значення таких лексичних одиниць треба вказувати не тільки їх лексичне значення, але й лексичний фон. Вказується на те, що коментування слугує оптимальним прийомом для розкриття значень у таких випадках. Видами коментарів при цьому можуть бути одиничні, системні, комплексні.

Одиничний коментар слугує для розкриття основних значень окремих лексичних одиниць. The Pentagon - штаб-квартира Міністерства оборони США у будівлі, яка має форму правильного п'ятикутника; Kölner Dom – кафедральний собор святого Петра у місті Кельн, один із символів Німеччини. Зазвичай, такі коментарі подаються у словниках та лінгвокраїнознавчих довідниках, що містяться у підручниках з іноземної мови. Значення слів, об'єднаних одним родовим поняттям, розкриває системний коментар. Наприклад, під родовим поняттям «види шкіл» можна розкрити семантику слів «a Grammar School», «a Comprehensive School» в освіті Великобританії, «Hauptschule», «Realschule», «Gymnasium» у системі освіти в Німеччині. Вчитель має доповнити інформацію про видові поняття та уточнити специфічні дані. Для семантизації тематичної лексики застосовується комплексний коментар. Тема «Релігія та мораль» вивчається при опануванні понять про різні релігії та їх походження, назв книг заповідей, переліку моральних засад в кожній релігії, назв служителів. Зазвичай, такі лексичні одиниці семантизуються вкупі.

Безеквівалентні лексичні одиниці є назвами понять, яких немає в інших мовах та культурах. Наприклад, для британців – це Whitehall, для німців - Tiergarten. Лексичні одиниці із складу фонової та безеквівалентної лексики, що передають країнознавчу інформацію та відображають ключові поняття,

MODERNÍ ASPEKTY VĚDY

Svazek XLI mezinárodní kolektivní monografie

вчителі розкривають через супутні поняття, які формують їх фон. Одним з основних прийомів, які у простій формі допомагають усвідомити структурно-сміслові зв'язки стосовно цієї особливої лексики, методисти називають колажі. Вони передбачають нарощування фону певного ключового поняття і створення його зоросміслового схематичного образу. Колаж має вигляд схеми з ключовим поняттям у центрі та супутніми поняттями навколо нього, які утворюють його фонове оточення. За формою колаж є схожим на плакат, який може бути створеним за допомогою різних матеріалів та технік: картки з лексичними одиницями (вербальні матеріали) та малюнки, фотографії, роздруковані матеріали (невербальні засоби) можуть бути наклеєні, вставлені у прорізи, прикріплені на магнітну дошку. Вчитель сам може будувати подібний колаж у процесі надання усного коментаря, також це можуть робити учні та студенти під його керівництвом під час читання тексту з країнознавчим змістом.

Таким чином, вивчення культурних реалій народу, мову якого опановують учні та студенти, посилює практичне, виховне, освітнє, розвиваюче значення іноземної мови. У них посилюється мотивація, інтерес до вивчення іноземної мови, розширюється світогляд, формуються навички соціальної активності. Мова та мовлення входять до мовленнєвої діяльності, яка є самостійним, специфічним видом людської діяльності і водночас – допоміжним, оскільки вона може слугувати для розв'язання завдань іншої діяльності, наприклад, виробничої, пізнавальної, суспільно-політичної [5, с. 35]. Одним з найважливіших завдань навчання є формування компетенцій у учня та студента. Зміст навчання іноземної мови має забезпечити досягнення основної мети навчання, яка полягає в тому, щоб навчити людей спілкуватися іноземною мовою у типових ситуаціях повсякденного життя, ця мета є соціально детермінованою. Зміст навчання іноземної мови

конкретизується через мовну, мовленнєву, соціокультурну, стратегічну та дискурсивну компетенції, що складають комунікативну компетенцію [5, с. 40].

Українські методисти зазначають, що зміст навчання формується з позицій компетентнісного підходу. Тема та особливості акту спілкування залежать від комунікативної ситуації, яка визначається місцем, часом, життєвими умовами, стосунками між учасниками комунікації, їхнім соціальним статусом, соціальними ролями, віком. Сукупність типових комунікативних ситуацій створює сфери спілкування. Сімейна та соціально-побутові теми належать до приватної сфери, суспільна та соціокультурна тематика – до публічної, навчання та професія – освітню. Лексичний мінімум охоплює лінгвокраїнознавчу лексику, таку як фонова лексика, еквівалентні лексичні одиниці та безеквівалентні лексичні одиниці, тобто слова та вирази з національно-культурним компонентом. Мовленнєвий матеріал містить зразки мовного етикету як засобів соціальної взаємодії та комунікативних намірів (привітання, прощання, вибачення, прохання, вдячності).

До змісту зв'язних текстів висуваються вимоги, щоб вони були автентичними, з країнознавчою інформацією про національні особливості побуту, життя, культури народу, мова якого вивчається [5, с. 62]. Для спілкування на міжкультурному рівні треба засвоїти мовні знання про мову як систему та оперативні знання про дії з мовним матеріалом; країнознавчі знання про державний устрій, економіку, історію, географію, культуру, свята, традиції, навчальні заклади, суспільні організації країни, мова якої вивчається; лінгвокраїнознавчі знання про кліше мовленнєвого етикету, особливості немовленнєвої поведінки носіїв іноземної мови (жести, міміка, відстань між співрозмовниками), про назви національних страв, пам'яток архітектури, вулиць, подій, історичних осіб та героїв, умови проживання, користування транспортними засобами, звички харчування [5, с. 63]. Мовні

знання та мовленнєві навички та вміння утворюють мовленнєву компетенцію студентів, країнознавчі та лінгвокраїнознавчі знання – соціокультурну та соціолінгвістичну компетенції. Усі види компетенцій формують іншомовну комунікативну компетенцію студентів та учнів, розвиток якої є основною метою іноземних мов. Іншомовна комунікативна компетенція – здатність і готовність індивіда здійснювати іншомовне міжкультурне спілкування з носіями мови. Формування комунікативної компетенції залежить від сформованості дискурсивної компетенції (вміння будувати своє мовлення згідно з правилами організації тексту) та стратегічної компетенції (вміння вчитися) [5, с. 64].

Комунікативна технологія навчання іноземних мов передбачає мету навчання як формування комунікативної компетенції, яка охоплює уміння використовувати іноземну мову як засіб спілкування у різних сферах життя. Визначення мети навчання іноземних мов як розвитку готовності до міжкультурної комунікації викликало необхідність формувати у учнів та студентів комунікативну компетенцію, яка дозволить спілкуватися з представниками інших народів з урахуванням соціокультурної специфіки країни, мова якої вивчається [5, с. 55].

Формування комунікативної компетенції входить до практичної мети навчання іноземної мови. Студенти та учні повинні досягти певного рівня комунікативної компетенції для спілкування у чотирьох видах мовленнєвої діяльності (говорінні, аудіюванні, читанні та письмі) у типових ситуаціях. Загальноєвропейські Рекомендації з мовної освіти визначають такі рівні володіння мовленням - рівень А (елементарний користувач): А1 – відкриття (Breakthrough), А2 – вживання (Waystage); рівень В (незалежний користувач): В1 – рубіжний, пороговий (Threshold), В2 – просунутий (Vantage); рівень С: С1 – автономний (Effective Operational Proficiency), С2 - компетентний (Mastery).

Зміст соціокомпетенцій слугує навчальним матеріалом, входить до цілей та принципів навчання іноземної мови. Учні та студенти мають знати, що у всіх людей процес мислення відбувається аналогічно, а от способи вираження думок залежать від ментальних особливостей. В українській мові момент говоріння виражається за допомогою лексичних засобів (Куди ти зараз йдеш?), а в англійській мові для передачі цієї думки існують граматичні засоби, зокрема, граматична форма дієслова Continuous (Where are you going?).

В українській мові немає позначення для проміжку часу в два тижні, а в англійській існує для цього слово fortnight. З позначенням доби все відбувається навпаки. В українській мові є лексична одиниця на позначення доби, а в англійській та німецькій мовах немає, це поняття передається описовими засобами (англ. day and night, нім. Tag und Nacht). Різниця у вираженні понять у мовах корениться у різних способах бачення світу нашими пращурами. Життя давніх германців було пов'язане з Місяцем. Головні загальноплемінні збори ting вони призначали на фазах Місяця, коли він прибував, або на повному Місяці. Вважалося, що в цей час вистачить енергії прийняти правильні рішення. Тому двотижневий проміжок часу між повним Місяцем та молодиком і між молодиком та повним Місяцем мав окрему назву. Доба ж у германців починалася з темного часу доби, ніч «вела» за собою день, за ніч та день, нічні та денні світила відповідали різні боги, вечір мислився як «смерть дня» (дісл. kveld (<*kwalīða-) «вечір», норв. kveld, шв. kväll «вечір»; да. swield «смерть, руйнування»; а. evening, н. Abend, а. eve, even «переддень») [9, с. 436], тобто день та ніч не мислилися як частини одного цілого часового циклу.

Наші пращури, хоч і зважали на зміну місячних фаз, але були сонцепоклонниками та вогнепоклонниками, тому їхнє життя було

орієнтоване на час циклічності сонця, доба починалася вранці, закінчувалася вранці наступного дня, таким чином день та ніч складали єдність, один сонячний цикл називався добою. Зміна фаз Місяця була для них не настільки важлива, тому позначення для двотижневої їх зміни вони не вживали.

Країнознавчі та лінгвокраїнознавчі знання входять у цілісну систему знань, якими повинні володіти учні, поряд з операційними знаннями та знаннями про систему мови. Лінгвокраїнознавчі та країнознавчі знання охоплюють знання про культуру країни, мова якої вивчається, зразки мовленнєвої та немовленнєвої поведінки носіїв. Знання є першим щаблем у процесі оволодіння іноземною мовою. Але для успішного спілкування необхідний їх перехід на рівень мовленнєвих навичок, де операції з мовними одиницями відбуваються несвідомо. Навичка – це доведена до автоматизму дія з мовним матеріалом, навички є основою уміння та мовленнєвої діяльності [5, с. 33].

Матеріал для навчання охоплює також немовні (паралінгвістичні) засоби спілкування. Від національно-культурних особливостей країни або регіону може залежати відстань між співрозмовниками. В англomовному суспільстві діють такі дистанційні норми: до 0,5 м – інтимна дистанція, від 0,5 м до 1,2 м – персональна дистанція, 1,2 м – 3,5 м – соціальна дистанція, відстань між знайомими або незнайомими людьми під час ділової бесіди, від 3,5 м і більше – публічна дистанція. Ці параметри слід враховувати під час вивчення англійської мови [5, с. 23]. Правила комунікативної поведінки передбачають принцип ввічливості, який полягає у тому, щоб не нав'язувати співрозмовнику свої думки, дати йому право вибору, бути доброзичливим. Тому доцільним є вивчення розмовних кліше I think, I suppose, I dare say; умовного способу I should think; розділових питань Nice baby, isn't it?, які пом'якшують категоричність висловлювань. Згідно з принципом ввічливості

до матеріалу вивчення вносяться етикетні норми, їх знання полегшує розуміння та спілкування. Так, речення типу *Who is the baker?* в американському суспільстві виражають комплімент, а не пряме питання. На такі компліменти передбачаються відповідь-кліше *It's just a hobby, I'm just a fan.*

Викладач англійської мови має вибрати регіональний варіант англійської мови. Звичайно, існує єдина мовна база, яка забезпечує міжнародне спілкування, оскільки носії британського та американського регіональних варіантів англійської мови розуміють один одного. Викладач повинен вказувати на спільні слова та граматичні структури, зазначивши при цьому, що американський варіант розвинувся на основі англійської мови 17 ст., тому для нього характерні, наприклад, такі лексичні одиниці, як *I guess* «я гадаю», *fall* «осінь», *mad* «злий» замість *shall* вживається *will* при побудові форм майбутнього часу, а також фонетичні особливості.

Соціокультурний напрям освітньої мети охоплює засвоєння учнями та студентами країнознавчих знань про культуру країни, мову якої вивчають, про історію, географію, економіку, державний устрій, державну символіку, літературу, мистецтво, звичаї, традиції; засвоєння студентам та учнями лінгвокраїнознавчих знань про особливості мовленнєвої та немовленнєвої поведінки носіїв мови, про сучасні кліше, найуживаніші вирази у типових ситуаціях, норми та правила поведінки; ознайомлення учнів та студентів з молодіжною субкультурою країни, мова якої вивчається, з ідеалами життя ровесників у інших країнах, їхніми інтересами та проблемам, улюбленими заняттям та іграми, темами спілкування, уподобаннями в музиці, одязі, літературі, особливостями студентського життя, стереотипами поведінки у типових ситуаціях, відносинами з однолітками та дорослими; усвідомлення національної культури власного народу, її ролі та внеску у світову культуру;

зіставлення культур та залучення учнів та студентів до діалогу культур; формування вміння представляти культуру своєї країни засобами іноземної мови, поводити себе відповідно до соціокультурних умов в іншій країні; задоволення особистісних інтересів учнів та студентів у різних сферах діяльності [5, с. 57].

Розвивальна мета навчання іноземної мови охоплює поряд з іншими здібностями учнів та студентів також розвиток соціальних здібностей, що передбачає здатність та готовність учнів та студентів до спілкування на міжкультурному рівні. Студенти та учні навчаються долати почуття страху та невпевненості при зустрічі з незнайомими реаліями, вміння бачити спільні риси, що притаманні усім людям та специфічні етнічні особливості, терпимо відноситися до культурних цінностей інших народів, згідно з цим планувати вираження своїх думок у мовленні [5, с. 58].

Виховна мета навчання іноземної мови передбачає виховання у учнів та студентів толерантності, відкритості, готовності до спілкування, повагу до народу, мова якого вивчається, та його культури, позитивне ставлення до іноземної мови як елементу культури народу та засобу передаванні її іншим, почуття патріотизму, уваги та поваги до співрозмовника як складової культури спілкування [5, с. 59].

Згідно з принципом взаємозв'язку навчання та життя у навчальний процес включено інформацію про країни, мова яких вивчається, ознайомлення з життям однолітків у цих країнах, спілкування з ними за допомогою Інтернету, виконання проектів, які вимагають знання іноземної мови, інформацію про події у країні, норми мовленнєвої та соціальної поведінки.

Для ефективного діалогу, який передбачає розуміння учасників комунікації один одного, потрібно мати уявлення про країну, мова якої

вивчається. Тому лінгвокраїнознавчий або лінгвокультурний підхід у вивченні іноземних мов є дуже важливим. При цьому процес навчання іноземної мови спрямований не лише на формування мовленнєвих умінь, але й на формування соціокультурної компетенції, коли при опануванні іноземної мови студенти та учні оволодівають уміньми мовленнєвої діяльності разом із засвоєнням знань про реалії країни, мова якої вивчається. Українські методисти відносять соціокультурну компетенцію до іншомовної комунікативної компетенції.

Соціокультурна компетенція – знання правил і соціальних норм поведінки носіїв мови, традицій, історії, культури та соціальної системи країни мова якої вивчається. Соціокультурна компетенція складається з загальнокультурної, країнознавчої, лінгвокраїнознавчої, соціолінгвістичної та соціальної компетенції особи [5, с. 235]. Формування соціокультурної компетенції уможливорює адаптацію людини до культури інших країн та народів, не виявляючи неповаги до укладу життя, традицій та обрядів автохтонного населення, уникнення перешкод у комунікації завдяки знанням культурних феноменів іншомовного народу. Ця компетенція є умовою самостійного пізнання країн, етносів, культурного середовища у подальшому житті та професійній діяльності. Формування соціокультурної компетенції відбувається як накопичення знань у сфері загальної культури, світової історії, літератури, мистецтва, фактологічних знань суспільно-культурних явищ, норм етикету, моделей спілкування, загальноприйнятих в окремому мовному суспільстві, отже, як фонових знань.

У формуванні соціокультурної компетентності визначальної ролі набувають культурологічні терміни [10, с. 170]. До складу змісту соціокультурної компетенції належать короткі фольклорні форми, такі як лічилки, вірші, пісні, скоромовки, прислів'я, приказки, римування, методичне

застосування яких є багатofункціональним. Такі зразки народної творчості є суттєвою частиною фонових знань для тих, хто вивчає іноземну мову, цікавість до таких усних форм виявляють не тільки діти, але й дорослі. Для формування соціокультурної компетенції учнів та студентів застосовують технології проблемного навчання та проектні технології. Завдання коротких проектів у школі можуть бути сформульованими таким чином [11]: «Створи листівку – привітання з Різдвом, яку самому захотілося б купити в супермаркеті», «Складіть цікаві маршрути подорожей країною. Додайте складені діалоги у туристичному бюро на придбання путівки для подорожей». Також використовуються види роботи з текстами, колективне створення тексту визначеного стилю, робота за індивідуальними картками з деформованим текстом, написання міні-творів, творів-роздумів за прислів'ями та приказками, декламування перед аудиторією [12, с. 188].

Володіння країнознавчою інформацією, навичками її адекватного використання є передумовою успішного та якісного спілкування, що є метою комунікативно-діяльнісного підходу до навчання іноземних мов [13, с. 328]. Методисти вважають, що ігрові методи, наприклад, у формі «брейн-рингу», підходять для засвоєння та контролю країнознавчого матеріалу. Рольові ігри відтворюють реальні життєві ситуації та допомагають краще зрозуміти особливості мислення людей в іншомовних суспільствах.

Суттєва частина країнознавчої інформації міститься у навчальних текстах на країнознавчу тематику. Відбір текстів повинен враховувати вікові особливості та інтереси учнів, можливості реального спілкування з іншомовними співрозмовниками, використання отриманої інформації, реалій іншомовної країни у сучасних умовах. Фактичний матеріал має бути доступним для розуміння, цікавим та корисним, задовольняти навчальні потреби учнів.

Зміст країнознавчих текстів повинен бути значущим для студентів та учнів, мати визначену новизну, включати відомості про державний устрій, географічне середовище, предмети матеріальної культури, елементи фольклору. Вправи, що виконуються при вивченні лексичних тем і націлені на оволодіння граматичними формами повинні будуватися так, щоб студенти та учні звертали увагу на правильність вживання їх у спілкуванні іноземною мовою [14, с. 408].

Соціально-побутові комунікативні моделі поведінки необхідно враховувати, спілкуючись з представниками іншого народу. Загальновідомими є традиції англійців чаювати о п'ятій годині вечора, іспанська сієста та німецька пунктуальність і любов до порядку. Використовуючи певні жести для підтвердження своїх слів або замість словесного оформлення думки, можна наштовхнутися на непорозуміння, недовіру, зневагу та агресію представників інших культур. Знак європейців ОК не завжди позначає «Добре!» навіть у європейських країнах. У Франції та Бельгії він позначає «нуль», «нічого не вартий». У Греції та деяких частинах Німеччини він означає анус людини, акт содомії або гомосексуальність. Те ж саме значення цей знак має у Туреччині, Тунісі, Південній Америці. У Бразилії він означає те ж саме, що й піднятий середній палець. Араби вживають цей знак як прокляття та для наврочення. У Японії він символізує багатство.

Щоб уникнути непорозумінь при контактах з представниками інших народів, треба при вивченні іноземної мови засвоїти певний обсяг лінгвокраїнознавчих знань, лексичних одиниць з національно-культурним компонентом. Такі слова та вирази позначають явища та факти культури - історії, географії, музики, мистецтва, суспільного життя країни, мова якої вивчається.

Мовознавці та методисти поділяють лексику з національно-культурним компонентом на такі групи [5, с. 238]: 1) безеквівалентна лексика (охоплює лексичні одиниці для вираження понять, що відсутні в іншій культурі і не мають прямих еквівалентів за межами мови, до якої вони належать (Weißwurst «біла ковбаса», вид сосисок для варіння); 2) конотативна лексика (збігається за основним значенням у культурах, що порівнюються, але різниться за культурно-історичними асоціаціями, додатковими значеннями, емоційним забарвленням, притаманним тільки певній культурі; у німців вираз Schwein haben («мати свиню») еквівалентний виразу Glück haben («мати щастя»), в українців він має протилежне значення); 3) фонові лексика (містить слова та вирази, які мають аналоги в іншій культурі, однак різняться національними особливостями функціонування, форми, призначення предметів; students – не лише студенти, але й учні школи у Великобританії).

Методисти зазначають, що безеквівалентні лексичні одиниці вважаються реаліями, тобто назвами предметів матеріальної культури, фактів історії, державних інститутів, іменами національних та фольклорних героїв, міфологічних істот, притаманних тільки певним націям та народам. Ці реалії не мають точних відповідників у інших мовах та культурах.

Визначення реалій безпосередньо пов'язане із поняттям колориту, слова-реалії своїми конотаціями відображають місцевий колорит, етнічні особливості, національну специфіку країни. До слів-реалій відносять найменування характерних для цієї країни державного устрою, системи освіти, соціальні явища і рухи, назви професій, посад, постів, звання, титули, поняття господарської діяльності, топоніми, гідроніми, фітоніми, зооніми, назви предметів культу, ритуалів, свят та багато інших явищ і предметів із дійсності країни, мова якої вивчається [15, с. 90].

До фоновієї лексики належать пароніми, антропоніми, фразеологізми, метафори, метонімія [16 с.140]. Пароніми – слова, близькі за звучанням, але різні за значенням (англ. personal – personnel). Антропоніми можуть вказувати на окремі риси людини (Іван – дурень). Фразеологізми відображають звичаї народу, наприклад, про лінощі германців говорить фразеологізм *auf Bärenhaut liegen*, «лежати на ведмежій шкурі», тобто нічого не робити, ледарювати. Про політичні процеси в американському політичному житті дають уявлення метафори *world stage*, *political chemistry* та метонімії *Blair* (прогресивний політик).

Методами формування лінгвокраїнознавчої компетенції можуть бути рольові ігри, які відображають навчальні ситуації спілкування, портфоліо, малі проекти, дебати, які спираються на мовний досвід учнів. Формуванню такої компетенції сприяє і створення віртуального освітнього середовища як відкритої системи, в рамках якої на основі застосування технологій віртуальної реальності забезпечується ефективно-інтерактивне самонавчання в освітньому процесі [17].

Формування соціолінгвістичної компетенції базується на поєднанні елементів країнознавства з мовними явищами як засобами комунікації [18]. Соціолінгвістична компетенція забезпечує здійснення соціального аспекту використання мови, застосовуючи лінгвістичні маркери типових та нетипових соціальних ситуацій. Формування соціолінгвістичної компетенції спрямовано на практичні потреби учнів та студентів. Вони разом з викладачем повинні окреслити навчальні цілі та зміст процесу формування соціолінгвістичної компетенції і визначити, які формули привітань, форми звертань їм будуть необхідні для того, щоб їх впізнавати, оцінювати з соціолінгвістичної точки зору або вживати; які правила ввічливості учні та студенти повинні впізнавати і розуміти та вживати у життєвих ситуаціях; до

яких форм неввічливості та в яких ситуаціях користувачі іноземної мови мають бути готовими, мають їх розпізнавати, ситуативно застосовувати; які мовні та мовленнєві особливості соціальних груп іншомовного суспільства учні та студенти повинні впізнавати, засвоїти та користуватись.

На початку навчання учні та студенти починають пізнавати маркери соціальних стосунків та правила ввічливості. Вони повинні засвоїти прості повсякденні форми привітання та прощання («Будь ласка!», «Дякую!», «Вибачте!») та вживати їх відповідно до життєвих ситуацій, встановлюючи соціальний контакт, наприклад, при знайомстві. Пізніше учні та студенти навчаються відповідати на запрошення, пропозиції, вибачення, використовуючи повсякденні ввічливі форми привітання та звертання, вступаючи у короткі соціальні контакти.

На наступному етапі навчання учні та студенти вчаться виконувати основні мовленнєві дії та реагувати на них при інформаційному обміні та вимогах виконання певних дій, виражати свої погляди та ставлення простими способами. Учні та студенти виражають свої думки та потреби простими, але ефективними мовними засобами, оформлюючи своє мовлення виразами загального вжитку.

На наступному рівні учні та студенти повинні вміти висловлюватись відповідно до соціолінгвістичних ситуацій та їх учасників. Вони вже можуть реагувати та виконувати широкий спектр мовленнєвих дій, вживаючи загальні висловлювання у нейтральному реєстрі. Учні та студенти усвідомлюють основні правила ввічливості та діють відповідно до них. Також відбувається усвідомлення різниці у звичках, звичаях, правилах поведінки, цінностях іншомовного суспільства та рідної країни.

Наступний рівень передбачає, що учні та студенти можуть упевнено виражати свої думки та побажання у формальному та неформальному

регістрах відповідно до ситуації та особи співрозмовника. Вони можуть брати участь у групових обговореннях, навіть при швидкому темпі мовлення, хоча й частково розуміючи сказане, можуть висловлюватися відповідно до ситуації, уникати грубих помилок при формулюванні висловлювань, висловлюватися так, щоб не виглядати смішно в очах носіїв мови.

Більш високий рівень охоплює знання широкого спектру ідіоматичних виразів та колоквіалізмів, усвідомлення реєстрових відмінностей при іноді виниклій потребі уточнити деталі, особливо у мовця з незнайомим акцентом. Користувач мови може розуміти фільми із сленговими та ідіоматичними виразами, може спілкуватись, виражаючи емоції та жарти, відповідно до ситуації, не побоюючись бути неправильно зрозумілим.

Найвищий рівень передбачає вільне володіння ідіоматичними зворотами та колоквіалізмами з врахуванням конотативних значень, повне усвідомлення соціокультурних та соціолінгвістичних особливостей вживання мовних засобів носіями та відповідних мовленнєвих реакцій, успішне посередництво між носіями мови та співвітчизниками, які вивчають мову, з огляду на соціолінгвістичні та соціокультурні особливості.

Отже, у учнів та студентів створюється вміння відрізнити загальну мовленнєву ситуацію від специфічної та будувати своє спілкування відповідно до правил організації даних ситуацій.

Соціально компетентна особистість є результатом цілеспрямованого формального і неформального соціалізаційного впливу на людину з метою набуття нею максимального соціального досвіду та можливості реалізації цього досвіду у соціальній практиці [19]. Розвивальна мета навчання іноземної мови передбачає розвиток соціальних здібностей учнів та студентів, що означає розвиток їх здатності та готовності спілкуватися на міжкультурному рівні, вміння позбуватися невпевненості, зустрічаючи нові

життєві реалії, вступати в контакт відповідно до норм поведінки іншомовного соціуму, виявляти толерантність до особливостей іншомовного суспільства. Педагог має завдання сприяти соціалізації учнів та студентів, сформувати навички правильного контактування учнів та студентів між собою та з іншими людьми, вміння усвідомлювати себе особистість у комунікативній та повсякденній життєвій взаємодії з членами суспільства.

Найпростішим та найдоступнішим шляхом соціалізувати учнів та студентів на заняттях з іноземної мови є організація навчальної діяльності у різних формах роботи, які у закордонній дидактиці називаються соціальними формами навчання [20]. Це фронтальна, групова, парна та індивідуальна робота.

Українські методисти виокремлюють фронтальний режим, коли учитель працює з усією навчальною групою, наприклад, при введенні нового лексичного чи граматичного матеріалу; парно-синхронний, коли всі учні працюють у парах одночасно; парно-індивідуальний, коли окремі пари по черзі працюють перед усім класом, наприклад, складають діалог; груповий, при якому групи по 3-5 чоловік виконують спільне завдання, а потім звітують про результати виконання; режим «натовп», коли за обмежений час учень чи студент має опитати якомога більше однокласників на предмет інформації, пошук якої вимагає від нього навчальне завдання; рухомі шеренги, при організації яких учень чи студент має співрозмовника на короткий час, по закінченні якого співрозмовник змінюється внаслідок руху шеренг [5, с. 42].

Висновки. Отже, соціальний аспект є складовою частиною всіх компетенцій, які мають бути сформованими у користувачів іноземної мови, як у учнів та студентів, так і у педагогів. Щоб сформувати компетенції у учнів та студентів, педагог повинен сам володіти цими компетенціями. Включення соціального аспекту у процес вивчення іноземної мови необхідне тому, що

комунікація як іноземною мовою, так і рідною, неможлива без соціалізації. Існування людського суспільства не можна уявити без спілкування, а комунікація відбувається там, де утворюються навіть малі соціальні групи з двох-трьох людей.

Але «Загальноєвропейські Рекомендації з мовної освіти» ускладнили задачу реалізації спілкування іноземною мовою тим, що, окрім набуття навичок спілкування, користувач іноземною мовою має орієнтуватися в іншомовному соціумі та відповідати його запитам. У цьому контексті соціокомпетенції набувають особливого значення. Сформованість соціальної компетенції надає можливість особам не загубитися в іншомовному середовищі, а встановлювати ефективні контакти з членами іншомовного суспільства, не маючи страху бути неправильно зрозумілими. Соціолінгвістична компетенція спрямована на те, щоб від примітивних соціальних контактів людина могла перейти до визначення мовних маркерів соціальних формальних та неформальних груп та діяти відповідно до встановлених умов. Формування соціокультурної компетенції відбувається у відповідності до завдання виховати особистість, яка здатна до міжкультурного спілкування та реалізує цю здатність на практиці. Для такої особистості необхідний багаж країнознавчих та лінгвокраїнознавчих знань та вміння застосовувати їх у життєвих ситуаціях.

Список використаних джерел:

1. Загальноєвропейські Рекомендації з мовної освіти: вивчення, викладання, оцінювання. Київ: Ленвіт, 2003. 273 с.
2. Панасюк Ю. Компетентнісний підхід у викладанні іноземної мови. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки*. 2015. Вип. 3. С. 196-202.

3. Сорочан Т. Характеристика професіоналізму управлінської діяльності керівників шкіл на засадах компетентнісного підходу. *Шлях освіти*. 2005. № 3. С. 9-12.
4. Методика викладання іноземних мов у середніх навчальних закладах. Київ: Ленвіт, 2002. 328 с.
5. Методика навчання іноземних мов у загальноосвітніх навчальних закладах. Київ: Видавничий центр «Академія», 2010. 328 с.
6. Методика навчання іноземних мов і культур: теорія і практика. Київ: Ленвіт, 2013. 590 с.
7. Навчальні програми з іноземних мов для загальноосвітніх навчальних закладів і спеціалізованих шкіл із поглибленим вивченням іноземних мов: 5-9 класи. Київ: Міністерство освіти і науки України, 2017. 113 с.
8. Навчальні програми з іноземних мов для загальноосвітніх навчальних закладів і спеціалізованих шкіл із поглибленим вивченням іноземних мов: 10-11 класи. Київ: Міністерство освіти і науки України, 2017. 72 с.
9. Левицький В В. Основи германістики. Вінниця: Нова книга, 2008. 528 с.
10. Щербина І. Формування соціокультурної компетентності учнів у процесі вивчення іноземної мови як актуальна педагогічна проблема. *Педагогіка вищої та середньої школи*. 2013. Вип. 38. С. 167-170.
11. Хайнацька З. М. Розвиток соціокультурних компетентностей учнів у процесі вивчення іноземної мови. URL: www.naurok.com.ua
12. Скрипник Н. І. Соціокультурна компетентність як складова мовної підготовки фахівців у вищому навчальному закладі. *Науковий журнал Львівського національного університету безпеки життєдіяльності і «Львівський філологічний часопис»*. 2019. № 7. С. 186-191.

13. Лісінська Т., Василенко О. Країнознавча компетентність у контексті сучасних проблем навчання іноземних мов. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки*. 2017. Вип. 3. С. 326-332.

14. Цимбрило С. Використання країнознавчого матеріалу в іншомовній підготовці майбутніх інженерів: інтегративний підхід. *Збірник наукових праць Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини*. № 2. Ч. 1. Умань: УДПУ, 2014. С. 404-411.

15. Акмалдінова О. М., Письменна О. О. Проблеми відбору країнознавчо значимої лексики при навчанні іноземної мови. *Вісник Національного авіаційного університету*. Серія: Філософія. Культурологія. 2013. № 2 (18). С. 90-94.

16. Вітренко А. В. Основні компоненти лінгвокраїнознавчої компетенції. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах*. 2013. Вип. 29. С. 138-143.

17. Журавель Т., Хайдарі Н. Віртуальне освітнє середовище як засіб формування країнознавчої та лінгвокраїнознавчої компетенцій у студентів немовних спеціальностей. *Збірник наукових праць: Педагогічні науки*. Т. 1. № 78. Херсон: ХДУ, 2017. С. 208-212.

18. Кицак Г. В. Формування соціолінгвістичної компетенції в учнів старшої школи. *Мовні і концептуальні картини світу: збірник наукових праць*. Ч. 1(23). Київ: КНУ, 2007. С. 302-305.

19. Ковальчук В. А. Соціальна компетентність вчителя як складова професійно-педагогічної компетентності. *Соціалізація особистості: Збірник наукових праць*. Т. 18. Київ: Логос, 2002. С. 70-76.

20. Хоменко Т. А. Соціалізація і соціальні форми навчання в школах Німеччини. *Наукові записки*. Серія: Педагогічні науки. 1998. Вип. 12. С. 18-154.

*§4.7 ШЕВЧЕНКІВСЬКИЙ ДИСКУРС У СУЧАСНІЙ ПИСЬМЕННИЦЬКІЙ
ЕСЕЇСТИЦІ: ОСНОВНІ ТЕНДЕНЦІЇ І ХУДОЖНІ ПРАКТИКИ (Шевченко Т.М.,
Одеський національний університет імені І. І. Мечникова)*

Вступ. Наукове осмислення сучасної письменницької есеїстичної творчості як продуктивного та затребуваного письма є перспективним напрямом літературознавства початку ХХІ ст. Вивчення текстів, побудованих на одночасній взаємодії наукового, літературного та публіцистичного дискурсів, відкриває нові можливості в осмисленні словесної творчості як такої, бо в сучасній гуманітаристиці літератори часто поєднують соціальні ролі, пробуючи себе в різних царинах слова, а есей часто виступає квінтесенцією цих активних пошуків. Слушно зауважує М. Рябчук – журналіст, публіцист, поет, прозаїк, перекладач, колумніст, есеїст, літературний критик, науковець-політолог: «Не есеїст займається “пошуком певної збалансованої позиції” на пограниччі літератури й науки(...), а якраз навпаки: письменник (з одного боку), а науковець (з боку другого), дійшовши межі своїх родових царин, несподівано зустрічається, виявляючи, що ота межа в них – спільна і що власне вона – есей» [1, с. 178-179].

Помітне місце в цьому масиві текстів займають есеїстичні портрети митців минулого і сучасності. Українські письменники, більшість із яких є професійними критиками й літературознавцями з науковими ступеннями, створюють есеїстичні портрети діячів минулого і сучасності. Більшість із них присвячена саме літераторам сьогодення і колишніх епох. Формат есею вважають найоптимальнішим: тут можна поєднувати різні дискурси, і при цьому створювати твір про себе – свою «особисту історію, (...)суб’єктивну, проте не суб’єктивістську, не зациклену на собі» [1, с. 186]. Іншими словами, писати про митця винятково крізь систему власних поглядів, спогадів,

оцінок, переконань. Есеї про Т. Шевченка в цьому масиві текстів становлять окремий вагомий пласт творчості, тож мета цього дослідження – здійснити панорамний огляд творчого доробку українських письменників-есеїстів поч. ХХІ ст. з погляду втілення образу Кобзаря, окреслити провідні тенденції і художні практики цієї творчості.

Виклад основного матеріалу. Більшість митців сучасності пишуть есеїстичні тексти і укладають їх у збірку. Зазвичай, у цій ситуації ідеться про есеї на різну тематику («Флешка-2GB» Ю. Іздрика, «Більше / менше» О. Бойченка, «Героїні та герої» Є. Кононенко, «І тим, що в гробах» А. Бондаря). Подекуди є збірки есеїв, повністю присвячені літературі й літераторам: «Каміння й Сізіф» М. Рябчука, «Лексикон А. Г.» В. Неборака, «Відкинуті і воскреслі» С. Процюка, «Стежачи за текстом» К. Москальця. У більшості цих збірок є твори, присвячені постаті і творчості Т. Шевченка. Есеїстична шевченкіана є вагомою і прикметною у сучасній українській літературі. Ось деякі знакові есеї-портрети сучасних митців: «Шевченко як свобода» («Канатоходці»), «Медіум Тарас» («Гіркий світ, солодкий світ») С. Процюка, «Ближче до тексту» («Дезорієнтація на місцевості»), «Shevchenko is OK» («Диявол ховається в сирі») Ю. Андруховича, «Шлях до Шевченка» («Наодинці з літературою») Є. Барана, «Шевченко і “поклонники”» («Дуби і леви») І. Андрусяка, «Гайдамаки-2014» («Лексикон А. Г.») В. Неборака, «Тарас» («Подорож крізь туман») І. Ципердюка, «Абсолютний Шевченко» («Жорстокість існування») Г. Пагутяк, «Два Шевченки» («Каміння й Сізіф») М. Рябчука, «В очікуванні Вашингтона» («Тексти 90-х: герої та персонажі») І. Бондаря-Терещенка, «Мій Шевченко» («Антропос і Бібліон») І. Лучука, «Співець людського щастя», «Адам у райському саду» («Що таке українська література» Л. Ушкалова, «День» («Саудаде») А. Любки, «Прощаючись із Шевченком. Зустрічаючи Шевченка»

(«Спорудження мосту») К. Москальця тощо). Шевченківський дискурс пронизує й есеїстику О. Бойченка, А. Бондаря, О. Забужко, О. Ірванця, С. Жадана та багатьох інших.

Головні ментативи і наративи згаданих есеїв такі: Шевченко поет унікальний, його винятковість можна довести крізь призму індивідуальних вподобань, знань, цінностей того автора, який про нього пише. У текстах багато йдеться як про новітню сакралізацію, так і про новітню десакралізацію Т. Шевченка останнім часом, що зумовлено високою енергетикою слова цього митця. Сам же він виступає об'єктом різноаспектної конструкції, реконструкції, деконструкції, якому важко закинути національну несвідомість і патріотичну байдужість. Ось у А. Любки читаємо: «Його геніальність – у контроверсійності, непослідовності, зраді самого себе та потім поверненні до самого себе» [2, с. 68], а К. Москалець прямо вказує на власну творчу спорідненість із спадщиною Кобзаря: «Думаю, цієї спорідненості ніколи не зрозуміти тим недоумкам, що намагаються висміювати Тараса Шевченка й легковажити його творчість. Для одних надміру ніжних і вразливих він занадто грубий і жорстокий, для інших, постмодерно цинічних і нігілістичних, він понад міру... ліричний, “солов’їний” і пафосний» [3, с. 104].

Пишучи про Т. Шевченка, митці передусім створюють власні портрети. «Апостол правди і науки» стає для есеїстів дзеркалом власного сумління і призмою власної творчості. Митці граються з хрестоматійними фактами про Кобзаря, презентуючи їх в особливому ракурсі одкровення й зізнання, подають приватні ситуації знайомства з його спадщиною як осяяння, гідне щонайменше відкриття й здивування, а щонайбільше пошанування й духовного перезавантаження. Есеїсти, приміряючи будь-що до творчості Кобзаря, вправляються з власним стилем, власною автобіографічністю,

вплітаючи її шляхетно, ненав'язливо, наче між іншим. У цих процесах виграє передусім читач, котрий і відкриває для себе Т. Шевченка заново, і разом з тим долучається до письменницького єства самого автора есею. Міркуючи про значення «повсякчасного проповідника» (І. Огієнко), есеїсти зачаровують читача своєю щирістю і справжністю, а в окремих випадках і безкомпромісністю: «Для того, щоб прийти до нього, потрібно докласти не лише часу, а й зусиль. Як це часто буває, дорога до храму не завжди вимощена пелюстками» [4, с. 66].

Ще один варіант побутування есеїстичної шевченкіани в сучасній українській літературі – колективна збірка есеїстики. Знакове місце в ній відведене збірці «Мій Шевченко», котра об'єднала М. Гримич, Л. Дереша, Є. Кононенко, А. Куркова, Ю. Макарова. Кожен із цих авторів презентував свій варіант есею на тему «Мій Шевченко». Сам факт, що твори об'єднані спільним задумом і згруповані разом, автоматично збільшує увагу до книги, приуроченої до роковин Кобзаря: книга побачила світ 2014 року до 200-літнього ювілею митця. В оригінальній формі М. Гримич, Л. Дереш, Є. Кононенко, А. Курков, Ю. Макаров представили власне сприйняття постаті митця та його творчості загалом. Збірка постала ще одним колективним кроком до усвідомлення й осмислення сучасниками феномена українського Пророка, оскільки сама тема – не вичерпна.

Ця книга містить чотири есеї і одне оповідання. Есей «Мій багатолікий Шевченко» М. Гримич повністю побудований на емпатії Т. Шевченка в житті письменниці в різні періоди її життя. Цим твором авторка наголошує, що усвідомлення ролі, місця і значення «Незбагненого апостола» (В. Пахаренко) не диктується правилами, нормами, історичною дочасністю, культурною доречністю. Воно не регламентується чиновницькими інструкціями, університетськими вимогами чи шкільною програмою. Воно

зумовлене особистими потребами та власним прозрінням на якомусь етапі індивідуального становлення, тож потреба мати «свого» Шевченка рано чи пізно виникає в кожного українця. На підставі цих узагальнень авторка вибудовує власну «класифікацію» «Велетня у царстві людської культури» (І. Франко) з огляду на життєві обставини та особистий розвиток. Умовно її можна представити в такий спосіб: «лубочний», «найкоротший», «радянський», «словенський», «лейбловий», «мета-Шевченко», «еміграційний» тощо. Близькими до цих означень-маркерів є позиції «комуністичний», «пам'ятниковий» Шевченко. Усі позначення є авторськими і взяті в лапки. Кожному з цих «варіантів» надано авторську характеристику.

В есеї «Мій Шевченко», назва якого збігається з назвою всієї книги, Є. Кононенко також вписує себе як людину творчу в дійсність, у якій Кобзареві відведене особливе місце. Однак авторка більшою мірою зосереджується на поетичних творах митця, «відкриття» і «відчуття» якого відбувалися в різні періоди її власного життя в той чи інший спосіб. У тексті оприявнюються підтексти деяких творів Т. Шевченка, привідкриваються шари художніх смислів його творчості як такої. Усе це розкриває авторку як виняткову творчу особистість, чутливу до художнього слова в різних його варіаціях. Пишучи про Т. Шевченка, Є. Кононенко спирається на дійсність власного життєвого досвіду, намагаючись у такий спосіб розставити певні дражливі для себе акценти. І робить це вишукано і фахово, рухаючись від власного приватного досвіду людини, від того, як колективне переломлюється в індивідуальному, до узагальнень. «Для мене Тарас Шевченко – це геніальний поет, і він був би для мене таким самим, якби й не мав статусу національного поета. Але разом з тим я вважаю надзвичайно позитивним те, що він цей статус має. У списку національних бардів різних народів є й такі, хто уславився винятково тим, що написав текст

національного гімну. Маючи в якості національного барда таку постать, ми цілком можемо дозволити собі ставитися до нього з великою іронією, і до себе також, зі свого наміру щиро підтримуючи його культ» [5, с. 79].

Той факт, що есеї про Кобзаря згруповані в єдиний комплекс, відкриває нові можливості в їх осмисленні: вони відтак стають частиною мікро- і макротекстового ансамблю. У такій сукупності вони значно цікавіше сприймаються, стають гранями певного універсуму, кожен з яких важливий і виконує доповнювальну функцію. Твори розширюють зміст одне одного, реєстр кожного важливий і відчутний в усіх творах книжкової єдності.

«Збірка “Мій Шевченко” – особливий доробок в історії української літератури й публіцистики. Це своєрідний синтез естетичного, критичного, публіцистичного й літературознавчого аналізу, який демонструє особливий світогляд авторів про відомого митця. Однак насамперед у центрі їх зацікавлень Кобзар як мистецька особистість, цікавий своєю неповторністю, і, разом з тим, прикметний своєю дотичністю до чогось більшого, зокрема, нації. Саме це, на думку авторів збірки, спільність надзвичайно суттєва, здатна на блискучий колективний розвиток, здатна мобілізувати в українців найкращі інтенції»[6, с. 925], – зауважують Т. Шевченко і Т. Побережна. Основні есеїстичні техніки вираження авторської свідомості крізь призму постаті Т. Шевченка в есеях цієї книги – інтимізація, ліризація та сугестивність тощо. Вони допомагають відтворити авторську свідомість, привідкрити механізм мовомислення того, хто створює тексти. Зокрема, вагомими сугестивними прийомами, якими користується Є. Кононенко у творі «Мій Шевченко» з метою впливу на читача, є використання різного роду повторів – тавтології, анафори, параномазії, парегмена, гомайарктона, використання фігур мовлення на кшталт ампліфікації, екзергазії, мезархії, багатосполучниковості, вживання ритмізація оповіді, перефразовування

відомих висловів на свій лад («І тоді мати, переживши страту сина, зуміє униніє і страх розвіяти, мов ту полову, своїм святим огненным словом. А коли знайдено те *огненное слово*, той навіть ганебна смерть під тином гарантує суворе воскресіння. Це та метафора, яка пропалює *униніє* вже наших, моїх тяжких ночей, допомагає шукати моє особисте *огненное слово*» [42, с. 94], варіативність одних і тих же образів у різних есеях з новими конотаціями. Не останню роль у текстах відіграють і такі техніки сугестивності, як використання прийомів мотивного навіювання – вживання технік тлумачення, роз’яснення.

Ще один варіант побутування сучасного есеїстичного тексту про Т. Шевченка – формат авторської енциклопедії або авторського лексикону. У цьому сенсі «Моя шевченківська енциклопедія: із досвіду самопізнання» Л. Ушкалова являє собою унікальну збірку есеїв. У ній автор описав власні почуття, емоції, переживання, поділився відомими і маловідомими фактами з життя Кобзаря крізь власне бачення, привідкрив таємниці дотичності ідей Т. Шевченка до власного буття і оформив це у системний проєкт, згрупувавши есеї за алфавітним принципом. У вступі, названому «Замість передмови», Л. Ушкалов зазначає: «Не шукайте в ній [книзі] ані академічної манери письма, ані позитивістської об’єктивності, ані постмодерної деконструкції... Ця книга – спроба самопізнання. Казав же колись Іван Дзюба: “Шевченка розуміємо настільки, наскільки розуміємо себе”. Не більше, але й не менше» [7]. У цій преамбулі автор апелює до читача, окреслює в загальних рисах причини інтересу до поета, обґрунтовує, як презентуватиме власний тезаурус – перелік понять, тем, яким якраз і буде присвячено всю збірку-лексикон. Читач може збагнути і разом з тим глибше зануритись у творчу лабораторію самого автора – письменника, літературознавця, освітянина, якого через новий формат відкріє для себе по-

новому. У цій же частині автор окреслює, що пропонуються твори, орієнтовані на читача-інтелектуала, здатного до самоаналізу і формування власних опіній, відбувається своєрідне запрошення до власного доосмислення чи ревізії розуміння постаті Т. Шевченка, яке здійснив Л. Ушкалов.

Сам лексикон нараховує близько 300 есеїв. Їх назви – лаконічні, складаються з одного слова, як у звичайній енциклопедії. Одні з них цілком очікувані для книги про Т. Шевченка: «Самотність», «Україна», «Сад», «Єретик», «Художник», «Свобода», «Біблія» тощо. Однак у більшості випадків – несподівані: «Фантазія», «Фантастика», «Фарба» тощо. Деякі – вкрай несподівані: «Гарем», «Китай», «Ієрогліф», «Аравія». З таких назв можна укласти авторський тезаурус, тобто особисті вподобання Л. Ушкалова, описані крізь дискурс Т. Шевченка. Більшість словникових статей в енциклопедії Л. Ушкалова інтригують, адже одразу включається уява та формується асоціативний ряд щодо дотичності цих понять до долі і спадщини Т. Шевченка і до власної долі: «Міраж», «Мистецтво», «Тютюн», «Апостол», «Естетика», «Ексцентричність» тощо. Таких статей-есеїв більшість: у них автор ділиться власними опініями щодо заявлених понять. Наприклад, у статті Л. Ушкалова «ХИТРИСТЬ» читаємо: «Не знаю, чи дійсно хитрість — то “розум дурня”, але вже напевно вона не має стосунку до правди, як би ту правду не розуміти, чи як природу речей, чи як вполчене Слово» [7, с. 535-536].

У всіх есеях книги автор, звісно, користується фактажем, цитує твори, проте фактажність, інтерпретація хрестоматійних фактів з життя Т. Шевченка – не самоціль літератора. Оцінювання, як і коментування, – важливий складник есеїстичних текстів цієї авторської енциклопедії, проте не є єдиною комунікативною стратегією, адже вона наповнюється й елементами й коментування. Пропонуючи власний погляд на щось, пов'язане з буттям

Т. Шевченка, есеїст надає перевагу імпліцитному оцінюванню: у такий спосіб осмислюване явище не має прямих вербальних маркерів та інтерпретується на підставі аксіологічної картини світу, але це аж ніяк не заважає виділяти концептуальні смисли тексту. Процес міркування в есеях репрезентується часто як пропозиція парадоксу і його пояснення. Есеїстичне коментування провокує до співвіднесення авторської системи знань і цінностей із системою знань читача.

Проте головне для автора – його самоідентифікація, як і має бути в есеїстичному тексті. Самоідентифікація через осмислення явищ всього, що пов'язане із Т. Шевченком, – це, найперше, шлях Л. Ушкалова як есеїста до самого себе, до власного самовираження, визнання, ідентичності, буття як творчої особистості у теперішньому світі. Недаремно автор у назві уточнює: «із досвіду самопізнання». У такий спосіб він сприймає досвід як результат рефлексії, оформлений у слові, такої собі вербальної інтроспекції, закоріненої на постаті Кобзаря.

Тож про що б не писав автор у своїй енциклопедії, він найперше пише про себе, точніше про себе крізь зовнішню оптику шевченківського дискурсу. Ось у розділі «ФІЛОСОФІЯ» читаємо: «В юності я хотів стати філософом... Але знайомі казали, що на філософські факультети беруть передовсім членів компартії. Це мене насторожило... Ніколи не любив людей, які говорять одне, думають друге, а роблять третє... Словом, філософом я так-таки й не став. Але моя юнацька любов до філософії нікуди не зникла. Почасти вона всоталась у стиль мого життя, почасти – в мою улюблену філологію... А от Шевченкова філософія, здається, взагалі не гріла душу» [7, с. 518]. Тож «Моя шевченківська енциклопедія: із досвіду самопізнання» засвідчила, що майстерність автора полягає у вмінні відшукувати оригінальні інтерпретаційні ракурси для висвітлення хрестоматійних тем, віднаходити маловідомі аспекти дискурсу, наприклад, шевченкового, а есеїстичні практики для цього пасують якнайкраще.

Отже, есеїстична письменницька шевченкіана являє собою строкате полотно текстів, котре приваблює розмаїттям творчих голосів і різномірністю художніх практик. Це доволі значний масив текстів, покликаний зупинити естетичні й творчі стереотипи і в той же час презентувати відомих авторів сучасності з нового боку. Певною мірою постать Т. Шевченка стає тою призмою, крізь яку ці художні техніки апробовуються в есеїстичний спосіб. Це може стати в подальшому предметом спеціальних літературознавчих студій.

Список використаних джерел:

1. Рябчук М. Лексикон націоналіста та інші есеї. Львів : Видавництво Старого Лева, 2021. 216 с.
2. Любка А. Саудаде. Чернівці : Книги – XXI; Meridian Czernowitz, 2017. 192 с.
3. Москалець К. Спорудження мосту. Львів : Видавництво Старого Лева, 2023. 368 с.
4. Ципердюк І. Подорож крізь туман : статті та есеї. Київ : Грані-Т, 2010. 120 с.
5. Мій Шевченко / Марина Гримич, Любоко Дереш, Євгенія Кононенко, Андрій Курков, Юрій Макаров. Збірка. Київ : Нора-Друк, 2014. 160 с.
6. Шевченко Т., Побережна Т. Місце збірки «Мій Шевченко» в есеїстичній шевченкіані сучасності. Modern problems of science, education and society. Proceedings of the 8th International scientific and practical conference. SPC “Sci-conf.com.ua”. Kyiv, Ukraine. 2023. Pp. 922-926.
7. Ушкалов Л. Моя шевченківська енциклопедія: із досвіду самопізнання. Харків–Едмонтон–Торонто: Майдан; Видавництво Канадського Інституту Українських Студій, 2014. 602 с.

ODDÍL 5. PSYCHOLOGICKÉ VĚDY

§5.1 СТРАТЕГІЯ, ТЕОРІЯ ТА ПРАКТИКА ДУХОВНОГО РОЗВИТКУ ТА ДУХОВНОГО ВИХОВАННЯ ОСОБИСТОСТІ (Савчин М.В., Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка, Заміщак М.І., Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка)

Вступ. Відповідальні дослідники і практики у сфері психології та педагогіки однозначно констатують критичний стан духовності сучасних школярів, юнаків, дорослих та старших людей, що насамперед спричинено спотвореним уявленням про людину, без духовного я, тотальною секуляризованістю усіх сфер суспільного та індивідуального життя, відсутністю уваги держави, її інституцій та суспільства загалом до зазначеної проблеми. Одночасно існує проблема адекватності постановки в системі освіти цілей і завдань духовного розвитку особистості та духовного виховання, визначенні його автентичного змісту, ефективності використовуваних виховних технологій у реалізації цих завдань. Методологічний аналіз виявляє відсутність цілісного підходу та недостатньою адекватністю аналізу проблеми, зведення духовного розвитку та виховання до оволодіння особистістю загальнолюдськими цінностями.

Нехтування духовною складовою внутрішнього світу людини призвело до того, що у сфері психологічної та педагогічної практик культивуються неадекватні, часом спотворені уявлення про її найголовніші потреби людини, наприклад, про свободу як всездозволеність (свободу відокремлену від відповідальності) зосередженості на нижчих потребах, різноманітних задоволеннях особистості, проповідується індивідуалізм,

нездоровий прагматизм, культивується толерування до сил зла, моральності нижчої, соціальної (конвекціональної) природи, навіть аморальність у людських стосунках. Часто намагаючись вирішити проблему духовного розвитку та виховання, психологи та педагоги пропонують вихованцям засоби егоїстичного самоствердження, нехтування інтересами інших людей, не враховуючи як пропонований ним особистісний ресурс буде використовуватися вихованцям на користь чи шкоду іншій людині.

Видається, що у плані духовного виховання та духовного розвитку у своєму професійному розмірковуванні психологи та педагоги (як теоретики і практики) повинні піднятися над існуючими філософськими засадами пізнання світу, переважаючими уявленнями про людину та її життєдіяльність, методологічними принципами психології та педагогіки, щоб розглянути проблему на засадах метасистемності, врахувати синергійність дії чинників та відповідних соціально-психологічних та психологічних механізмів духовного становлення сучасної людини та виявити ті, що блокують цей процес, з'ясувати головні їх зв'язки та послідовність включення і дії, зафіксувати в них приховані пропуски та виявити неадекватні підходи.

Духовна парадигма психології [1; 2; 3] орієнтує психологічну та педагогічну практики в фундаментальних екзистенціальних переживаннях та головних потребах і здатностях особистості, акцентує увагу на духовності трансцендентної природи, заданні вищої мети та сенсу життя людині, який неможливо повністю обґрунтувати раціонально. Педагогічна практика, яка враховуватиме християнський світогляд, постане досконалішою, якщо враховуватиме духовне як визначальний центр внутрішнього світу людини, здійснюватиме його інтерпретацію, а дослідження проблеми характеризуватиметься надійністю та обґрунтованою валідністю. Християнська моральність

зосереджена на тому, як людина реагує на Божий моральний закон любові. Недотримання цього закону призводить до стану гріха, відсутності миру в душі, що спотворює погляд людини на світ, на саму себе і на власне життя [4]. Основними християнськими цінностями є: довготерпіння, щедрість та вміння прощати, скромність, володіння собою, вдячність, лагідність, співчутливість та ін., коли проста клятва іншій людині виявляє відповідальність, смирення та поважливе ставлення. У цьому плані бути людиною, яка мудра, непохитно дотримуватися слова, означає мати особисту глибину і міцність, бути посправжньому вільною.

Наш методологічний аналіз [5] показує, що духовно розвинена особистість володіє сукупністю духовних здатностей, що визначають її стосунки з Богом, людьми і світом та її життям, зокрема: 1) догматичною свідомістю, в якій синергетично поєднано живе знання Бога, вічності і предметне знання світу; 2) постійно переживає реальність трансцендентної духовної сфери, свою містичну єдність із Божественною благодаттю; 3) їй притаманні духовні стани трансцендентної любові, свободи, стани безмовності, безпристрасності, правдивої чесноти, смирення та ін.; 4) спрямовує своє життя на перебування у пам'яті Божій, а її основна активність зосередження на вдосконаленні себе, на творенні добра для інших людей та поліпшенні світу, втілені у світське життя віри, любові, свободи та відповідальності, здатності боротьби зі злом та ін.

Виклад основного матеріалу. Метаметодологічний аналіз практики духовного виховання показує, що у духовному вихованні педагоги-практики головним, інколи єдиним завданням вбачають сформувати у вихованців уявлення про Бога, про створення і буття світу за Божими законами, одночасно недостатньо звертається увага до мотивованості духовного розвитку і саморозвитку дитини, підлітка чи юнака. Явно недостатня увага

приділяється переконуванні вихованців абсолютній позитивності і незворотності наслідків оволодіння та реалізацією людиною духовного начала в житті, що проявляється в досягненні безумовно позитивних результатів життєдіяльності, адекватній осмисленості життя (наявність справжніх, великих і стійких смислів), опануванні позитивними і найважливішими екзистенціальними переживаннями (свобода, відповідальність, щастя), опануванні часом, відсутності страхів, здатності проявляти конструктивну творчість, бути індивідуально неповторним тощо. Емпірично встановлено, що розвиток духовності забезпечує особистість від переживання труднощів перебігу вікових криз чи взагалі їх відсутності та конструктивному вирішенні життєвих криз та невдач. Якщо центром життя особистості є духовна складова, то тоді вона практично забезпечена від виникання у неї залежності від паління, алкоголізму, наркоманії, соціальних мереж, ігрової залежності, проституції тощо.

У плані духовного виховання важливо на конкретних прикладах життя відомих вихованцям духовно розвинених особистостей пояснювати, що орієнтація на своє духовне я є гарантією позитивності та перспективності життя у суперечливих і складних у соціально-психологічних та матеріальних умовах. Важливо допомогти вихованцям збагнути суть та зміст духовної складової життя особистості, що полягає у реалізації Промислу Божого щодо людини, прояві духовних здатностей вірити в Бога, здатність любити Бога, інших людей, світ та себе самого, здатності творити добро та боротися зі злом, здатності бути вільним та відповідальним, здатності надіятися та ін. [6].

Християнськи спрямовані педагоги допомагають вихованцеві зустрітися з Богом, що дозволяє вибратися з павутини щоденних людських проблем – долати труднощі адаптації, виникнення негативних емоцій, деструкцій поведінки тощо. Тоді життя особистості стає організованішим та

контролюється «страх перед людьми» («фальшива любов», «я люблю схвалення та пошану інших людей»), гордяня («я люблю добиватися свого», «моє розуміння найправильніше», «мої потреби на першому місці»), любов до насолод («мені подобаються мої зручності та приємне самопочуття»).

Педагогу, який працює в контексті духовної парадигми, доводиться використовувати буденні слова, бо слова із Святого Письма часто стають каменем спотикання для вихованців. У своїй роботі християнські педагоги використовують описи, факти чи події з фільмів, психологічних романів, поезії, драми, музику, твори образотворчого мистецтва тощо.

Аналіз практики показує, що вихованцям слід аргументовано пояснювати суть та особливості кожної духовної здатності та особливості їх реалізації в конкретних життєвих ситуаціях. Так, аналізуючи суть віри в Бога педагогу доцільно зосереджуватися на таких твердженнях: 1) «Бог існує»; 2) людина створена за Божою подобою та Божим образом, а її життя має досягати Божої подоби, уподібнюватися до Бога; 3) кожна людина грішна та одночасно спасенна Божою благодаттю, коли співпрацює з Божою благодаттю; 4) перебуваючи у стосунках з іншими людьми, людина дотримується любові до ближнього й Бога; 5) Бог постійно турбується про людину; 6) Бог є фундаментом усього живого, а Його вплив поширюється не тільки у сфері невідомого для людини, але видимого для неї світу та ін. Розвиваючи у вихованців здатність вірити в Бога, педагог акцентує увагу на таких емпіричних показниках цієї здатності є:

1) віра в Бога як найреальнішу реальність, а не міф створений філософами чи людьми індивідуально, є вічним прагненням людини, а не пережитком, що не відповідає наукового світогляду; 2) віруюча особистість переконана в існуванні трансцендентного Бога, що іманентно присутній у внутрішньому світі людини, зумовлюючи мир в душі; 3) переконаність, що

людина є творіння Боже, Який невидимим способом впливає на життя людини та світ, Він є центром її життя; 4) впевненість у тому, що віра в Бога робить людину справді успішною та щасливішою; 5) щоб бути сильним духом, людині необхідно покладатися на Бога; 6) людина не буде щасливою, якщо забуде про Бога; 7) Бог любить людину як своє творіння.

Пояснюючи вихованцям суть та особливості духовної любові, слід акцентувати увагу на тому, що закон любові – фундаментальний закон світобудови, а її атрибутивними характеристиками є безумовність (не вимагає ніяких попередніх умов, щоб любити), жертвність (постійно вимагає творення жертви), рівність до всіх (не має виключень, навіть проявляється до особистих ворогів) і не завжди взаємна (людина може любити іншого, а той її не любити). Необхідно звертати увагу на відмінності духовної любові від душевної, якій не характерні жертвність, вибірковість (вона нерівна до всіх), як правило, ставиться вимога взаємності. Недосконалість душевної любові призводить до прояву ревнощів, перевертлення її в свою протилежність – ненависть. Особливо вихованця слід акцентувати увагу на тому що любов до себе має неминуче врівноважуватися з любов'ю іншого та любові до Бога, який у своїй суті є Любов'ю як джерелом сили любові кожної конкретної людини до кожної іншої людини та до світу загалом.

Учням пояснюється, що конкретними життєвими показниками володіння людиною духовною любов'ю є: 1) безкорисливість любові до інших людей; 2) жертвність любові до інших людей; 3) особистість ніколи не вимагає любові від інших людей до себе; 4) не забуває про існування у світі інших людей, які потребують її любові; 5) без любові людина не може бути щасливою; 6) любов до себе має бути поєднана з любов'ю до інших людей; 7) джерелом любові до інших людей є любов Бога до людини; 8) людина має вимолювати в Бога ласку любові та ін.

Пояснюючи сутність здатності до творення добра і боротьби зі злом, педагог орієнтується на твердженні, згідно якого кожен без винятку інший сприймаються як брат чи сестра, шанована і поцінована людина, що стає передумовою відповідного ставлення. «Звертається увага вихованців на тому, що усвідомлення того, що тебе справді люблять, кардинально відрізняються від переконання, що за своєю природою ти заслуговуєш на любов. Перше розуміння надихає спрямувати погляд на того, що любить, і любити у відповідь, останнє ж спонукає до зациклення на власній персоні» [7, С. 107].

Педагог акцентує увагу на тому, що життєвими показниками здатності людини творити добро і боротися зі злом є: 1) безкорисливість творення добра для інших людей; 2) вміння прощати іншим людям, які вчинили їй особисте зло; 3) надія на інших людей, які допоможуть у важку хвилину; 4) людина, яка здатна творити добро, забуває про себе, щоб більше допомогти іншому; 5) переконана, що у світі існує зло, з яким необхідно постійно боротися; 6) життя з усвідомленням, що безкорисливе творення добра завжди повертається сторицею, але не безпосередньо від тих людей, яким вона творила добро; 7) людина має постійно молити Бога аби Він давав сили творити добро і боротися зі злом.

Розвиваючи у вихованців здатність бути вільними та відповідальними, педагог послуговується такими твердженнями: 1) людська свобода є Дар Божий, який слід шанувати; 2) свобода полягає у знанні Божественної необхідності, яку можна усвідомити тільки перебуваючи в духовному стані; 3) бути по-справжньому вільним означає бути незалежним від себе, свого его, своєї гордині, своїх душевних і тілесних пристрастей та інстинктів; 4) вільна людина відповідальна перед Богом, своїм сумлінням як Його голосом у душі; 5) справжня свобода людини невіддільна від відповідальності: чим більше людина прагне мати свободи, тим більше вона має покладати на себе

відповідальність за виконання завдань, здійснення виборів, прийняття рішень; 6) людина має молити Бога, щоб дарував їй автентичну свободу, підтримував у стані свободи та звільняв від різноманітного рабства та залежності.

Обґрунтовуючи сутність здатності надіятися, педагог орієнтується на такі твердження: 1) найвища надія людини – це надія на Бога, Який в незрозумілій для неї спосіб може врятувати її навіть у найскладнішій ситуації; 2) надія на Бога – це не прояв безпорадності, а велика духовна сила людини; 3) надія допомагає повноцінно та щасливо жити, додає сил в подоланні труднощів і зміцнює в терпінні; 4) справжня і найбільша життєва удача для людини – дар від Бога; 5) не дуже розумна людина надіється лише на себе, на окремих людей чи на обставини; 6) у надії на Бога людина може зробити набагато більше, ніж коли надіється тільки на себе; 7) людина має молити Бога за зміцнення надії в Нього.

Педагоги-практики, як правило, не конструктивно працюють з проблемою страждання, людського горя. Виявляється, що «навіть, людське щастя, що означає почуватися добре і чинити добре, сумісне зі стражданнями і перешкодами інших людей» [8, С. 167]. У християнстві прощення – основи здорових стосунків між людьми. Одухотворене терпіння сповнює любов'ю подружнє життя, робить щасливішими сім'ї та родини, посилює соціальну справедливість. Важливо наголошувати вихованцям, що у соціальному вимірі одвічним прагненням людини є ідеальне людське суспільство як Царство Боже. Якраз церковна спільнота є закваскою того Царства, де під духовним проводом та переданням людина слухає Слово Боже, спільно молячись, перебуваючи Святих Таїнствах та у стосунках з Богом і ближнім, тут і тепер вчиться будувати Царство Боже за землі.

Конкретними емпіричними показниками здатності терпіти, бути смиренним, бути у стані покаяння, каятися є: 1) прагнення мати чисте сумління і мир в душі, жити без гріха; 2) стан смирення допомагає людині долати власну гординю та егоїзм, які завжди створюють проблеми у житті (конфлікти, злочини, аморальні вчинки тощо), руйнують душевну рівновагу взагалі; 3) у терпінні людина міцніє духом, стає вільнішою; 4) будучи смиренною, покірною, людина стане щасливішою, бо гординя та егоїзм є на перешкоді щастя; 5) духовно-розвинена людина кається не тільки за себе, своїх рідних, але й за гріхи світу, вимолює в Бога ласку прощення для світу; 6) людина має вимолювати в Бога ласку смирення, покаяння і каяття. Справжнє покаяння - це зміна свого життя, звернення до Бога та одночасна відмова від здійснення надалі поганих вчинків.

Щоб ефективніше керувати духовним розвитком особистості педагогу доцільно попередньо діагностувати рівень духовного потенціалу вихованця, використовуючи валідний та надійніший діагностичний інструментарієм, в основу якого покладена адекватна наукова концепція феномена, що діагностується. З цією метою він може застосувати запропонований нами тесту-питальника «Духовний потенціал розвитку особистості» [9; 10]. За допомогою цих методик можна виявити рівень духовного розвитку особистості (високий, середній, низький і дуже низький) як на рівні окремих здатностей (бали за шкалами), так і загальний рівень розвитку духовного потенціалу. До групи високого рівня розвитку духовного потенціалу відносяться вихованці, у яких 4 - 6 здатностей розвинені на високому рівні, а 0 - 2 – на середньому. До групи середнього рівня розвитку відноситься вихованці, яких чотири здатності розвинені на середньому, а 2 на низькому, одна чи дві на високому, на 2 - 4 на низькому, а решта на середньому.

До групи з низьким рівнем розвитку відносяться вихованці, які за 4 шкалами віднесені до низького рівня, а решта – дуже низького. До групи з

дуже низьким рівнем розвитку відноситься вихованці, які за більше, ніж 3 шкалами перебувають на дуже низькому рівні. Дані одержані за допомогою тесту-запитальника поточнювалися у співбесідах з вихованцями, аналізом їх способу життя, одержання інформації батьків та інших осіб, які їх добре знають.

Встановлення рівня розвитку духовного потенціалу школярів дозволяє диференціювати роботу з ними. Так, з учнями віднесеними до дуже низького рівня доцільно спрямували їхню роботу на сприйняття, усвідомлення та переживання таких аспектів виділених духовних здатностей.

1. Віра в Бога: 1) людині треба вірити в себе, бо без неї не можна досягнути успіхів, зрештою бути щасливим; 2) людині необхідно вірити в інших людей, бо завжди знайдеться та людина, на яку можна буде покласти на допомогу у скрутну хвилину; 3) Бог єдиний у світі, бо хто може напоумити, врятувати людину у важкій ситуації, не вимагаючи нічого взамін та ін.

2. Здатність любити: 1) людина має завжди любити себе, але якщо любити тільки себе і не любити інших людей, то така людина – егоїст, тоді її не будуть любити інші люди; 2) кожна людина прагне, щоб її любили інші люди, а для цього вона має любити інших та ін.

3. Здатність творити добро і боротися зі злом: 1) природньо, що кожна людина прагне, щоб інші люди для неї творили добро; 2) щоб людині творили добро інші люди, вона також повинна творити добро для них; 3) слід не перетворити творення добра у «товарні» стосунки «Ти мені, а я тобі»; 4) творити добро набагато приємніше, ніж творити зло; 5) кожна людина має творити добро, бо завжди у світі знайдеться той, хто потребує її допомоги та й сама вона може потрапити у скрутну ситуацію, коли не обійдеться без допомоги інших; 6) у світі й так багато зла, творячи зло, людина помножує

його; 7) творячи зло, людина не стане ніколи щасливою, бо рано чи пізно, її зло повертається до неї та ін.

4. Здатність творити свободу і відповідальність: 1) бути вільним – важлива потреба людини; 2) усі люди прагнуть бути вільними; 3) свобода людини, її права закінчуються там, де починається свобода і право іншої людини; 4) свобода людини невіддільна від виконання обов'язків; чим більше людина хоче бути вільною, що є природньо, тим більше вона має покласти відповідальність на себе; 5) свавілля, коли людина робить, що їй заманеться, неминуче призводить до нещастя, горя, трагедії та ін.

5. Здатність надіятися: 1) навіть у найскрутнішу хвилину в людини завжди має бути надія на вихід з важкої ситуації; 2) щоб не впадати у відчай, людина має надіятися на себе та інших людей; 3) чим сильніша надія людини, тим вона сама докладает більше зусиль на знаходження виходу зі складної ситуації; 4) найвищою надією є надія на Бога та ін.

6. Здатність бути смиренним, терпіти, каятися: 1) у житті людини завжди є і будуть в майбутньому терпіння, а тому треба бути готовим до цього; 2) інші люди можуть допомогти у терпінні; 3) якщо людина не прощає іншій людині, то вона сама більше страждає, ніж її кривдник; 4) інколи людина може скривдити іншу людину через необережність, перебуваючи в гарячковому стані; 5) люди у принципі не люблять гордих і самолюбних людей; 6) гординя – не є ознакою сили людини, а навпаки, проявом її слабкості; 7) дуже добре, якщо людина кається за свої негідні вчинки, від цього їй стає легше на душі, настає заспокоєння і мир та ін.

З учнями, віднесеними до середнього та високого рівня розвитку духовного потенціалу, необхідно спрямувати свою діяльність на поглиблення розуміння онтології духовних здатностей.

1. Віра в Бога: 1) щоб зміцнювати свою віру в Бога необхідно щиріше молитися, просити в Бога ласки сильнішої віри; 2) необхідно усе своє життя організувати на основі віри в Бога; 3) своїм особистим життям давати приклад віри в Бога для інших людей та ін.

2. Здатність любити: 1) любов – найосновніший закон доброго людського життя; 2) любов до себе має завжди врівноважуватися любов'ю до інших; 3) Бог дає сили любити інших людей; 4) найвища любов людини – любов до Бога; 5) своїм особистим прикладом переконувати інших, що творити любов – це добре та ін.

3. Здатність творити добро і боротися зі злом: 1) постійно просити у Бога сил, щоб могли творити добро; 2) творячи добро, людина стає сильнішою, розвиненішою; 3) ніколи не орієнтуватися на тих людей, які творять зло, бо вони егоїсти, а через це стають не щасливими; 4) постійно переконувати інших, що безумовне творення добра приносить щастя, душевне задоволення та ін.

4. Здатність творити свободу та бути відповідальним: 1) щоб бути справді вільною людиною, необхідно постійно докласти своїх зусиль – покладати на себе відповідальність; 2) не дозволяти іншим людям забирати в себе свободу, боротися за свою свободу; 3) найвища свобода людини – це свобода від свого егоїзму та гордині; 4) свобода – це дар Божий людини і його слід вимолювати та ін.

5. Здатність надіятися: 1) без надії не можна щасливо жити; 2) найвища надія людини – це надія на Бога; 3) людина повинна підтримувати інших людей, щоб вони жили в надії на Бога та ін.

6. Здатність терпіти, бути смиренним, каятися: 1) сильна духом людина може багато витерпіти; 2) Бог дає людині випробування, щоб вона ставала сильнішою духом; 3) без терпіння людина швидко може стати гордою, а

відтак, грішити; 4) людина ніколи не має відкладати на пізніше своє прощення інших людей; 5) якщо людина прощає іншим людям – це ознака сильної натури; 6) Господь прощає людині гріхи, а тому вона має прощати іншим їх провини; 7) гординя, нетерпіння, несмирення – ознака слабкості людини; 8) щоб мати чисте сумління, людині необхідно постійно каятися за свої провини перед людьми, за свої гріхи перед Богом та ін.

Важливим резервом підвищення результативності педагогічної діяльності з духовного розвитку вихованців є актуалізація педагогом процесів духовного взаємовиховання та духовного взаєморозвитку. Так, процес організації педагогом взаємовиховання школярів полягає в організації взаємообміну: а) уявленнями про духовно виховану людину взагалі та ровесника зокрема; б) моральними та духовними ідеалами, цінностями, нормами, способами поведінки; в) досвідом духовного життя та самовиховання духовної та моральної спрямованості особистості, самовиховання сили волі, характеру тощо; г) забезпеченні цілеспрямованого та активного взаємообміну учнями досвідом духовного саморозвитку (оволодіння духовними здатностями, формування адекватних уявлень про себе, позитивного самоствавлення, адекватної самооцінки та рівня домагань), способів самовпливу (самопідтримка, самонавчання, самокорекція, забезпечення вольових зусиль, вольових станів та вольових імпульсів тощо); г) практикою реалізації духовного потенціалу в реальному житті; д) володіння здоровим стилем життєдіяльності та відповідними життєвими компетенціями та ін.

У процесі духовного виховання слід врахувати, що діти, підлітки, юнаки, що зорієнтовані на християнську духовність, зустрічаються з великими, а часом нездоланними для них труднощами життя, які проявляються в докорах, насмішках та навіть булінгу з боку ровесників,

скепсизом педагогів та батьків. Це вимагає підготовки вихованця до відстоювання своєї позиції та одночасно активно жити, виконуючи свої життєві завдання і в такий спосіб захоплювати ровесників своїми поглядами та переконаннями, своєю творчістю, самоопанованістю, рівнем особистісного розвитку, духовним, моральним, соціальним, психологічним, психічним та тілесним здоров'ям, відсутністю хворобливої залежності.

Реалізація завдань духовного виховання ставить вищі вимоги до особистості педагога – бути справді духовно, морально, соціально, психологічно, психічно і тілесно здоровою людиною. Необхідно враховувати ту обставину, що на його професійну діяльність впливає індивідуальність його особистості, яка має велику силу і одночасно велику слабкість, бути здоровою людиною, яка мудро та непохитно дотримується слова, має особисту глибину й міцність. Він має володіти адекватною професійною самооцінкою, володіти імунітетом щодо власних фантазій та потреб. Звичайно, у його роботі проявляються труднощі, що зумовлені невідповідністю чи професійною нездатністю, що інколи спричинені акцентуацією характеру, травмами дитинства, перебуванням у складних життєвих ситуаціях взагалі, які здатні зламати людину, лінню, недостатньою чи несистемною освітою, використанням невідповідної методології чи теорії педагогічної діяльності, несформованістю професійного мислення тощо.

Висновки. У сучасній виховній практиці мають бути легітимізовані християнські реалії та здійснена переоцінка використовуваних виховних технологій в контексті духовної парадигми. Здійснюючи виховний вплив педагог-практик актуалізує духовний чинник, зокрема, духовну рефлексію вихованця, завдяки якій аналізується його індивідуальні стосунки з Богом та ровесниками, усвідомлюється закон Божественної любові, коли враховується значення терпіння та абсолютного прощення в системі міжособистісних стосунків та самоставленні. У практичній діяльності християнсько-

зорієнтований педагог дотримується стратегії оволодіння вихованцями духовними здатностями і в такий спосіб допомагає їм (та собі), вирішуючи кризові та конфліктні ситуації, швидко адаптуватися до нових соціально-психологічних умов, конструктивно розв'язувати постійно виникаючі моральні колізії в системі міжособистісних стосунків, сприяти одухотворенню терпіння, що зумовлені об'єктивно і суб'єктивно, сприяти прояву прощення. У такий спосіб вихованець зростає психологічно, соціально, морально та духовно, не втрачаючи власної суб'єктності та індивідуальності.

Список використаних джерел:

1. Жигайло Н. І. Психологія духовного становлення особистості майбутнього фахівця : Монографія. Львів : Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2008. 336 с.
2. Климишин О.І. Психологія духовності особистості: християнсько-орієнтований підхід. Івано-Франківськ: Гостинець, 2010. 440с.
3. Савчин М.В. Духовна парадигма психології: монографія /Мирослав Савчин. К.: Академвидав, 2013. 224 с.
4. Мур Томас. Піклування про душу: як сповнити глибиною і сенсом щоденне життя / пер. з англ. Ольга Демиденко; за фах. ред. Дмитра Залевського і Олега Фешовця. Львів: Видавництво "Астролябія", 2020. 248 с.
5. Савчин М.В. Методологічне і теоретичне обґрунтування показників духовного потенціалу особистості /Moderní aspekty vědy: XXXIX. Díl mezinárodní kolektivní monografie / Mezinárodní Ekonomický Institut s.r.o.. Česká republika: Mezinárodní Ekonomický Institut s.r.o., 2024. str. 608. C. 416 - 430.
6. Савчин М.В. Методологічне і теоретичне обґрунтування показників духовного потенціалу особистості /Moderní aspekty vědy: XXXIX. Díl mezinárodní kolektivní monografie /Mezinárodní Ekonomický Institut s.r.o.. Česká republika: Mezinárodní Ekonomický Institut s.r.o., 2024. str. 608. C. 416 - 430.

7. Маєрс Девіс Дж. Теорія рівнів пояснення / Джонсон Л. Ерік та ін. Християнство і психологія: п'ять поглядів / перекл. з англ. Надійка Гербіш. – К.: Видавець Паливода А. В., 2018. 328 с. С. 53 – 108.

8. Мур Томас. Піклування про душу: як сповнити глибиною і сенсом щоденне життя / пер. з англ. Ольга Демиденко; за фах. ред. Дмитра Залевського і Олега Фешовця. Львів: Видавництво "Астролябія", 2020. 248 с.

9. Савчин М.В. Тест-питальник для діагностики духовного потенціалу особистості: теорія і програма створення /Moderní aspekty vědy: XL. Díl mezinárodní kolektivní monografie /Mezinárodní Ekonomický Institut s.r.o.. Česká republika: Mezinárodní Ekonomický Institut s.r.o., 2024. str. 776 . С. 409 – 426.

10. Савчин М.В. Тест-питальник для діагностики фундаментальних світоглядних уявлень особистості /М.В. Савчин /Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія Психологічні науки. Випуск 1/2021. С. 40 – 47.

ODDÍL 6. PENÍZE, FINANCE A ÚVĚR

§6.1 FINANCIAL AND CREDIT REGULATION OF THE AGRICULTURAL SECTOR: THE EXPERIENCE OF UKRAINE UNDER WAR CONDITIONS (**Radchenko O.D.**, National Science Center «Institute of Agrarian Economics»)

Introduction. Financial and credit regulation of the agricultural sector is an activity of state authorities as part of agricultural policy. Such regulation is carried out through the use of a comprehensive mechanism of organizational, legal and economic measures for managing the financial resources of agricultural enterprises and the industry, providing conditions for ensuring food security, reproduction of the country's agricultural potential, development of forms of management and their production, social and financial potential. The mechanism of financial and credit regulation is carried out through a systemic set of market financial instruments: classic financing by types and sources, the latest financing instruments, state and international financial support, lending and insurance.

Under martial law, the role and significance of individual instruments of financial and credit regulation changes, both in role and in scope. Therefore, it is important to study the essence and conditions of development.

As a significant component of agricultural policy, financial and credit regulation of the agricultural sector is in the area of attention of scientists. Researchers highlight different aspects of this process. Thus, Hohol (2018) reveals the features of state regulation of the development of rural areas in Ukraine; Holian, & Zastavnyi (2020) analyze the priorities and instruments of financial and economic regulation of agricultural production; Horbatiuk & Chebotarov (2023) describe the initial basis of state regulation of the post-war development of regional agri-food subcomplexes; Hrei (2023) explores the directions and methods

of the system of state regulation of the agricultural sector of the economy; Ostapenko (2021) analyzes theoretical approaches to the formation of the economic foundations of state regulation of the agricultural sector in Ukraine; Ibatullin, Hryvkiivska, & Svyynous (2023) reveal the features of the formation of a food market monitoring system in the context of state regulation of food supply to the country's population; Katan & Dobrovolska (2018) show financial and credit state regulation of the agro-industrial complex in the structure of the functions of the financial mechanism; Konovalchuk & Kovalov (2023) analyze the features of state regulation and support for the agricultural sector of the Ukrainian economy under martial law; Kopytko & Kopytko (2023) talk about increasing the efficiency of state regulation of the agricultural sector of the agro-industrial complex in the war and post-war period; Lunkina & Kuhliar (2023) analyze lending to the agricultural sector of the Ukrainian economy; Petliuk & Miedviedkova (2021) show government support in ensuring the development of the agricultural sector of the Ukrainian economy; Radchenko, Aleskerova & Todosiichuk (2018) revealed the credit aspects of financial agricultural relations etc.

Especially for the research of the agricultural economy and the potential of the current National Science Center «Institute of Agrarian Economics»: Humeniuk, Shpykuliak, Nemish, & Shelenko (2023); Shpykuliak, Pugachov, Hryshchenko, & Ksenofontova (2023); Tulush & Samoshkina (2023); Lupenko, Khodakivska, Nechyporenko, & Shpykuliak (2022); Andros (2019); Tomashuk & Tomashuk (2021); Radchenko, Kalivoshko & Leontovych (2023) etc.

Presentation of the main material. Violation of economic proportions and chains of formation of added value of the industry brings to the fore the role of the state in financial regulation measures. Accordingly, this implies an increase in the state's share in the economy (the average share of government spending in GDP), because the higher this indicator, the higher the possibility of centralized regulation, especially during a crisis period.

For the agricultural sector of the economy, this indicator can be determined through the Index of Agrarian Orientation of the Economy, which is calculated as the share of spending on the agricultural sector in government spending, divided by the share of agriculture in GDP. The assessment of this indicator depends on the level of budget expenditures, and since their volumes were systematically reduced and practically ceased during martial law, the Agricultural Orientation Index decreased from 0.157 in 2013 to 0.102 in 2022 (Fig. 1).

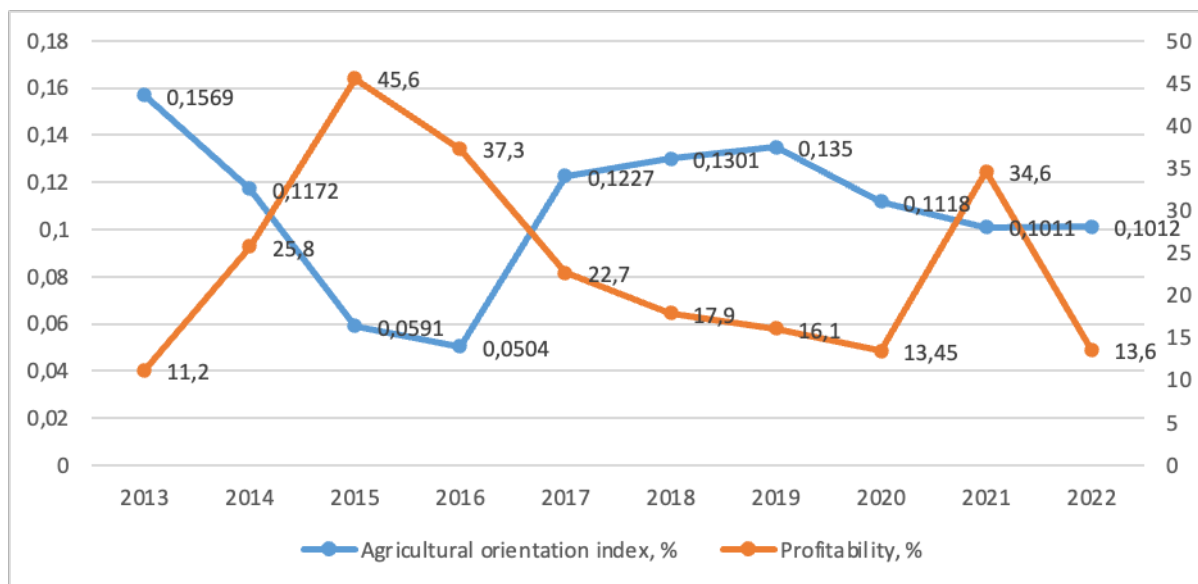

Fig. 1. Dynamics of the index of agrarian orientation and overall profitability of the agricultural economy of Ukraine for 2013-2022, %

Source: based on data from the State Statistics Service <https://www.ukrstat.gov.ua/>

Comparing this indicator with the dynamics of profitability for the same period, we observe that government participation grows in proportion to the decrease in profitability. That is, the conclusion is confirmed that the state undertakes to regulate the income of producers in unfavorable periods.

An assessment of the factors supporting the financial balance of the agricultural sector during the period of martial law indicates that in 2022, the volume of financial resources of agricultural enterprises according to financial statements amounted to UAH 1,441 billion (USD 49.3 billion), which is 7.2%

higher than pre-war 2021 y (1344 billion UAH) and by 55.8% of the average annual value for 2013-2021. (925 billion UAH) (Table 1).

Table 1.

**Dynamics and structure of financial resources
agricultural sector of Ukraine for 2021-2022, million UAH**

	non-current assets	current assets	power capital	obligation		balance	GDP	GDP/ resources
				lasting	more precisely			
Total: 2021	14070487	8411902	4113338	1841585	8111316	14070487	5459574	38,8
2022	14654653	9024337	3975952	1960179	8713997	14654653	5191028	35,4
Agricultural sector: 2021	467126	877424	796549	87165	461099	1344872	593367	44,1
2022	465548	975338	810270	99633	531217	1441179	426817	29,6
Share of the agricultural sector: 2021	3,32	10,43	19,37	4,73	5,68	9,56	10,87	+5,3
2022	3,18	10,81	20,38	5,08	6,10	9,83	8,22	-5,8

Source: based on data from the State Statistics Service <https://www.ukrstat.gov.ua/>

However, the growth of resources under the conditions of the introduction of martial law in 2022 is conditional in nature, since it is based on the value of non-current resources and/or equity capital, which have not depreciated during the year of war due to the balanced state financial policy. The growth is primarily due to an increase in current assets by 11%, an increase in the volume of long-term and current liabilities by 15% in 2022 against the level of 2021.

In general, the conditional cost of financial resources involved in creating a unit of added value in the industry in 2022 is 3.29 UAH, while in 2021 it was 2.33 UAH (an increase of 41%), and for the 9-year period - 3.06 UAH (growth 7.5%). This figure was higher only in 2016 - UAH 5.68, due to a decrease in the level of lending and a significant increase in the dollar exchange rate, which led to the need to increase working capital and current liabilities.

For a more accurate analysis, deeper samples by factors are needed, a significantly larger lag by year of at least 15 years, but statistical and analytical

data closed for the period of martial law prevents such analysis for the future. In a state of war, the analysis of the influence of factors should be expanded and supplemented with indicators characterizing the level of support: food security, income of commodity producers, social security, infrastructure, sales markets, etc. Forecast scenarios for the need for financial resources for the agricultural sector of Ukraine in the conditions of post-war reconstruction (Table 2).

Table 2.

**Forecast scenarios of the need for financial resources
of the agricultural sector of Ukraine**

Indexes	2018	2019	2020	2021	2022	2023	2024	2025
GDP	361	357	393	593	474	599	757	856
Budget support	13	13	13,5	12,8	3,5	1,58	0,34	0,11
Lending	67,6	61,6	61,4	82,6	123	136	149	163
Price support	9,7	17,6	4,9	7,1	9,6	8,5	7,4	6,4
Investments	66,1	58,5	50,1	49,1	31,8	24,1	16,3	8,4
Capital consumption	23,1	29,3	35,3	42,3	47,8	54	60,3	66,5

Source: based on data from the State Statistics Service <https://www.ukrstat.gov.ua/>

Probably, due to the trend of indicators since 2018, the annual increase in agricultural airborne forces from 2023 will be UAH 126 billion, budget support will be reduced by UAH 1.9 billion, lending will increase by UAH 13 billion, price regulation will decrease by UAH 1.07 billion UAH will be reduced by UAH 7.8 billion, capital accumulation will increase by UAH 6.4 billion annually.

According to the Ministry of Agriculture, in 2023, the government extended the State program “Affordable loans 5-7-9%” to facilitate farmers’ access to loans under martial law and the program for providing state guarantees until 2024. The Program was implemented by the Ministry of Finance of Ukraine through authorized banks with the participation of the Entrepreneurship Development Fund in accordance with the Procedure for providing financial state support to business entities, approved by Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine dated January 24, 2020 No. 28. Accordingly, during 2023, almost 14 thousand farms

received 78.8 billion UAH. bank loans for development (of which, under the state program “Affordable loans 5-7-9%” for UAH 44.5 billion) (Minagro, 2024).

Innovative types of financial instruments for state regulation of the agricultural sector during martial law are given in Table 3.

Table 3.

**Possible sources of fund financing
post-war recovery of the agricultural sector of Ukraine**

Sources	Origin and direction
Governments and financial institutions of the EU	The European Commission proposed to establish the RebuildUkraine fund as the main legal instrument for support from the EU, from the EU budget through grants and loans
Funding programs for Ukraine's membership in EU structures	Instrument for Pre-Accession. Intended for the development of institutions in candidate countries based on EU models, the activation of regional cooperation, the improvement of the quality of human capital, the development of transport infrastructure, environmental protection, and the activation of the economy
International aid projects	Projects of the World Bank, the International Monetary Fund, the European Investment Bank, the European Bank for Reconstruction and Development, assistance from large international companies and charitable foundations
Bilateral assistance	Budgetary resources are used to issue grants to Ukraine. Requires fine coordination. Creates challenges of uncoordinated donor-driven reconstruction, such as US Government Grants
International Business and Entrepreneurial Fund	The World Bank and other development banks provide grants to countries recovering from natural disasters, wars and other conflicts (Global Shield Financing Facility). The Bank can provide financing for war risk insurance through the Multilateral Investment Guarantee Agency (MIGA) to attract private investment
Coordination Group of European Development Financial Institutes	Institutions in the European Union and in the countries of the European Free Trade Association (EFTA), to provide financing to the private sector in countries outside the EU

Source: based on data from Radchenko, Kalivoshko & Leontovych (2023)

Given that the state budget is focused exclusively on national security needs, support for the agricultural sector is provided at the expense of Ukraine’s international partners. The data on them is not systematized, financing is scattered according to sources and areas of expenditure. Thus, in 2022, more than UAH 1.5

MODERNÍ ASPEKTY VĚDY

Svazek XLI mezinárodní kolektivní monografie

billion was allocated to the project “Program “Accelerating Private Investments in Agriculture”, of which UAH 1.4 billion was an advance of a World Bank loan, the rest of the subvention distributed in 2021 for the development of comprehensive spatial plans development of community territories and costs for the formation and operation of a system of gratuitous assistance. Within the framework of the government project “Work”, non-repayable grants are provided for 6 programs: for micro-business; for the expansion or creation of enterprises in the field of processing; for planting gardens; for the construction of new greenhouses; for start-ups in IT; for training in the field of information technology with a total cost of up to 3 billion UAH. There are USAID programs for agrarian and rural development (AGRO) worth 35 million dollars for producers, especially those affected by the war; the project "Credit resources for agricultural producers "cost \$8.9 million; "Agricultural Sustainability Initiative in Ukraine", worth \$100 million, to strengthen mechanisms for the export of Ukrainian agricultural products, etc. According to these sources, support amounts to UAH 7.6 billion, but not all program funds are intended for financing in 2022.

Conclusions. Thus, financial regulation of the agricultural sector is aimed at increasing its financial resources and financial potential. According to estimates, in conditions of martial law, in terms of total resources, the financial potential as of the end of 2022 will probably reach UAH 2251.6 billion (USD 76.98 billion), which is more by 5% than in 2021 and by 67% of the average value for the period 2013-2021 Under the conditions in force before the full-scale invasion, the expected growth, calculated based on the growth rate of equity capital in 2013-2021, could be 16%, that is, as a result of the war, the industry lost at least 230 billion UAH (7.8 dollars) financial resources. Finding sources to cover this gap is the task of the current financial policy for the agricultural sector.

To implement the strategic goals and objectives that wartime challenges pose to the agricultural sector, its financial mechanism needs to transform methods, tools and levers. They must solve the problems of stabilizing financial capital, sufficient volumes of financial resources to reproduce production and ensure food security, the growth of agricultural investments during the war and post-war period, as well as entry into the EU financial system through the components of the financial market and special programs of state and international support.

Maintaining economic activity and post-war reconstruction requires the use of all resources, but the most important and decisive are public finances and/or those generated with the participation of the state. Therefore, the state's share in the wartime economy and post-war renewal is growing. Regarding support for production and post-war restoration of the agricultural sector, hope is placed on international donor support. As a country that has received the status of a candidate for EU membership, Ukraine has the opportunity to receive financial assistance under the Pre-Accession Assistance Instruments through grants, investments, technical assistance, participation in EU programs and initiatives.

References:

1. Golyan, V. A., & Zastavnyi, Yu. B. (2020). Financial and economic regulation of agricultural production: priorities and tools. *Agrosvit*, 3, 20-26. DOI: 10.32702/2306-6792.2020.3.20 [in Ukrainian].

2. Hohol, T. V. (2018). State regulation of the development of rural areas of Ukraine: theory, methodology, practice: monograph. National Acad. state example under the President of Ukraine. Kamianets-Podilskyi: D. G. Zvoleyko. [in Ukrainian].

3. Horbatiuk, L. M., & Chebotarov, Ye. V. (2023). Basic principles of state regulation of the post-war development of regional agro-food subcomplexes. *Economic Herald of Donbass*. № 1(71). DOI: [https://doi.org/10.12958/1817-3772-2023-1\(71\)-98-105](https://doi.org/10.12958/1817-3772-2023-1(71)-98-105). [in Ukrainian].

4. Hrei, V.Yu. (2023). Directions and methods of the system of state regulation of the agricultural sector of the economy. *State Formation*, 1(33), 84–90. DOI: <https://doi.org/10.26565/1992-2337-2023-1-08> [in Ukrainian].

5. Humeniuk M., Shpykuliak O., Nemish D., & Shelenko D. (2023). Institutionalization of state support for the development of small agrarian entrepreneurship under martial law: regional aspect. *Herald of Agrarian Science*. 11 (848), 67-76. DOI: <https://doi.org/10.31073/agrovisnyk202311-09>

6. Ibatullin, M. I., Hryvkivska, O. V., & Svyynous, N. I. (2023). Formation of the food market monitoring system in the context of state regulation of food provision of the country's population. *Agrosvit*, 3-4, 89-96. available at: <https://dspace.nuft.edu.ua/handle/123456789/39848> [in Ukrainian].

7. Katan, L. I., Dobrovolska, O. V. (2018). Financial and credit state regulation of agricultural industry in the structure of functions of the financial mechanism. Interaction of banks and other financial institutions with enterprises: theory, methodology and practical reality: monograph / by General ed. L. I. Katan and N. I. Demchuk. Dnipro: Porogy. available at: <http://dspace.dsau.dp.ua/jspui/handle/123456789/907> [in Ukrainian].

8. Konovalchuk, I. S., & Kovalov, V. H. (2023). Peculiarities of state regulation and support of the agrarian sector of the Ukrainian economy under martial law conditions. *Taurian Scientific Bulletin. Series: Public management and administration*, (5), 27-33. DOI <https://doi.org/10.32782/tnv-pub.2023.5.3> [in Ukrainian].

9. Kopytko, V., & Kopytko, O. (2023). Increasing the effectiveness of state regulation of the agrarian sector of the agricultural sector in the war and post-war period. *Economy and society*, 52. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2023-52-35> [in Ukrainian].

10. Lunkina, T. I., & Kuhliar, A. A. (2023). Lending to the agricultural sector of the economy of Ukraine. *Modern Economics*, 39(2023), 99-103. DOI: [https://doi.org/10.31521/modecon.V39\(2023\)-15](https://doi.org/10.31521/modecon.V39(2023)-15). [in Ukrainian].

11. Lupenko Yu., Khodakivska O., Nechyporenko O., & Shpykuliak O. (2022). The state and trends of agricultural development in the structure of the national economy of Ukraine. *Scientific Horizons*, vol. 25, 6, 121–128. [https://doi.org/10.48077/scihor.25\(6\).2022.121-128](https://doi.org/10.48077/scihor.25(6).2022.121-128). [in Ukrainian].

12. Lupenko, Yu.O., & Andros, S.V. (2019). Bank lending to agricultural sector of the economy. Economic newsletter of NTUU "Kyiv Polytechnic" Institute". 16. DOI: <https://doi.org/10.20535/2307-5651.16.2019.181851> [in Ukrainian].

13. Ministry of Agrarian Policy and Food of Ukraine. 2024. available at: <https://minagro.gov.ua> [in Ukrainian].

14. Ostapenko, S. (2021), “Theoretical approaches to economic principles formulation regarding state regulation of the agricultural sector in Ukraine”, *Efektivna ekonomika*, [Online], vol. 11. available at: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=9586> (Accessed 07 Feb 2024). DOI: 10.32702/2307-2105-2021.11.200 [in Ukrainian].

15. Petliuk, L. O., & Miedviedkova, N. S. (2021). State support in ensuring the development of the agricultural sector of the economy of Ukraine. *Economy and the state*, 2, 105-111. DOI: 10.32702/2306-6806.2021.2.105 [in Ukrainian].

16. Radchenko O. D., Aleskerova Yu. V., Todosiichuk V. L. (2018). Credit aspects of state support for the development of the agricultural sector of Ukraine. *Economy. Finances. Management: topical issues of science and practice*. 11 (39), 84-94. available at: <http://efm.vsau.org/storage/articles/February2020/cv95Z1EhE2jtXDs zdJ4j.pdf> [in Ukrainian].

17. Radchenko, O., Kalivoshko, O., Leontovych, S. (2023). Financial regulation mechanism the Ukrainian economy under martial law: a review of policies and instruments. Transformation of economics, finance and management in the context of world globalization : Scientific monograph. State University of Jan Kochanowski. Riga, Latvia: “Baltija Publishing”, pp. 118-142. DOI: <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-307-1-6>.

18. Shpykuliak, O., Pugachov, M., Hryshenko, O., & Ksenofontova, K. (2023). Assessment of the Effectiveness of Development of Agrarian Entrepreneurship in Modern Economic Conditions: Aspects of Wartime and Post-War Recovery. *Electronic scientific journal of economic sciences "Modern Economics"*, 41, 170-178. DOI: [https://doi.org/10.31521/modecon.V41\(2023\)-24](https://doi.org/10.31521/modecon.V41(2023)-24) [in Ukrainian].

19. Tomashuk, I., & Tomashuk, I. (2021). Theoretical and organizational aspects of the crediting mechanism of agricultural enterprises. *Economic discourse*, (3-4), 64-78. available at: <https://doi.org/10.36742/2410-0919-2021-2-7> [in Ukrainian].

20. Tomashuk, I. (2021). Theoretical aspects of the essence of bank credit and features of credit relations in the agricultural sector of the economy. *Ekonomika APK*, 28(5), 101-112. <https://doi.org/10.32317/2221-1055.202105101> [in Ukrainian].

21. Tulush, L., & Samoshkina O. (2023). The transformation of the financial mechanism of the state support for the agricultural sector under the military influence. Characteristics and trends of socio-economic development at the macro-and micro-levels : Scientific monograph. Publishing House "Baltija Publishing", pp. 94-99. DOI: <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-306-4-25>.

*§6.2 ІНВЕСТИЦІЙНА ПРИВАБЛИВІСТЬ ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ:
АНАЛІЗ ПЕРЕШКОД ТА ПОШУК ПОТЕНЦІЙНИХ МОЖЛИВОСТЕЙ
(Атамас О.П. Дніпровський державний аграрно-економічний університет)*

Вступ. Трансформаційні перетворення, що відбуваються в економіках держав світу, зумовлюють необхідність зрушень в системі рейтингового оцінювання стану інвестиційної привабливості країни, її системних складових елементів та формування стратегічних перспектив.

У матеріалах наукового дослідження визначено передумови залучення додаткового капіталу в економіку держави з метою підвищення рівня її інвестиційної привабливості на світовій арені. Зосереджено увагу на результатах впливу факторів зовнішнього та внутрішнього середовищ на інвестиційну привабливості країни в цілому.

На основі проведеного дослідження запропоновано шляхи підвищення рівня інвестиційної привабливості України в умовах повномасштабних воєнних дій.

Дослідженням питання аналізу концептуальних основ та забезпечення основоположних елементів стану розвитку інвестиційної привабливості держави присвячені роботи наступних науковців-дослідників, а саме [3, 4, 5]: Крихівська Н.О., Чернишова Г.М., Небрат В.В., Корніяка О.В., Панухник О.В., Мельник А.В., Гук О.В. та багато інших. Однак, враховуючи багатоаспектність та різновекторність означеного питання необхідним є формування комплексного механізму розгляду проблематики забезпечення якісних трансформаційних зрушень в контексті інвестиційної привабливості національної економіки, її основоположних аспектів та засад прогресивного розвитку.

У контексті концептуальних зрушень економічного середовища в глобалізаційному просторі, проведення повномасштабних воєнних дій на території держави, необхідності нівелювання загроз впливу факторів зовнішнього та внутрішнього середовищ на ведення економічної діяльності макроекономічного рівня необхідним є пошук концептуально інноваційних підходів та парадигм забезпечення сталого економічного розвитку крізь призму інвестиційної привабливості держави.

Виклад основного матеріалу. Формування високих рейтингових показників стану інвестиційної привабливості економіки держави є запорукою забезпечення її сталого економічного прогресу, високого рівня конкурентоспроможності на світовій арені, залучення додаткового інвестиційного капіталу.

У контексті трансформаційних зрушень та необхідності забезпечення якісних змін потребує переосмислення питання забезпечення дієвих механізмів інноваційних перетворень крізь призму інвестиційної привабливості макроекономічного рівня.

Проведення оцінки та відповідного прогнозування показників рівня інвестиційної привабливості держави здійснюється міжнародними агентствами та асоціаціями у контексті оцінювання відповідної низки різноманітних показників. Тому, рейтингові позиції і економічні показники є надважливими і відображаються у наступній послідовності (рис. 1).

Крім того, вирішальну роль у вирішенні питання прогнозування економічних показників та інтегральних даних інвестиційної привабливості відіграє державна політика економічного розвитку, що забезпечує повноцінне та раціональне використання власних та додатково залучених інвестиційних ресурсів у коротко- та довгостроковій перспективах.

Рис. 1. Хронологічна послідовність відображення рейтингових позицій та економічних показників (теоретичні основи)

** авторська розробка*

Сьогодні все ще не існує єдиної методики щодо оцінки інвестиційної привабливості країни, яка б ґрунтувалася на оцінці економічних, соціальних, політичних, нормативно-правових та інших чинників впливу, тому для оцінки інвестиційної привабливості потрібно використовувати декілька методик у комплексі. Крім того, більш широкий інтервал дослідження прямих іноземних інвестицій свідчить про нестабільну динаміку у їх надходженні, що обумовлює якісно інноваційні зміни й трансформаційні зрушення в аспекті концептуальних основ забезпечення інвестиційної

привабливості на макроекономічному рівні. На макроекономічному рівні інвестиційна привабливість формується як інтегральний узагальнений показник економічних зрушень та процесів прогресивних трансформацій в країні.

На сьогоднішній день, враховуючи, що Україна зазнає щодня суттєвих людських, матеріальних втрат внаслідок повномасштабної агресії, - інвестиційна діяльність стає рушійним компонентом забезпечення можливості відновлення та стійкого розвитку країні на світовій арені. Інвестиційна діяльність відіграє роль основоположного елементу формування пріоритетних складових економічного процесу відновлення та прогресивного розвитку економічної системи країни в цілому. Забезпечуючи ефективні ринкові перетворення на всіх етапах ведення бізнесу, - інвестиції впливають на зростання макроекономічних показників розвитку країни, формуючи складові для глобалізаційних трансформаційних процесів на різних економічних рівнях.

Безумовно, пандемія COVID-19 та вітчизняна війна проти країни-агресора погіршують ведення інвестиційної діяльності в Україні, знижуючи пріоритетність та ускладнюючи провадження інвестиційних трансформаційних пріоритетів. Оскільки поточні завдання пов'язані із оновленням основних засобів та покращенням якісних показників інноваційного розвитку на мікро- та макрорівнях, економічне зростання не можливо досягти без ефективного залучення інвестиційних ресурсів.

Розглянемо динаміку обсягів капітальних інвестицій в економіку України за останні роки (рис. 2).

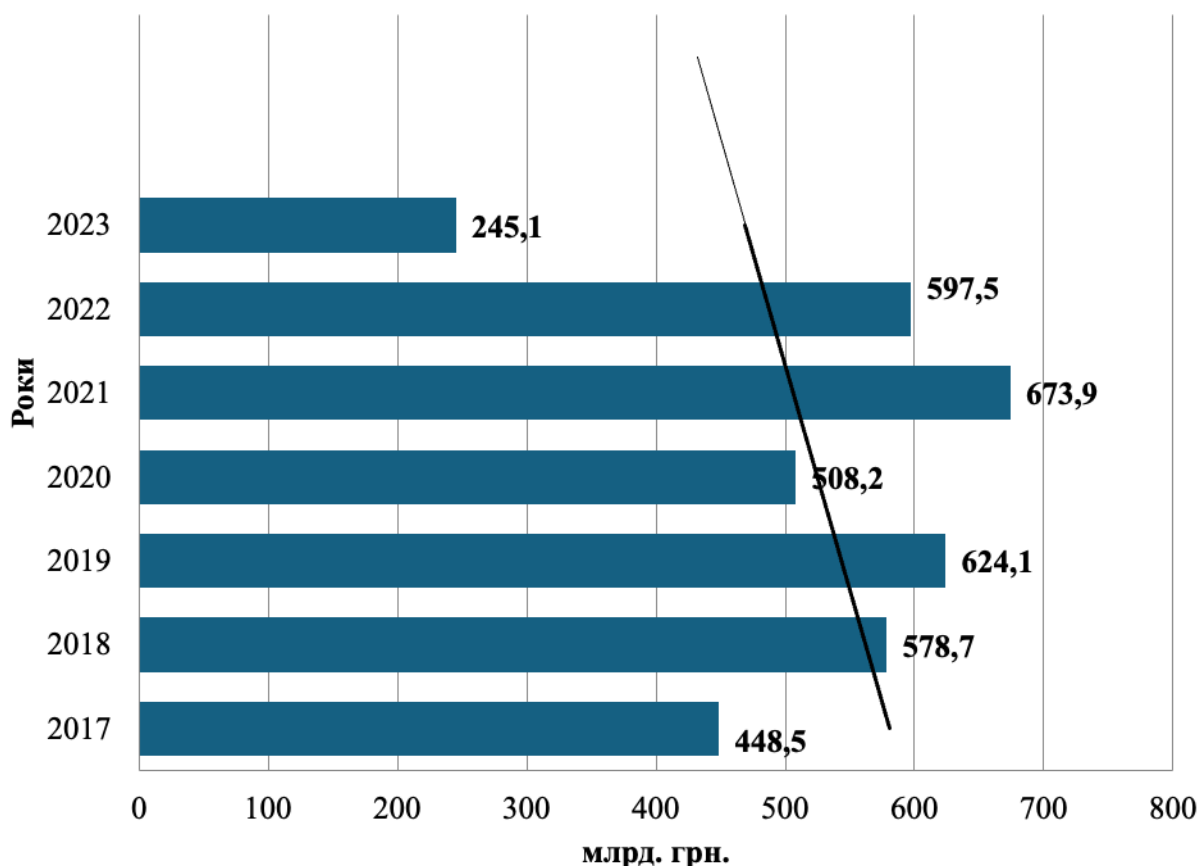

Рис. 2. Обсяги капітальних інвестицій в економіку України у період 2017-2022 років, млрд. грн.

* проаналізовано автором на основі [1, 2]

Як видно із рис. 2, у 2017-2018 рр. спостерігається суттєве зростання обсягу капітальних інвестицій в економіку України, що свідчить про активізацію ведення інвестиційної діяльності в країні (+130,2 млрд. грн.). У 2018-2019 рр. обсяг капітальних інвестицій в економіку України продовжує зростати (+45,2 млрд. грн.), проте вже меншими темпами.

Однак, вже у період 2019-2020 рр. спостерігається зниження обсягів капітальних інвестицій у зв'язку із початком пандемії COVID-19 (-115,9 млрд. грн.). У період 2020-2021 рр. спостерігається зростання обсягів капітальних інвестицій в економіку України (+165,7 млрд. грн.). Враховуючи

наведені вище обставини, до ключових напрямів державної політики (що сприятимуть процесам активізації залучення інвестицій, зростанню кількісних показників інвестиційних угод) можемо віднести наступні (рис. 3).

Ключові напрями державної політики щодо активізації процесу залучення інвестицій

потужний природно-ресурсний потенціал

наявність кваліфікованих робочих кадрів, які можуть швидко пристосуватися до новітніх технологій виробництва

наявність перспективних галузей, які потребують інвестицій, достатня кількість інноваційних бізнес-ідей та проектів

позитивні зрушення в розвитку та вдосконаленні соціально-економічного підґрунтя щодо залучення інвестицій

Рис. 3. Ключові напрями державної політики щодо активізації процесу залучення інвестицій в національну економіку

* авторська розробка

Для подолання наслідків кризових явищ та розширеного відтворення в Україні необхідна активізація та збільшення інвестиційної діяльності, яка б забезпечувала це розширене відтворення постійним надходженням фінансових ресурсів.

Основними перешкодами та ризиками низької інвестиційної активності в Україні на сучасному етапі є наступні (рис. 4).

Рис. 4. Основні перешкоди та ризики низької інвестиційної активності в Україні на сучасному етапі

* авторська розробка

Отже, наше дослідження показало погіршення показників інвестиційної діяльності в Україні, що було зумовлено низкою факторів. Для виправлення кризового стану в інвестиційній діяльності, який існує наразі, потрібно провести комплекс відповідних заходів, які б покращили рівень інвестиційної привабливості та сприяли залученню більшої частки внутрішніх та зовнішніх інвестиційних ресурсів в економіку України.

Висновки. Сучасній світовій економіці притаманні перш за все зростання уваги до питань ефективності ведення бізнесу в умовах глобалізації фінансових ринків, лібералізації руху капіталу [7, С. 134]. Одним із домінуючих елементів розвитку України в сучасних умовах є інвестиції. Від ефективності їх використання залежать стан виробництва, рівень технічного оснащення підприємств і можливість розв'язання соціальних та екологічних проблем економіки. Характер інвестиційних процесів, їх інтенсивність та результативність, а також управління ними залежать від інвестиційної привабливості, що сформована в економіці держави. Тож, це питання є стратегічним для України.

У результаті дослідження сучасного стану інвестиційної діяльності в економіці України можна констатувати, що впродовж останніх років сформоване необхідне підґрунтя стабільного економічного розвитку і підвищення інвестиційної привабливості з метою стрімкого залучення інвестиційного капіталу. У статті розглянуто основні негативні економічні фактори, спричинені збройним нападом. З метою відновлення інвестиційного потенціалу знадобиться значна допомога зі сторони закордонних партнерів та тривалий період часу, що, з іншої сторони, дасть змогу вибудувати модель інвестиційних відносин, що відповідатиме сучасним світовим реаліям та сприятиме зростанню зацікавленості зі сторони інвесторів та підвищення інвестиційної привабливості країни.

Подальші наукові дослідження необхідно проводити у площині розробки спеціальних заходів щодо активізації інвестиційної діяльності із врахуванням багатоаспектності та різновекторності напрямів економічних перетворень.

Список використаних джерел:

1. Ukraine Reconstruction May Cost \$1.1 Trillion, EIB Head Says. Bloomberg. URL: <https://www.bloomberg.com/news/articles/2022-06-21/ukraine-reconstruction-may-cost-1-1-trillion-eib-head-says>.

2. Небрат В.В., Корніяка О.В. Особливості механізмів капіталоутворення та інвестування в Україні як чинник фінансових ризиків в умовах війни та післявоєнного періоду. Грааль науки. 2022. № 16. С. 31–34. DOI: <https://doi.org/10.36074/grail-of-science.17.06.2022.001>.

3. Крихівська Н. О., Чернишова Г. М. Інвестиційна привабливість України: основні проблеми та шляхи їх вирішення. Економіка і суспільство. 2017. Випуск № 9. С. 260-264.

4. Панухник О. В. Війна та український бізнес. Формування механізму зміцнення конкурентних позицій національних економічних систем у глобальному, регіональному та локальному вимірах. 2022. С. 32-34. URL: <https://cutt.ly/R6koKNf>

5. Мельник А. В., Гук О. В. Механізм забезпечення інноваційного розвитку на промисловому підприємстві. Бізнес, інновації, менеджмент: проблеми та перспективи : зб. тез доп. II Міжнарод. наук.-практ. конф. (Київ, 22 квіт. 2021 р.). Київ, 2021. С. 228-229.

6. Козін О. Є. Економічна безпека автотранспортного комплексу в регіональному розрізі. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія : Міжнародні економічні відносини та світове господарство. 2021. Вип. 5. С. 44–48. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvuumevcg_2015_5_11 (дата звернення: 12.03.2023).

7. Сотниченко В. М. Економічна безпека телекомунікаційного підприємства з позицій системного підходу. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія : Міжнародні економічні відносини та світове господарство, 2020. Вип. 15(2). С. 133–136. URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvuumevcg_2017_15\(2\)__31](http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvuumevcg_2017_15(2)__31) (дата звернення: 22.04.2023).

ODDÍL 7. TECHNICKÉ VĚDY

§7.1 ЗАСТОСУВАННЯ СИСТЕМИ КЕРУВАННЯ ЖИТТЄВИМ ЦИКЛОМ ВИРОБУ ПРИ ВИГОТОВЛЕННІ СУЧАСНИХ ПРИСТРОЇВ ЕЛЕКТРОННОЇ ТЕХНІКИ (Часник Д.В., Український науково-дослідний інститут спеціальної техніки та судових експертиз Служби безпеки України)

Вступ. Створення високотехнологічних виробів - складний і витратний процес, який найчастіше починається з нульової точки і охоплює формування наукового, науково-технологічного та виробничо-технологічного доробку, виготовлення макетних, експериментальних, а потім дослідних і серійних зразків. Ціна прорахунку на різних етапах розроблення дуже висока, особливо це відчутно на стадіях випуску установчої серії та серійного виробництва. Створення складних технічних виробів здійснюється завдяки використанню нових і традиційних технологій. Застосування систем керування життєвим циклом виробу (з англ. Product Lifecycle Management, або скорочено PLM) під час розробки високотехнологічних продуктів істотно знижує ймовірність помилки, оскільки запропоновані технології дають змогу на всіх стадіях ефективно керувати інформацією про виріб, бізнес-процесами та ресурсами.

Виклад основного матеріалу. PLM-системи являють собою комплексне рішення, що забезпечує, з одного боку, інтеграцію процесів і ресурсів, а з іншого - даних і різних інформаційних систем. Такий підхід дає змогу за допомогою набору рішень підтримувати спільне розроблення, менеджмент, обмін, поширення і використання інформації про виріб і керувати нею протягом усього життєвого циклу - від розробки до утилізації. На підприємствах електронної промисловості, що виконують наукомісткі

проекти, що характеризуються багатомономенклатурністю виробів і тривалим циклом розроблення, найактуальнішим є питання організації спільної роботи безлічі підрозділів, які взаємодіють між собою в проекті зі створення виробу.

Отже, необхідно забезпечити інтеграцію, спадкоємність і спільне використання інформації, породжуваної на всіх етапах життєвого циклу виробу, тобто реалізувати створення і підтримку єдиного інформаційного простору. Взаємодія і спільна робота, перебування в єдиному просторі, наскрізне паралельне проектування і підготовка виробництва є найбільш трудомістким завданням під час організації електронного проектування складного виробу. Причому, коли ми говоримо про наскрізне управління, слід мати на увазі двонаправлену взаємодію інформаційних потоків: від проектування до виробництва і від виробництва до проектування.

Зміни проектної документації мають коректно відслідковуватися у виробництві та у свою чергу в електронному макеті. Виробник має точно знати, в якій конфігурації виготовлено виріб, ця інформація буде затребуваною на етапі забезпечення післяпродажної підтримки і формування актуальної для цього виробу інтерактивної електронної експлуатаційної документації.

При створенні складних технічних виробів підприємства прагнуть до зниження термінів і собівартості, підвищення технологічності та безпеки - такі основні завдання, що стоять перед розробником. Для їх успішної реалізації потрібно чимало зусиль, які тягнуть за собою реорганізацію процесів випуску і технічного обслуговування продукції з використанням сучасних інформаційно-технічних рішень, впровадження нових технологій, застосування автоматизованих систем на всіх етапах розроблення виробу та сучасного автоматичного обладнання, розвиток власних технологій, підвищення рівня компетенцій у профільних галузях, підготовку висококваліфікованих фахівців.

MODERNÍ ASPEKTY VĚDY

Svazek XLI mezinárodní kolektivní monografie

Тенденції зростання, що спостерігаються на ринку виготовлення радіоелектронного обладнання різного призначення, змушують вирішувати важливі завдання під час розроблення високотехнологічних виробів, зокрема питання електромагнітної сумісності, масо-габаритних характеристик. Розвиток композитних матеріалів призводить до застосування нових підходів і нових технологій для зниження ризиків виникнення збоїв і відмов у роботі високотехнологічного виробу.

Нині сфера проектування і розроблення таких виробів стає дедалі складнішою у зв'язку із застосуванням інноваційних матеріалів, збільшенням кількості електронних пристроїв, застосуванням систем автоматизованого проектування та управління - все це призводить до підвищення вимог і до необхідності максимально поліпшити показники технологічності.

Використання засобів систем автоматизованого проектування, контролю та обліку значно знижує вищевказані ризики і покращує показники технологічності виробів, а також максимально підвищує конкурентоспроможність виробників.

Застосування PLM-системи дає змогу:

- організувати спільну роботу спеціалістів;
- конфігурувати різні версії;
- управляти конфліктами;
- працювати зі змінами;
- налаштовувати різні параметри і методи проектування;
- керувати перехресними посиланнями в режимі реального часу;
- використовувати вбудовані механізми контролю і перевірок на електромагнітну сумісність, заповненість електричного обладнання, наявність короткого замикання в мережі тощо;
- працювати з електронним каталогом обладнання, що поповнюється і оновлюється;

- використовувати окрему електронну базу даних обладнання з інформацією про постачальників, серійні номери та різні електричні параметри;
- застосовувати готову базу символів і створювати власні відповідно до різних міжнародних стандартів;
- працювати з вбудованими шаблонами та створювати власні;
- компоновати електричні панелі та щити;
- автоматично присвоювати позначення різним елементам схеми;
- автоматично формувати різні специфікації та стандартні звіти з використанням власних шаблонів;
- здійснювати автоматичне трасування сигналів у джгутах;
- здійснювати автоматичний розрахунок довжин проводів, мас і діаметрів гілок;
- автоматично призначати та керувати про-водами;
- використовувати імпорт/експорт даних в інші автоматизовані системи;
- здійснювати експорт даних у різні растрові формати;
- реалізовувати експорт даних в XML для передачі даних з електричного проекту в різні типи системи;
- взаємодіяти та здійснювати передачу даних на виробниче обладнання;
- керувати базою даних проекту на MS Access, Oracle, SQL server;
- здійснювати 100%-ву підтримку Unicode;
- підтримувати багатомовність електричних схем;
- використовувати різні скрипти для розширення базового функціоналу.

Розглянемо конкретніше, як переваги так і проблеми, які для виробничих підприємств електронної промисловості створює впровадження PLM-системи.

Підвищення ефективності виробництва.

Це досягається в першу чергу завдяки скороченню витрат часу на операційні процеси. Наприклад, передача інформації від одного відділу до іншого раніше здійснювалася за допомогою друку необхідної інформації, її фізичної передачі далі за ланцюжком, згодом аналізом й, за необхідності, повторним введенням до системи одержувача. При цьому, щоб отримати цю інформацію, необхідно надіслати запит на неї, що також означає безліч кроків. Під час впровадження PLM-системи інформація вводиться до системи один раз й зберігається в єдиній базі даних, тому будь-який співробітник з необхідним рівнем доступу може запросити та отримати дані в кілька кліків. Це суттєво прискорює всі процеси. І навіть більше, єдина база даних скорочує можливість помилки через людський фактор.

Скорочення часу із задуму продукту до відвантаження замовнику.

Друга, але не менш важлива перевага системи PLM полягає в оперативному виводі продукту на ринок. Наприклад, завдяки оптимізації процесів та обліку всіх зовнішніх та внутрішніх факторів, а також детальному опрацюванню шляху продукту та необхідних для цього ресурсів, виробничі процеси відбуваються значно швидше. На додаток, з'являється можливість максимального використання ресурсів. Зокрема, за наявності якоїсь частини продукції, яка чомусь не була використана в попередній партії, з PLM-системою можна використовувати її для виробництва нової партії виробів, а це також прискорює процеси, знижує додаткові витрати та збитки. А завдяки швидшому виготовленню товару підприємство отримує додатковий прибуток. Це відбувається завдяки можливості швидше обслуговувати замовників та одночасно підвищити обсяг продукції.

Складнощі та помилки, які трапляються під час впровадження PLM-системи.

Впровадження системи також може викликати певні труднощі, вирішувані, але все ж такі, що вимагають певної уваги, оскільки можуть підвищити вартість та строки впровадження системи у виробничі процеси.

В першу чергу під час впровадження системи PLM доведеться перебудувувати деякі бізнес-процеси. Перебудова також може спричинити необхідність скорочення штату або навпаки, найму нових співробітників. Це пов'язано з тим, що діджиталізація незмінно трансформуватиме компанію на краще, а отже деякі позиції стануть зайвими, адже процеси будуть виконуватися автоматично, а деякі позиції з'являться, оскільки виникне необхідність забезпечення нових процесів. Наприклад, якщо раніше всі виробничі потреби інженери розраховували вручну, так само як й підбирали матеріали для виробництва, підраховували їхню кількість та інше, то відтепер усі ці процеси відбуватимуться усередині системи.

По-друге, якщо на підприємстві вже використовуються системи автоматизації виробничих процесів на будь-якому етапі, необхідно інтегрувати їх з PLM-системою. У цьому полягає одна з сильних переваг автоматизації всього життєвого циклу продукту, але також це спричиняє певні труднощі. Для того, щоб інтегрувати системи між собою, необхідно привести всі дані до єдиного формату, аби системи могли обмінюватися ними без збоїв та помилок. Це потребує певних трудовитрат.

У разі впровадження будь-якого програмного продукту необхідно передбачити його підтримку. Наприклад, PLM-системи, як і будь-які інші, можуть застаріти, вимагати оновлень, доопрацювань чи виправлення помилок. Для цього знадобиться найняти до штату технічного фахівця, який знається на необхідному типі програмного забезпечення та який здатний виконувати його підтримку, або замовляти послуги технічної підтримки у компанії, яка здійснювала розробку програмного продукту.

Ще одна складність, з якою доведеться зіткнутися на шляху, це необхідність навчання персоналу роботі з новою системою. Зокрема, не всі співробітники можуть легко опанувати нові технології, й деяким з них може знадобитися значно більше часу для їхнього опанування. Проте навіть технічно підготовленим фахівцям знадобиться інструктаж та певний час, щоб ознайомитися з системою та почати її використовувати повною мірою.

Що краще: купувати чи розробляти PLM-систему.

Коли прийнято рішення про необхідність впровадження автоматизованого управління своїх виробничих процесів, перед виробником відкривається новий вибір: купити готове рішення або замовити розробку персоналізованого програмного продукту. Розглянемо обидва варіанти [1].

Купуючи готове рішення, ви отримуєте необхідний вам продукт одразу ж після оплати. Часто такі продукти настроюються певним чином, щоб вам було зручніше впровадити їх до своїх процесів. Також набір функціонала може змінюватись залежно від пакета, який ви купите. Технічну підтримку таких продуктів здійснює компанія, в якій ви їх купуєте. Серед мінусів такого рішення варто зауважити, що пакети стандартизовані, й якщо ви можете не знайти в них необхідних функцій, то доведеться купувати дорожчий пакет із безліччю зайвого функціоналу заради якоїсь однієї можливості. Також ви завжди залежите від власника цього програмного рішення - він може підвищити ціну, змінити продукт, або навіть зняти його з експлуатації, й вам доведеться шукати нове рішення.

Індивідуальна розробка вимагає певного часу й потребує фінансових інвестицій одразу ж, а не за кожний місяць експлуатації. Проте вона дозволяє отримати рішення, яке максимально задовольняє ваші потреби та відповідає процесам вашого бізнесу. Крім того, програмний продукт стає вашим одразу після закінчення розробки, й ви можете користуватися ним необмежено та

незалежно. Також за бажання ви зможете удосконалити своє рішення та доопрацювати будь-який необхідний функціонал. Технічну підтримку індивідуальних систем здійснює або компанія-розробник, або сторона замовника.

Основними компонентами PLM-системи є:

- PDM-система (PDM - Product Data Management). Система управління даними про виріб, є основою PLM, призначена для зберігання та управління даними.

- CAD-система (CAD - Computer Aided Design). Проектування виробів.

- CAE-система (CAE - Computer Aided Engineering). Інженерні розрахунки.

- CAPP-система (CAPP - Computer Aided Production Planning). Розробка техпроцесів.

- CAM-система (CAM - Computer Aided Manufacturing). Розробка керуючих програм для верстатів з ЧПУ.

- MPM-система (MPM - Manufacturing Process Management). Моделювання та аналіз виробництва виробу.

Ключову роль у PLM відіграє PDM-система, яка призначена для управління інформацією та полегшення доступу до даних про виріб на всіх етапах його життєвого циклу. До основних завдань, що вирішуються за допомогою PDM-системи, належать:

- створення єдиного інформаційного простору для співробітників підприємства за рахунок зберігання і надання потрібних їм даних у потрібний час у потрібній формі відповідно до прав доступу;

- формування і підтримка електронного архіву документації (конструкторської, технологічної, проектної, організаційно-розпорядчої);

- управління розробкою даних і документації (спільна робота в робочій групі);

- організація електронного документообігу (узгодження і затвердження даних і документів, контроль виконання);
- управління складом (конструкторським, технологічним, проектним, виробничим тощо) і конфігураціями виробу;
- управління змінами (випуск сповіщень про зміни, узгодження зміненої документації, оповіщення співробітників про проведені зміни);
- управління нормативно-довідковою інформацією (ведення класифікаторів і довідників: матеріали, стандартні вироби, радіоелементи, обладнання, оснащення тощо).

Чого не може PLM-система?

У PLM не має даних про потужності підприємства, про завантаження ресурсів, про доступні запаси матеріалів і оснащення, про фінансові та інші можливості підприємства, що визначають процеси заготівлі та збуту. Тобто, конструктори проектують без урахування будь-яких обмежень виробництва, внаслідок чого, зростає обсяг робіт для технолога з підготовки виробництва. PLM-системи не містять даних, що визначають характеристики виробу як товару (ціна/якість/термін виготовлення), і не можуть у реальному режимі часу забезпечити керівництво інформацією про майбутні витрати і потреби в ресурсах. Для вирішення цих питань на багатьох підприємствах електронної промисловості впроваджують систему планування ресурсів підприємства, або ERP (з англ. Enterprise Resource Planning). В свою чергу ERP-система не допоможе знизити собівартість виробу нижче тієї, що закладена у виріб технічними фахівцями під час його проектування, коли конструктором і технологом були визначені матеріали, оснащення і маршрут виготовлення виробу. То чому ж не поєднати ці системи в єдиний інформаційний простір?

Стратегічна мета інтеграції систем PLM і ERP - домогтися зниження витрат і собівартості продукції, скоротити терміни випуску нових виробів,

підвищити конкурентоспроможність підприємства, зробити його більш прозорим і керованим. Використання інтегрованого рішення на підприємстві забезпечить ритмічне, своєчасне, взаємопов'язане і достовірне функціонування процесів проектування і виробництва, що дасть змогу підвищити ефективність процесу управління та отримати економічний ефект від скорочення термінів проектування і підготовки виробництва. Конструктори повинні фокусуватися на завданнях проектування і не повинні відволікатися на рутину. Після інтеграції PLM-ERP, наприклад, позначення деталей, позицій та інша інформація автоматично зв'язується з деталями і перевіряється системою, що забезпечує коректність даних, що передаються в ERP-систему планування ресурсів підприємства. Позбавлення від багаторазового введення даних у різні системи прискорює технічну підготовку виробництва, а управління нормативною собівартістю виробів на стадії розроблення дає змогу уникнути витрат на виготовлення зайвих партій дослідних зразків і оснащення.

В результаті підприємство виходить на якісно новий рівень. Уявіть собі, яких висот воно може досягти, якщо на всіх стадіях проектування конкурентоспроможність виробу за вартісними характеристиками розраховується і контролюється в ERP-системі на основі даних із PLM-системи!

Висновки. Використання рішень, розглянутих вище, дасть змогу виробнику здійснювати пошук помилок на ранніх стадіях розроблення та проектування в єдиному інформаційному просторі, вести спільну роботу територіально розподілених підрозділів, керувати, зберігати, контролювати, повторно використовувати новостворені дані, управляти конфігураціями, варіантами та змінами; використовувати технологічний метод наскрізного паралельного проектування й підготовки виробництва, пов'язувати проектні

MODERNÍ ASPEKTY VĚDY

Svazek XLI mezinárodní kolektivní monografie

дані з технологічними параметрами, зменшити час на розробку та виготовлення виробу, зменшити вартість усунення помилок.

Список використаних джерел:

1. PLM: Система управління життєвим циклом об'єктів, продукту, товарів URL: <https://wezom.com.ua/ua/blog/plm-sistema> (дата звернення: 12.02.24).

ODDÍL 8. ROZVOJ VÝROBNÍCH SIL A REGIONÁLNÍ EKONOMIKY

§8.1 DETERMINANT COMPONENTS OF CREATIVE ECONOMY OF THE REGIONS OF UKRAINE (Plutalov S., Luhansk State Academy of Culture and Arts)

Introduction. The creative economy contributes to the improvement of socio-economic development, as well as the formation of environmental, economic and social policies of the state and its regions, by creating favourable conditions for the realisation of human, industrial, intellectual and creative potential. Moreover, the global creative economy, according to the Creative Economy Development Centre in Ukraine, accounts for 6.1% of GDP [1]. Additionally, the number of jobs in this sector is increasing every year, both globally and in Ukraine. As of 2021, Ukraine's GDP from creative business was about 7%, but experts believe that the potential exceeds 10% (for example, the US GDP is 11%) [2, P. 165]. Considering this, the issue of identifying and studying the determinants of the creative economy of the regions of Ukraine is relevant.

Presentation of the main results. The results presented below are based on official data from the State Statistics Service of Ukraine, in particular, the statistical collections "Economic Activity of the Population", "Scientific and Innovative Activity of Ukraine", and "Population of Ukraine". In addition, the key findings on the creative potential in the regions are based on earlier studies by the Centre for the Development of Creative Economy and the Ukrainian Cultural Foundation.

Based on the study of the characteristic features of creativity [3, P. 178], as well as summarising the work of scholars on potential in general [4, P. 168] and creative potential in particular [5, P. 225; 4], we conclude that creative potential is

a set of opportunities to generate creative ideas, as well as to develop non-traditional methods of solving industrial, economic, social and economic problems. This potential is formed not spontaneously, but as a result of the targeted influence of authorities and managers of enterprises on the holders of creative potential.

In addition, it is found that among the variety of approaches to diagnosing the creative regional potential, three main ones can be distinguished. The first one is based on the theory of R. Florida, which provides for an assessment of the three "T's": technology, talent, and tolerance, each of which is described by a set of indicators. The second approach is based on the theory of J. Hockinsom, which assesses the potential of the individual and the potential of the activity. Finally, the third approach involves assessing each component of the creative sector. Taking into account the purpose of the study, the use of one of the existing approaches in its entirety is not appropriate due to the specifics of the regional economy and its statistical accounting, so it was decided to introduce a comprehensive adapted author's approach, which involves analysing the potential of the creative sector by types of economic activity, creative professions and creative product in order to further group regions by the degree of their creativity.

The following indicators of creative potential were selected as assessment indicators: value added by the costs of production of business entities (gross income from operating activities, including production subsidies and excluding indirect taxes); number of business entities (legal entities and individual entrepreneurs); number of employees in the creative sector (determined taking into account full-time, part-time and unpaid (owners, founders of the enterprise and their family members) employees of enterprises); volumes of products sold (the value of finished goods sold (work performed, services rendered), as indicated in the documents issued as the basis for settlements with buyers (customers) (including products (work, services) under a barter contract); investments in the

creative sector (investment of valuables in objects of creative activity of one or more persons, in particular, in the scientific sphere, the sphere of culture and art, as well as education).

This approach can be considered a starting point for the launch of monitoring the development of creative industries, which is currently not conducted at both the regional and national levels. The use of these determinants of the creative industries helps to determine their contribution to the gross domestic product; record trends in employment; in the production sector by tracking the number of enterprises and their turnover, etc. [6] The generalisation of the existing information and analytical base has allowed us to establish the significant potential of the creative sector, which should be used to fill the budget and support the wartime and post-war economy of the regions. This is particularly evidenced by the main trends in the development of creative industries, the key of which is the steady growth in gross value added (hereinafter referred to as GVA) (Fig. 1).

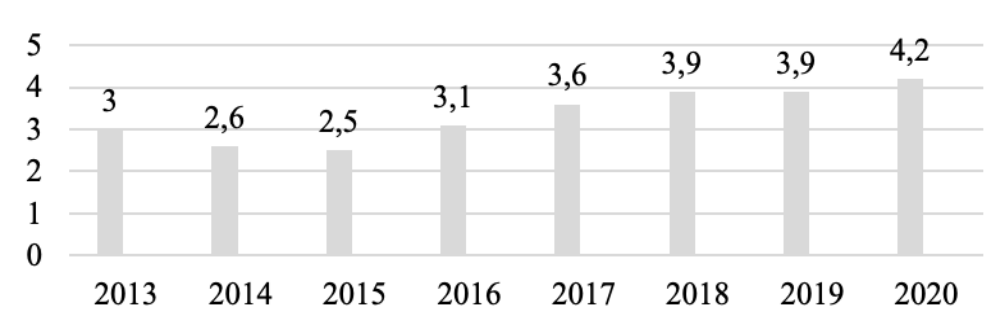

Fig. 1. Dynamics of GVA of creative industries in Ukraine in 2013-2020, %

Source: Compiled by the author according to [7]

* due to the introduction of martial law in Ukraine, the SSS has no data for 2021-2022

The figure shows that the GVA of creative industries in Ukraine is growing rapidly. Thus, in 2020, the value added in terms of production costs of business entities in the creative industries amounted to 132.4 billion UAH, which is equal to

4.2% of Ukraine's GVA. This is 15 billion UAH more than in 2019 (117.2 billion UAH) and almost twice as much as in 2018 (97 billion UAH, respectively). It is worth noting that in 2013-2019, computer programming accounted for about half of the total GVA of the creative industries, and in 2020 this figure reached 54% (63.7 billion UAH) The structure of GVA is shown in (Fig. 2).

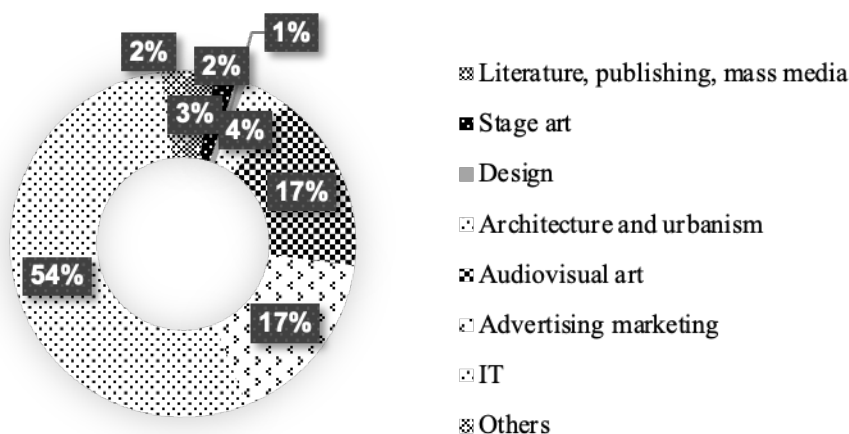

Fig.2. Structure of GVA of creative industries in Ukraine in 2020, share in %
Source: Compiled by the author according to [7]

* due to the introduction of martial law in Ukraine, the SSS has no data for 2021-2022

The figure shows that, along with computer programming, the vast majority of GVA of creative industries in Ukraine belongs to the following activities: advertising and marketing (17%), audiovisual arts (17%), architecture (4%), literature (3%), theatre (2%) and 1% - design. From the above analysis, it was concluded that it is necessary to pay attention to such sectors as design and performing arts, since, as foreign experience shows [8, P. 281], these areas have very good prospects of rising to higher levels and bringing more benefits to the national economy, in particular, through filling the state budget. According to the analytical note on the calculation of economic indicators in the creative industries of the Ministry of Culture of Ukraine, in 2019-2020, there was a decline in the value added indicator in film screenings (-70%), distribution of films and

television programmes (-37%), museums (-26%), theatre and concert spheres (-12%) [7]. Despite negative trends, the creative economy as a whole is characterised by an average higher level of added value of its products than other sectors of the national economy. This is due both to the wide coverage of the service sector by the creative economy, which consumes less intermediate products than industry and agriculture, and to the innovative nature of a number of creative industries, such as IT, R&D, engineering, etc. Having analysed the number of business entities by type of economic activity belonging to the creative industries, a steady upward trend has been established (Fig. 3).

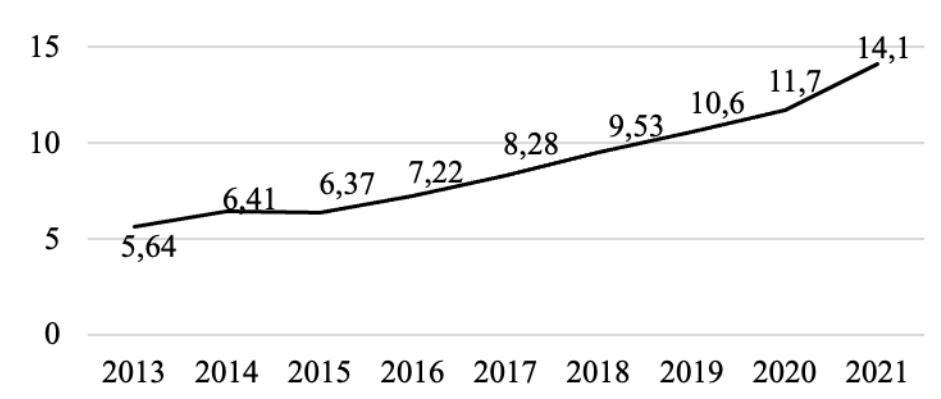

Fig. 3. Number of business entities in the creative industries sector in Ukraine in 2012-2022, share in %. Source: Compiled by the author according to [7]

* due to the introduction of martial law in Ukraine, the SSS has no data for 2022-2023

As can be seen from the figure, over the entire period under analysis, there has been an increase in the number of business entities, which amounted to 8.46 points. The average growth rate of the number of business entities in the creative sector is 8.87 per annum. In 2021, the number of business entities in the creative industries totalled 276.3 thousand, which is 14.1% of the total number of entities in Ukraine, which is 45.5 units more than in the previous year and 17.7 units more than in 2019. The average growth rate for 2019-2021 was 16%.

MODERNÍ ASPEKTY VĚDY

Svazek XLI mezinárodní kolektivní monografie

The largest number of entities is observed in the following types of activities: computer programming, specialised design activities, film and video editing, television programmes, individual artistic activities, and museums [9]. In 2021, the growth in the IT sector was 23.3%, in the design sector - 29.9%, in the activities of cultural institutions - 10%, and in the compilation of films and videos, television programmes - 9.5%. Based on the analysis, we can see that the number of business entities shows a similar trend, namely a reduction in such areas as the manufacture of jewellery and musical instruments, the performing arts and publishing sectors, which requires additional research to identify the causes and develop measures to address the negative trend [9].

Despite the high resilience of the creative sector and the positive dynamics of the number of business entities, the war still had a negative impact, which manifested itself in negative tax revenues, unified social tax, and declared income of the creative industries. For example, in the first half of 2022 alone, the total number of taxpayers decreased by 60% and the amount of declared income in the creative industries decreased by 41% compared to the same period in 2021. The decline in the number of taxpayers and the amount of income is typical for all sectors in the creative industries. This situation is different from the pandemic, when the "contact" sectors suffered the greatest losses, while others continued to grow. Individual entrepreneurs on the simplified taxation system suffered the biggest losses. Their revenues decreased by 64%, and 64% of individual entrepreneurs ceased their operations. On the other hand, legal entities showed a slight increase in all taxes, except for income tax (-1.74%) and property tax (-34%). In addition, a sectoral analysis showed a 52% decline in corporate income tax revenues on average in all sectors except IT.

The next indicator is employment. Comparing employment in the sectoral breakdown with employment in the creative sector, the diametrically opposite

relationship was established. For example, since 2015, the country has experienced a decline in employment, while the creative sector has been showing a positive trend (Fig. 4).

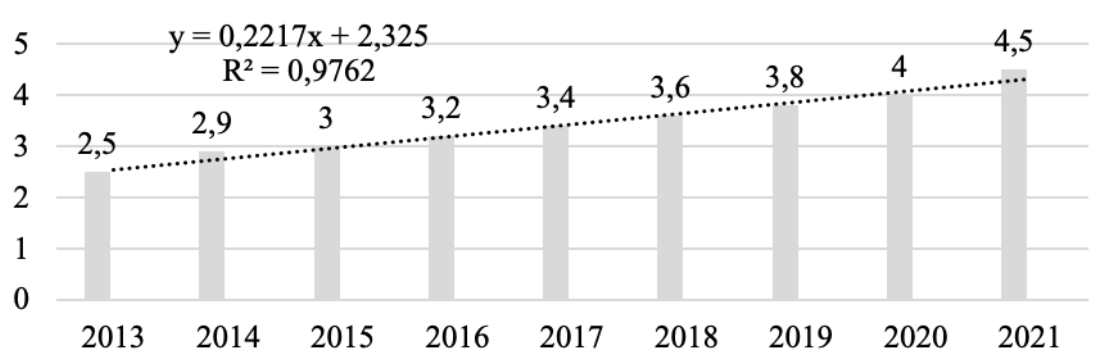

Fig. 4. Dynamics of employment in the creative industries in 2013-2020, %
Source: Compiled by the author according to [10]

In 2019, the creative industries employed 352,000 people, or 3.8% of the workforce. For comparison, 309,500 people were employed a year earlier, and 252,000 in 2013. In 2021, the number of employed workers in creative industries amounted to 409,100 people, or 4.5% of the total officially employed population in Ukraine, which is 48,78 thousand more than in 2020 and 57,200 more than in 2019. Thus, the average employment growth rate over the past three years was 8%. It is worth noting that according to the trend model, the approximation coefficient is $R^2 = 0,9886$, which indicates a high reliability of the result. Furthermore, the equation $y = 0,2024 + 2,3893$ indicates a steady upward trend.

The increase in employment in 2021 compared to 2020 is due to sectoral fluctuations in economic activity. Thus, the largest increase in the indicator in the aggregate of all types of activities related to the creative industries is observed in the field of design (+25.8%), film and programme composition (+25.2%), as well as computer programming (+23.1%). Along with the positive dynamics, there was a drop in employment in such areas as jewellery production (-22.5%), newspaper

publishing (-9.2%), and film demonstration (-8.7%). In general, it should be noted that the structure of employment in the creative sector has not changed significantly over the past five years (Fig. 5), but the dynamics of employment is changing.

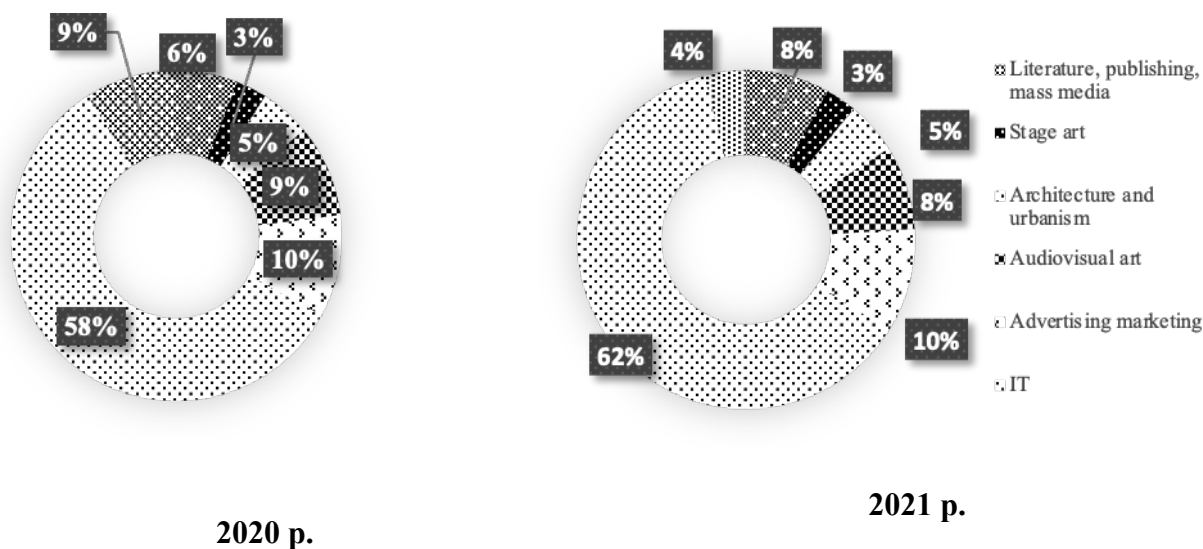

Fig.5. Structure of employment in the creative industries in 2020-2021, share in %. Source: Compiled by the author according to [7]

The resilience and high level of potential for the reproduction of the creative sector of the economy is also evidenced by the fact that during the period of full-scale invasion, compared to other industries, the vast majority of specialists continued to work, pay taxes, make a profit and fill the country's budget. Thus, according to the analytics of the largest IT community in Ukraine, DOU, 46% of Ukrainian IT professionals moved to other, safer regions of Ukraine after Russia's full-scale invasion of Ukraine. Most often, they moved from Kharkiv (87%) and Chernihiv (89%), as well as from Kyiv (80%). The number of specialists moving from Sumy was slightly lower (56%). About half of the specialists moved from Odesa, Mykolaiv, Kherson, and Zaporizhzhia. After the start of the war, 38% of

IT professionals left Dnipro. Most often, Ukrainian IT specialists moved to Lviv region. 11% of them relocated to this region. They also moved to Zakarpattia (9%) and Ivano-Frankivsk region (6%). 14% of Ukrainian IT workers went abroad, mostly to Poland (35%) and Germany (10%), while they continue to work for Ukrainian companies [11]. All of this proves that creative industries have great potential to become the restorative links in Ukraine's economy after the war.

The next indicator that allows us to unlock the potential of the creative industries is the volume of products sold. Given the fact that the creative industries were enshrined in the Ukrainian legal framework in 2018, and the separation of activities related to them in 2019, there was no statistical accounting of economic indicators in this sector in the country before that period. Starting in 2019, the Ministry of Culture and Information Policy annually compiles reports on the state of the main economic indicators of the creative industries in Ukraine (data for 2022-2023 is not available due to the lack of data in the State Statistics Service). According to these reports, there is a positive trend in sales in the creative sector (Fig. 6).

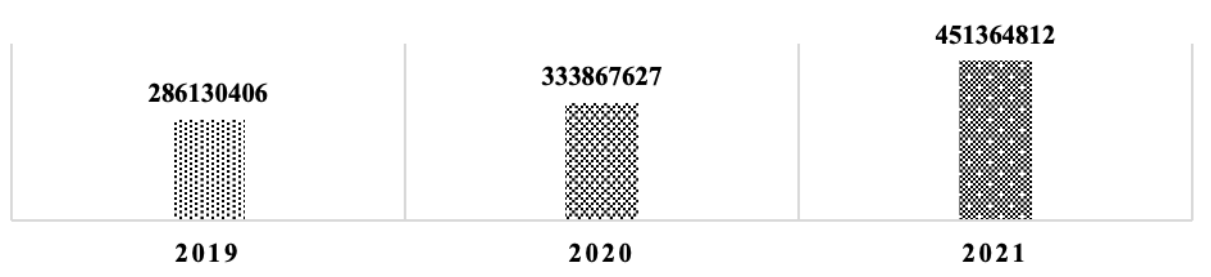

Fig.6. Sales in the creative industries in 2019-2021, billion UAH

Source: Compiled by the author according to [9]

Thus, despite the 2019 pandemic, there was an increase in sales from 2.7% to 3% in 2020, which amounted to 333.9 billion UAH in monetary terms. It was found that the largest increase was demonstrated by design +33% and IT +23% [6, P. 14].

MODERNÍ ASPEKTY VĚDY

Svazek XLI mezinárodní kolektivní monografie

In 2021, the volume of this indicator was 451.4 billion UAH, i.e. 3% of the total volume of products sold in Ukraine, which is 117.5 billion UAH more than in 2020 and 165.2 billion UAH more than in 2019. The average growth rate of sales of products (goods and services) in 2019-2021 was 26%. This means that these sectors are the most resilient to external global threats. Regionally, the largest share in terms of sales of products (goods and services) by creative sector enterprises in 2021 belongs to Kyiv, which reached 41.46%, and Kyiv region accounted for almost 6% (Fig. 7).

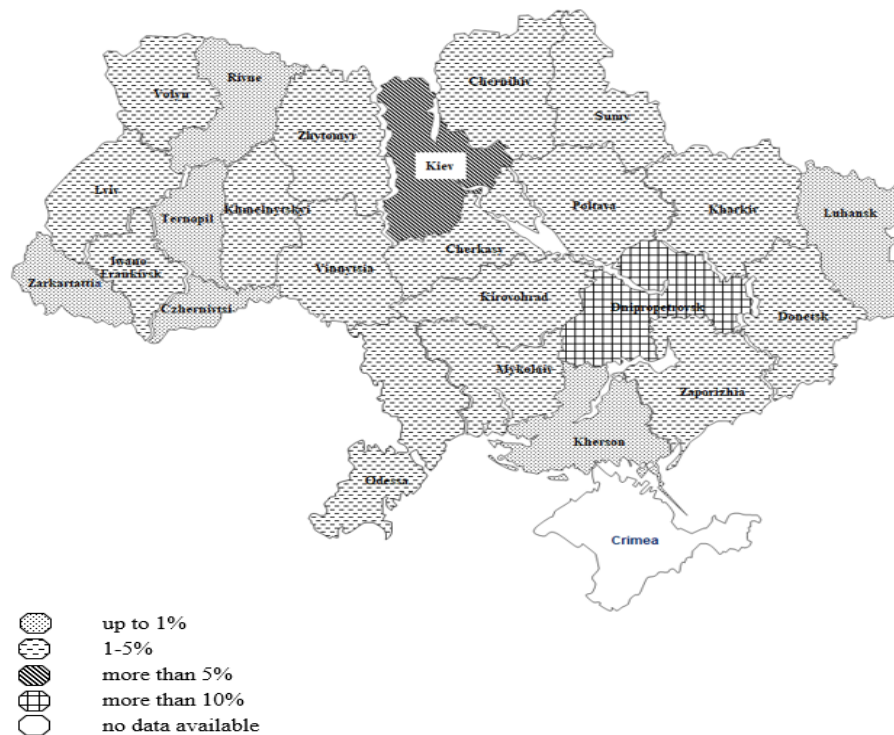

Fig. 7. Volumes of products (goods, services) sold by creative sector enterprises by region in 2021, %. Source: Compiled by the author according to [12]

* due to the introduction of martial law in Ukraine, the SSS has no data for 2022-2023

The second place was taken by Dnipropetrovsk oblast with a share of sales of 10.95%, which amounted to 1,100,314.4 million UAH in monetary terms. Together, Kyiv and Dnipropetrovsk regions and the city of Kyiv accounted for

almost 60% (58.41%) of the total sales of products (goods and services) in the regions of Ukraine. The lowest share in terms of sales of creative goods and services was in the western regions, including: Zakarpattia (0.64%), Chernivtsi (0.39%), Ternopil (0.84%), Rivne (0.81%), as well as Luhansk (0.46%) and Kherson (0.82%) regions. The average value of creative product sales in these regions was less than 1% (0.66%).

Conclusions. Thus, on the basis of analysis, synthesis of the theoretical, methodological and analytical framework, it is proved that neither official statistics, nor the Ministry of Culture and Information Policy, nor the Cultural Foundation of Ukraine provide universal methods that would allow diagnosing the state of cultural industries in the regional context, which is why the study proposes the determinants of the creative economy of the regions of Ukraine, such as: creative industries, creative professions and creative goods and services, which were diagnosed by a set of indicators.

References:

1. Center for the development of creative economy. URL: https://creativeeconomy.center/wpcontent/uploads/2021/12/2_5332503104040474153.pdf (Date of application: 11.01.2024).
2. Plutalov S. Modern concept of development of creative industries in Ukraine. *Problems and prospects of economics and management*. 2022. № 4(32). C. 164-174. doi: 10.25140/2411-5215-2022-4(32)-164-174.
3. Plutalov S. Creativity as a characteristic feature of a complete socio-economic system. *Bulletin of the Khmelnytskyi National University*. 2018. № 6 (3). C. 177-180. doi: 10.31891/2307-5740-2018-264-6(3)-177-180.
4. Pereplyukova O. V. The potential of spatial cooperation of regions as a direction of sustainable development. *Modern trends of sustainable development: theory, methodology, practice*. 2022. C. 66-72.

5. Fesina Yu.G. Creative potential of regional development. Economic sciences: collection of scientific works of the Lutsk National Technical University. "Regional Economy" series. Output 18 (71). 2021. C. 224-240. doi: [https://doi.org/10.36910/2707-6296-2021-18\(71\)-24](https://doi.org/10.36910/2707-6296-2021-18(71)-24).
6. Martynovych N., Plutalov S. Current trends of the development of creative industries and their impact on the national economy. *Problems of modern transformations. Series: economics and management*. 2022. № (3). <https://doi.org/10.54929/2786-5738-2022-3-03-08>.
7. Directorate of Creative Industries of the Ministry of Culture of Ukraine. URL: <https://drive.google.com/file/d/1XVeC3ZrkRMCHzzHzOZMtGWdNWHfM ONjp/view> (Date of application: 11.01.2024).
8. Plutalov S.I. Empirics of the development of creative industries of different countries: approaches, features, problems. *Ukrainian Journal of Applied Economics and Technology*. 2022. 7(4). C. 279-284. doi: <https://doi.org/10.36887/2415-8453-2022-4-42>.
9. Ministry of Culture, Information Policy. URL: <https://drive.google.com/file/d/1sdmVRP6YqN4kCLgVyxzXb7BJzJkh3nu3/view> (Date of application: 11.01.2024).
10. Ministry of Finance. Unemployment rate in Ukraine from 2000 to 2021. URL: <https://index.minfin.com.ua/ua/labour/unemploy/> (Date of application: 11.01.2024).
11. Migration map. DOU. URL: <https://dou.ua/lenta/articles/war-migration-map> (Date of application: 11.01.2024).
12. State Statistics Service of Ukraine. URL: <https://www.ukrstat.gov.ua/> (Date of application 11.01.2024).

ODDÍL 9. LÉKAŘSKÉ VĚDY

§9.1 STATE OF HEALTH OF PUPILS OF SECONDARY EDUCATIONAL INSTITUTIONS AND FEATURES OF ITS RELATIONSHIP WITH INDICATORS OF LIVING CONDITIONS AND LIFESTYLE (Serheta I.V., National Pirogov Memorial Medical University)

Introduction. Assessing the state of health, which involves the use of objective indicators and subjectively significant characteristics, is the most important prerequisite for the scientific substantiation of effective preventive technologies and the development of adequate methods of probabilistic prediction of possible shifts and deviations from the processes of formation of leading correlates adaptive resources of the organism of different contingents of the population [1, 2, 3]. In this regard, conducting a comprehensive assessment of the state of health of modern schoolchildren should include an in-depth study of a whole set of indicators, in the structure of which the leading place is occupied by indicators of morbidity with temporary loss of working capacity and morbidity with a chronic course of pathological changes, characteristics of physical development, parameters adaptive capabilities of the organism [2, 4, 5].

The aim of the scientific work was to study the characteristics of the state of health of pupils of senior classes of a modern school and the characteristics of its connection with medical and social indicators of the conditions of stay and lifestyle of girls and boys.

Results and discussion. Data from the assessment of the prevalence of diseases with temporary disability, which was carried out, testified to the fact that during the calendar year, 31.2% of girls and 40.6% of boys aged 14 years old, 15.6% of girls and 3.1% of boys aged 15 years old, 9.3% of girls and 15.6% of

boys at the age of 16 years old, 9.3% of girls and 12.5% of boys at the age of 17 years old, got sick once a year – respectively 6.3% and 9.3% of 14-year-old girls and boys, 21.8% and 34.3% of 15-year-old girls and boys, 28.1% and 43.7% of 16-year-old girls and boys and 43.7% and 34.3% of 17-year-old girls and boys were sick 2 times a year - respectively, 21.8% of girls and 21.8% of boys at the age of 14, 37.5% of girls and 21.8% of boys at the age of 15 years old, 15.6% of girls and 25.0% of boys at the age of 16 years old, 9.3% of girls and 21.8% of boys at the age of 17 years old, were sick 3 times a year – respectively, 28.1% and 12.5% 14-year-old girls and boys, 12.5% and 34.3% of 15-year-old girls and boys, 28.1% and 12.5% of 16-year-old girls and boys, and 21.8% and 21.8% of 17-year-olds girls and boys, eventually got sick 4 or more times a year – respectively, 12.5% of girls and 15.6% of boys at the age of 14 years old, 12.5% of girls and 6.3% of boys at the age of 15 years old, 18.7% girls and 3.1% of boys at the age of 16 years old, 15.6% of girls and 9.3% of boys at the age of 17 years old.

Therefore, the most significant among the studied contingent should be considered the specific weight of indicators of the frequency of registration of diseases with temporary loss of working capacity, which were, respectively, 1 time per year – precisely such indicators were most often registered as the most common, being in the first position in the distribution structure, among 15-year-olds girls, 16-year-old girls and 16-year-old boys, 17-year-old girls and 17-year-old boys, and 3 times a year – these indicators were most often registered as widespread, being in the second position in the distribution structure, among 14-year-old girls, 15-year-old boys, 16-year-old girls, 17-year-old girls and 17-year-old boys. At the same time, the share of indicators of the frequency of registration of diseases with temporary loss of working capacity, which noted the absence of diseases, should be considered the least significant (it was precisely such indicators that were most often registered as the least common (were in the last position in

the distribution structure) among 15-year-old boys, 16-year-old boys, as well as 17-year-old girls and 17-year-old boys).

As the prevailing duration of illnesses with temporary loss of working capacity in all age and sex groups, except for age groups consisting of young men aged 16 years old and 17 years old, it was necessary to note the duration of the illness, which ranged from 3 to 7 days. This duration of acute illnesses was the most common among 14-year-old girls (46.8%) and 14-year-old boys (50.0%), 15-year-old girls (50.0%) and 15-year-old boys (53.1 %), 16-year-old girls (43.7%) and 17-year-old girls (46.8%). At the same time, among young men at the age of 16, the most common was the duration of illnesses with a temporary loss of working capacity up to 3 days (40.6%), followed by the share of indicators of the duration of the illness in the range from 3 to 7 days (34.3%), among young men at the age of 17 years old – there was a balance of indicators of the duration of the disease in the range from 3 to 7 days (34.3%) and in the range from 7 to 14 days (34.3%).

Considering the structural features of the distribution of diseases with temporary loss of working capacity, characteristic of the studied persons during the period of stay in the senior classes of a modern comprehensive educational institution, it was necessary, first of all, to note a significant advantage during all age stages of the share of diseases of the respiratory organs, primarily due to acute respiratory infections of the upper respiratory tract ways and flu. Thus, the specific weight of diseases with predominant damage to the respiratory tract among girls and boys at the age of 14 years old was 85.2% and 86.4%, among girls and boys at the age of 15 years old – 82.2% and 88.0%, among girls and boys at the age of 16 years old – 85.2% and 84.4%, among girls and boys at the age of 17 years old – 83.8% and 83.8%, respectively. The next place in the structure of the distribution of the studied indicators was occupied by the share of diseases of the digestive

organs, the value of which was 3.8% and 3.6% among 14-year-old girls and boys, 2.8% and 3.8% among 15-year-old girls and boys, 4.2% and 2.4% among 16-year-old girls and boys and 3.8% and 6.2% among 17-year-old girls and boys. This was followed by the specific weight of diseases of the skin and subcutaneous fat, the values of which were 2.4% and 2.0% among girls and boys at the age of 14 years old, 2.4% and 2.0% among girls and boys at the age of 15 years old, 1.6% and 1.6% among boys aged 16 years old and 2.2% and 1.6% among girls and boys aged 17 years old. The share of diseases with temporary loss of working capacity of other genesis and other localization was insignificant. Thus, the specific weight of diseases of the circulatory system ranged from 0% to 2.4% among girls and from 0% to 3.2% among boys, the share of diseases of the genitourinary system ranged from 0% to 2.8%, respectively among girls and from 0% to 2.4% among boys, the specific weight of infectious and parasitic diseases – respectively from 0% to 1.8% among girls and from 0% to 1.0% among boys, the share of diseases of the eye and its accessory apparatus – respectively within the range from 0% to 1.5% among girls and within the range from 0% to 2.0% among boys, the specific weight of injuries and other consequences of the action of external factors – respectively within the range of 0% to 1.5% among girls and between 0% and 1.5% among boys.

Evaluating the degree of spread of chronic diseases of various degrees of expression, which affected the functional state of the organism, the level of work capacity and adaptive capabilities of schoolchildren, attention should be paid to the fact that the presence of diseases with a chronic course of the pathological process was characteristic of 43.7% of girls and 34.4 % of boys at the age of 14 years old, 59.4% of girls and 56.2% of boys at the age of 15 years old, 68.7% of girls and 28.1% of boys at the age of 16 years old and 46.8% of girls and 34.3% of boys at the age of 17 years old.

At the same time, data on the analysis of the frequency of exacerbations of chronic pathology, which occurs, should be noted that 4 or more times a year exacerbations of diseases with a chronic course of the pathological process were registered among 7.1% of 14-year-old girls, 15.8% and 5, 6% of 15-year-old girls and boys, 13.6% and 11.2% of 16-year-old girls and boys, 11.2% and 20.0% of 17-year-old girls and boys, 3 times a year - respectively among 21, 2% and 27.3% of girls and boys at the age of 14 years old, 26.3% and 27.7% of girls and boys at the age of 15 years old, 9.1% of girls at the age of 16 years old, 26.6% and 27.3 % of girls and boys aged 17 years old, 2 times a year – respectively among 35.7% and 27.3% of 14-year-old girls and boys, 42.1% and 11.1% of 15-year-old girls and boys, 36, 4% and 44.4% of 16-year-old girls and boys, 26.7% and 18.1% of 17-year-old girls and boys, 1 time a year - respectively among 35.7% and 45.4% of girls and boys in aged 14 years old, 15.8% and 55.6% of girls and boys aged 15 years old, 40.9% and 44.4% of girls and boys aged 16 years old, 26.7% and 45.5% of girls and boys at the age of 17 years old. Therefore, the predominant frequency of exacerbations of chronic diseases should be considered the frequency of 1 time per year (only among girls aged 15 years old, exacerbations of diseases with a chronic course of the pathological process were most often observed 2 times a year). The least common frequency of exacerbations during most of the studied age periods was the frequency of 4 or more times a year (only among girls and boys aged 16 years old should be considered the frequency of exacerbations of chronic diseases – 3 times a year).

Evaluating the leading characteristics of the data distribution structure regarding the prevalence of diseases with a chronic course of the pathological process, it should be noted that diseases of the musculoskeletal system and connective tissue, primarily deforming dorsopathies (postural disorders) and arthropathies, should be considered the most widespread among the studied

schoolchildren (flatfoot). Thus, the specific weight of such diseases was 33.2% and 28.0% among girls and boys at the age of 14 years old, 32.4% and 36.0% among girls and boys at the age of 15 years old, 29.6% and 27, 4% among girls and boys aged 16 years old, 30.2% and 32.4% among girls and boys aged 17 years old. This was followed by diseases of the eye and its accessory apparatus, the leading place in the structure of which was occupied by disturbances of the functions of the visual sensory system, and above all myopia, the share of which was 23.8% and 25.6% among 14-year-old girls and boys, 23.8% and 22.0% among 15-year-old girls and boys, 23.8% and 25.0% among 16-year-old girls and boys, 19.8% and 20.4% among 17-year-old girls and boys. The third place in the structure of the distribution of data regarding the prevalence of diseases with a chronic course of the pathological process belonged to diseases of the digestive organs, the specific weight of which was 15.2% and 14.8% among girls and boys aged 14 years old, 16.0% and 14.0 % among girls and boys at the age of 15 years old, 19.6% and 17.2% among girls and boys at the age of 16 years old, 16.2% and 12.4% among girls and boys at the age of 17 years old. Chronic diseases of the endocrine system, nutritional disorders and metabolic disorders were characteristic of 7.4% and 9.2% of 14-year-old girls and boys, 6.4% and 8.2% of 15-year-old girls and boys, 8.8% and 8.6% of 16-year-old girls and boys, 10.4% and 6.4% of 17-year-old girls and boys, the specific weight of chronic diseases of the circulatory system was 6.2% and 6.8% among girls and boys aged 14 years old, 4.2% and 6.0% among girls and boys at the age 15 years old 7.4% and 7.8% among girls and boys at the age 16 years old and 9.6% and 8.2% among girls and boys at the age of 17 years old, the share of chronic respiratory diseases is 6.2% and 5.0% among 14-year-old girls and boys, 8.2% and 6.0% among 15-year-old girls and boys, 5.4% and 5.6% among 16-year-old girls and boys and 5.0% and 7.8% among 17-year-old girls and boys. Finally, it should be noted that the specific weight of diseases of the

genitourinary system ranged from 3.2% to 5.0% among girls and from 0% to 2.4% among boys, diseases of the skin and subcutaneous fat – from 0.8% up to 2.0% among girls and from 0% to 3.6% among boys.

The results of the generalized subjectively meaningful assessment of the state of health noted the fact that 21.8% and 21.8% of 14-year-old girls and boys, 9.3% and 37.5% of 14-year-old girls and boys considered their own health to be excellent 15-year-old girls and boys, 6.3% and 25.0% of 16-year-old girls and boys, 18.7% and 28.1% of 17-year-old girls and boys, good – 46.8% and 43.7%, respectively girls and boys at the age of 14 years old, 65.6% and 43.7% of girls and boys at the age of 15 years old, 43.7% and 53.1% of girls and boys at the age of 16 years old and 56.2% and 50.0% of girls and boys at the age of 17 years old, satisfactory – respectively 28.1% and 28.1% of 14-year-old girls and boys, 21.8% and 3.1% of 15-year-old girls and boys, 40.6% and 18.7% of 16-year-old girls and boys, 6.3% and 12.5% of 17-year-old girls and boys, poorly – only 3.1% of girls at the age of 14, 9.3% and 3.1% of girls and boys at the age of 16 and 15.6% and 9.2% of girls and boys at the age of 17, very bad – only two (6.3%) 14-year-old boys, one (3.1%) 15-year-old girl, one (3.1%) 15-year-old boy and one (3.1%) 17-year-old boy.

Thus, the studied students, regardless of their age, most often defined their own health as good, while the lowest frequency of choosing a fixed characteristic of their own health was characteristic of such an interpretation of their state as bad and very bad. Quite interesting data were determined during the application of the procedures of descriptive statistics and correlation analysis, which were aimed at evaluating the features of the relationship between indicators of the state of health and a number of medical and social indicators of the anamnestic content, as well as objective characteristics of the morpho-functional state and adaptive resources of the body of high school students, which were determined.

In particular, among girls at the age of 14 years old, statistically significant correlations were observed between the characteristics of the level of health and data on: general assessment of living conditions ($r=0.32$, $p<0.05$), features of intra-family relationships in to the family of schoolchildren ($r=0.45$, $p<0.01$), the need to perform additional paid work outside of school hours ($r=-0.35$, $p<0.05$), the average score of academic performance ($r=0.37$, $p<0.05$), the presence of learning problems ($r=-0.36$, $p<0.05$), indicators of physical development, primarily chest circumference ($r=0.44$, $p<0.01$), and the number of diseases with temporary disability ($r=-0.45$, $p<0.01$).

At the same time, among 14-year-old boys, significant correlations were registered between the characteristics of the level of health and data on: general assessment of living conditions ($r=0.36$, $p<0.05$), duration of night sleep ($r=0.41$, $p<0.05$), time spent in the fresh air on school days ($r=0.38$, $p<0.05$), availability of time to organize sleep during daylight hours ($r=0.48$, $p<0.01$), the peculiarities of the diet ($r=0.49$, $p<0.01$), the average score of academic success ($r=0.38$, $p<0.05$), the level of educational adaptation ($r=0.66$, $p<0.001$) and the number of diseases with temporary disability ($r=-0.66$, $p<0.001$).

Among girls at the age of 15 years old, statistically significant correlations were observed between the characteristics of the level of health and data on: general assessment of housing conditions ($r=0.42$, $p<0.05$), time spent in the fresh air in educational days ($r=0.38$, $p<0.05$), features of free time organization and, above all, features of activities in sports sections ($r=0.45$, $p<0.01$), presence of harmful habits, in particular smoking ($r=-0.45$, $p<0.01$) and features of alcohol consumption ($r=-0.35$, $p<0.05$), the average score of academic success ($r=0.36$, $p<0.05$), indicators physical development, especially body weight ($r=-0.56$, $p<0.01$) and the number of diseases with temporary disability ($r=-0.49$, $p<0.05$).

At the same time, among 15-year-old boys, significant correlations were registered between the characteristics of the level of health and data regarding: the

general assessment of living conditions ($r=0.43$, $p<0.05$) and, above all, the generalized assessment of microclimatic conditions ($r=0.40$, $p<0.05$), features of the transport radius of movement during the day ($r=-0.35$, $p<0.05$), the need to perform additional paid work outside of school hours ($r=-0.43$, $p<0.05$), duration of night sleep ($r=0.49$, $p<0.01$), time spent outdoors on weekends ($r=0.35$, $p<0.05$), presence of bad habits, in particular, smoking ($r=-0.45$, $p<0.01$) and features of alcohol consumption ($r=-0.33$, $p<0.05$), indicators of physical development, primarily body weight ($r=-0.47$, $p<0.01$) and chest circumference ($r=0.42$, $p<0.01$), the number of diseases with temporary disability ($r=-0.45$, $p<0.01$) and the number of disease exacerbations with a chronic course of the pathological process ($r=-0.35$, $p<0.05$).

Among girls at the age of 16 years old, statistically significant correlations were observed between the characteristics of the level of health and data on: general assessment of living conditions ($r=0.39$, $p<0.05$), characteristics of the family the state of families in which schoolchildren live ($r=0.45$, $p<0.05$), the need to perform additional paid work outside school hours ($r=-0.37$, $p<0.05$), the use of hardening procedures ($r=0.44$, $p<0.05$), time spent outdoors on weekends ($r=0.45$, $p<0.05$), presence of harmful habits, in particular smoking ($r=-0.37$, $p<0.05$), the average score of academic success ($r=0.38$, $p<0.05$), the degree of intensity of schooling ($r=-0.41$, $p<0.05$) and the number of exacerbations ($r=0.45$, $p<0.05$) with a chronic course of the pathological process ($r=-0.35$, $p<0.05$).

At the same time, among 16-year-old boys, significant correlations were registered between the characteristics of the level of health and data on: general assessment of living conditions ($r=0.49$, $p<0.01$), time spent at fresh air on school days ($r=0.41$, $p<0.05$), features of the diet ($r=0.72$, $p<0.001$), performing morning gymnastics exercises ($r=0.35$, $p<0.05$), the presence of learning problems ($r=-0.376$, $p<0.05$), the presence of harmful habits, in particular smoking ($r=-0.32$,

$p < 0.05$), the number of diseases with temporary disability ($r = -0.47$, $p < 0.05$) and the number of exacerbations of diseases with a chronic course of the pathological process ($r = -0.39$, $p < 0.05$).

Finally, among girls at the age of 17 years old, statistically significant correlations were observed between the characteristics of the level of health and data on: features of living in an area with polluted atmospheric air ($r = 0.44$, $p < 0.05$), general assessment of living conditions ($r = 0.34$, $p < 0.05$), the need to perform additional paid work outside of school hours ($r = -0.40$, $p < 0.05$), performing morning gymnastics exercises ($r = 0.31$, $p < 0.05$), time spent outdoors on weekends ($r = 0.41$, $p < 0.01$), level of educational adaptation ($r = 0.51$, $p < 0.01$), availability harmful habits, in particular smoking ($r = -0.49$, $p < 0.01$), number ($r = -0.39$, $p < 0.05$) and duration ($r = -0.37$, $p < 0.05$) of diseases with temporary loss of working capacity and the number of exacerbations of diseases with a chronic course of the pathological process ($r = -0.59$, $p < 0.001$).

At the same time, among 17-year-old boys, significant correlations were registered between the characteristics of the level of health and data on: general assessment of living conditions ($r = 0.35$, $p < 0.05$), the need to perform additional paid extracurricular work ($r = -0.40$, $p < 0.05$), duration of night sleep ($r = 0.44$, $p < 0.01$), duration of educational activities at school ($r = 0.46$, $p < 0.01$), performing morning gymnastics exercises ($r = 0.40$, $p < 0.01$), characteristics of well-being at the end of the school day ($r = 0.37$, $p < 0.05$), degree of intensity of school studies ($r = 0.48$, $p < 0.01$), the presence of harmful habits, in particular smoking ($r = -0.39$, $p < 0.05$), the number of diseases with temporary disability ($r = -0.47$, $p < 0.01$) and the number of exacerbations of diseases with a chronic course of the pathological process ($r = -0.56$, $p < 0.001$).

Conclusions. Thus, one of the leading places, both primarily in the structure of morbidity with temporary loss of working capacity, and in the structure of

morbidity with a chronic course of the pathological process, is occupied by indicators of morbidity of respiratory organs. The most significant relationship with the characteristics of the health level of girls and boys during their studies in senior classes had 4 groups of indicators that reflected the peculiarities of the living conditions of stay (1st group), the peculiarities of the students' stay in the fresh air both in the educational and on weekends (2nd group), features of educational adaptation (3rd group) and features of morbidity with temporary loss of working capacity (4th group). Attention was drawn to the fact that in the graduation classes, it was necessary to add 3 more groups of such indicators as the characteristics of the course of diseases with a chronic course of the pathological process (5th group), the characteristics of the spread of harmful habits and, above all, smoking (6th group) and the characteristics of the use of health-improving means, such as morning gymnastics exercises and hardening procedures (7th group).

References:

1. Полька Н. С., Сергета І. В. Актуальні проблеми психогігієни дітей і підлітків: шляхи та перспективи їх вирішення (огляд літератури і власних досліджень). *Журнал НАМН України*. 2012. Т. 18, № 2. С. 223-236.
2. Сергета І. В., Бардов В. Г. Організація вільного часу та здоров'я школярів. Вінниця : РВВ ВАТ "Віноблдрукарня", 1997. 292 с.
3. Сергета І. В., Браткова О. Ю., Серебреннікова О. А. Наукове обґрунтування гігієнічних принципів профілактики розвитку донозологічних зрушень у стані психічного здоров'я учнів сучасних закладів середньої освіти (огляд літератури і власних досліджень). *Журнал НАМН України*. 2022. Т. 28, № 1. С. 306-326. <http://doi.org/10/37621|JNAMSU-2022-1-2>

MODERNÍ ASPEKTY VĚDY

Svazek XLI mezinárodní kolektivní monografie

4. Сергета І. В., Серебреннікова О. А., Стоян Н. В., Дреженкова І. Л., Макарова О. І. (2022). Психогігієнічні принципи використання здоров'язберігаючих технологій у сучасних закладах вищої освіти. *Довкілля та здоров'я*. 2 (103). 32-41.

5. Тимошук О. В., Полька Н. С., Сергета І. В. Наукові основи комплексної гігієнічної оцінки якості життя та адаптаційних можливостей сучасної учнівської і студентської молоді. Вінниця: ТОВ "ТВОРИ", 2020. 272 с.

§9.2 HYPERTENSIVE DISORDERS DURING PREGNANCY: DIAGNOSTIC AND PROGNOSTIC VALUE OF ANGIOGENESIS REGULATION MARKERS (Siusiuka V., Zaporizhzhia State Medical and Pharmaceutical University, Demidenko O., Zaporizhzhia State Medical and Pharmaceutical University, Kyrychenko M., Zaporizhzhia State Medical and Pharmaceutical University, Deinichenko O., Zaporizhzhia State Medical and Pharmaceutical University, Onopchenko S., Zaporizhzhia State Medical and Pharmaceutical University)

Introduction. Nowadays, the issue of predicting the development and severity of hypertensive disorders in pregnant women, like preeclampsia remains of current importance. Originating from the Greek for «flash», eclampsia was first named by Celsus, a philosopher from ancient Greece, as a sudden, severe convulsion disorder exclusive to pregnant women, known for its rapid onset and severe impacts on both mother and fetus. The early signs, such as swelling and the presence of protein in urine, were only linked to the condition in the XIX century, leading to the recognition of an initial stage termed «preeclampsia», indicating the phase occurring before eclampsia manifests. This condition is considered one of the most threatening complications during pregnancy. According to the World Health Organization, severe preeclampsia complicates 2% to 8% of all pregnancies worldwide, and it ranks second in the structure of causes of maternal mortality, accounting for about 14% [1, 2, 3]. Annually, complications associated with hypertensive disorders result in the deaths of over 50,000 pregnant women globally. In developed countries, they are the second direct cause of antenatal and postnatal mortality in 12-18% of cases and affect perinatal mortality in 20-25% of cases.

It should be noted that the International Federation of Gynecology and Obstetrics defines the causes of maternal mortality related to hypertensive

disorders during pregnancy, including preeclampsia, as preventable. Most deaths caused by hypertensive disturbances could be avoided provided that women suffering from such complications are given timely and effective medical assistance. This makes the search for effective and accurate methods of predicting the occurrence and development of this pathology in pregnant women one of the priority tasks of modern obstetrics [4, 5, 6].

Presentation of the Main Material. Preeclampsia in pregnant women is a multisystem disorder specific to the human species, developing in women during the second half of pregnancy. It represents a clinical form of gestational endotheliopathy and is associated with maternal symptoms of hypertension and proteinuria. It manifests through heterogeneous disorders of organs and organ systems, adversely affecting the condition of both the mother and the fetus. According to the International Society for the Study of Hypertension in Pregnancy (ISSHP), preeclampsia is a condition characterized by a combination of high blood pressure (systolic/diastolic BP over 140/90 mmHg) and significant proteinuria (over 300 mg/day) manifesting after the 20th week of pregnancy [7]. The diagnosis, screening, and assistance in preeclampsia, as well as the classification of the severity of this disorder, remain subjects of controversy. Despite numerous fundamental clinical studies, the pathogenesis of preeclampsia has not been fully elucidated to date, and the only pathogenetically substantiated method of treatment remains premature delivery. The only definitive solution for preeclampsia involves the birth of the placenta. Deciding when to deliver balances extending the pregnancy for fetal development against the risk of maternal health issues. However, specific treatments to safely delay delivery are largely unavailable. Treatment primarily aims at managing the mother's blood pressure to reduce risks. [8, 9].

According to current clinical protocols in Ukraine, pregnant women are classified into risk groups for the development of preeclampsia based on the

analysis of clinical and anamnestic data [10]. Literary sources recommend differentiating identified factors into two categories – high and moderate risk, as a basis for the prescription of prophylaxis depending on specific conditions [11]. Unfortunately, it has been established that the method based on the analysis of the pregnant woman's anamnestic data allows predicting only 37% of cases with a later early manifestation of preeclampsia and 29% with a late manifestation, with a false positive rate of 5% [12].

Similarly, the National Institute for Health and Care Excellence (NICE) in the UK and the American College of Obstetricians and Gynecologists consider the analysis of anamnestic data as the only recommended method of preeclampsia screening [13, 14]. The effectiveness of screening according to NICE is 41% for cases of preeclampsia identified up to 32 weeks, 39% up to 37 weeks, and 34% after 37 weeks. Using the screening recommended by ACOG, preeclampsia is detected in 94% of cases up to 32 weeks, in 90% up to 37 weeks, and in 89% at terms beyond 37 weeks. However, the false positive results amount to 64.2% [15].

According to current understanding, preeclampsia is a multifactorial disease with endothelial dysfunction being one of the key mechanisms in its pathogenesis [16, 17]. There are several potential serological markers for predicting the development of preeclampsia. Most of them are produced by trophoblast cells and ensure its invasion and adequate remodeling of the uterine vascular bed. Under physiological pregnancy conditions in the first trimester, the transition of trophoblast from proliferative to invasive depends on the concentration of oxygen, which decreases towards the placenta from the decidua. An oxygen-depleted environment induces trophoblast proliferation, protects the trophoblast from oxidative stress, and increases angiogenic factors involved in the development of the placental vascular network and endothelial function support.

Insufficient trophoblast invasion is considered one of the leading mechanisms in the pathogenesis of preeclampsia, leading to disturbed angiogenesis, endothelial dysfunction, changes in immunoreactivity, development of hypoxia, placental dysfunction, and ultimately the manifestation of the preeclampsia syndrome itself. Persistent hypoxia in the environment under preeclampsia creates a vicious cycle with high levels of factors that inhibit trophoblast invasion and lead to insufficient placentation with impaired remodeling of spiral arteries and the development of hypercoagulation [18].

Determining changes in angiogenic factor levels is not only useful as diagnostic tests for preeclampsia but also allows for assessing the risk of developing adverse pregnancy outcomes associated with preeclampsia. Angiogenic factors, in addition to early pre-clinical diagnosis of preeclampsia, can be helpful in differential diagnosis of preeclampsia with other vascular disorders of pregnancy (gestational and chronic hypertension) [19].

Moreover, an essential feature of angiogenesis markers is their ability to differentiate actual preeclampsia from chronic hypertension, which was not previously detected, and chronic kidney disease, as the pathogenesis links of these diseases and the clinical manifestations of the mentioned pathologies overlap [20].

However, this issue requires further research. In addition to anamnestic, clinical, and biochemical predictors of preeclampsia, a combination of tests including ultrasound examination with dopplerometry fetoplacental circulation and ultrasound assessment of placental structure is considered. In the second trimester of gestation, long before the appearance of clinical symptoms of preeclampsia, disturbances in uterine blood flow were registered in pregnant women. According to existing studies, ultrasound dopplerometry indices of blood flow in the uterine arteries in pregnancies that subsequently became complicated by preeclampsia were higher than similar parameters under physiological pregnancy conditions.

Thus, pregnant women with impaired uterine blood flow in the second trimester are classified as high risk for developing preeclampsia. In the third trimester, with the development of preeclampsia and increasing severity, pathological changes progress: changes in fetoplacental blood flow accompany the disturbance in uteroplacental blood flow [21].

Studying ultrasound dopplerometry indices in the «mother-placenta-fetus» complex in pregnancies complicated by preeclampsia is currently relevant and can significantly improve the accuracy of diagnosis in combination with other methods.

Sequencing the human genome, the discovery of single nucleotide polymorphism (SNP) phenomena in genes and studying the impact of the genetic code on quantitative changes in expression and protein function have opened possibilities for investigating the genetic component in the theory of preeclampsia development [22, 23]. An analysis of genetic polymorphism association conducted in a Europoid population in the PGF area revealed that two SNPs (rs2268614 and rs11850328) are associated with plasma PGF levels. The genetic variant rs2268614 is found within the third intron, while rs11850328 is situated 4.3 kilobases upstream of the gene's transcription initiation site. Given the high linkage disequilibrium between these two SNPs, two alternative hypotheses can be formulated: 1) one of the two identified SNPs plays a functional role in altering PGF levels; 2) both SNPs are in linkage disequilibrium with another unidentified causal variant.

A similar analysis for SNP rs2268614 also identified a potential binding site for the SNP: it is located in the core sequence of the binding site for GA-binding factors. Therefore, both SNPs appear to be potential candidates for causally modulating PGF levels. However, functional studies are required to demonstrate a direct link between these SNPs and PGF levels. This study also shows that the

impact of genetic and environmental factors on circulating PGF levels is independent of possible PGF-correlated pathologies [24].

Another population study found a significant association between the polymorphism rs2268613 in the PGF gene and plasma PGF levels [25]. Regarding VEGF, numerous studies indicate a convincing association between the polymorphism rs2010963 and the development of preeclampsia and the level of circulating VEGF in the serum of pregnant women from various populations [26, 27].

Conclusions. The identification of reliable screening markers can potentially predict the onset of preeclampsia long before the manifestation of its clinical symptoms. Developing combined prediction methods is a promising direction to increase the sensitivity and specificity of many screening tests. This could allow obstetric care to focus on identifying pregnancies at high risk and monitoring them in the antenatal period, which could be beneficial for future therapeutic or preventative interventions.

Currently, a large variety of options for the pharmacological prevention of this pathology have been proposed. However, the problem of choosing a treatment approach for preeclampsia remains relevant, as existing prevention schemes today are insufficiently effective.

References:

1. Say L., Chou D., Gemmill A., Tunçalp Ö., Moller A. B., Daniels J., Gülmezoglu A. M., Temmerman M., Alkema L. Global causes of maternal death: a WHO systematic analysis // *The Lancet. Global health.* – 2014. – Vol. 2, No. 6. – P. e323-e333.
2. Ward Z. J., Atun R., King G., Sequeira Dmello B., Goldie S. J. Simulation-based estimates and projections of global, regional and country-level maternal mortality by cause, 1990-2050 // *Nature medicine.* – 2023. – Vol. 29, No. 5. – P. 1253-1261.

3. Feng X., Liu Y., Zhang Y., Zhang Y., Li H., Zheng Q., Li N., Tang J., Xu Z. New views on endothelial dysfunction in gestational hypertension and potential therapy targets // *Drug discovery today*. – 2021. – Vol. 26, No. 6. – P. 1420-1436

4. Abstracts of the XXII FIGO World Congress of Gynecology & Obstetrics // *International journal of gynaecology and obstetrics: the official organ of the International Federation of Gynaecology and Obstetrics*. – 2018. – Vol. 143, Suppl 3. – P. 43-991.

5. Shennan A., Suff N., Jacobsson B., the FIGO Working Group for Preterm Birth, Simpson J. L., Norman J., Grobman W. A., Bianchi A., Mujanja S., Valencia C. M., Mol B. W. Abstracts of the XXIII FIGO World Congress of Gynecology & Obstetrics // *International journal of gynaecology and obstetrics: the official organ of the International Federation of Gynaecology and Obstetrics*. – 2021. – Vol. 155, Suppl 2(1). – P. 31-532.

6. Geary M., Goggins A. Selected papers from the XXIII FIGO World Congress // *International journal of gynaecology and obstetrics: the official organ of the International Federation of Gynaecology and Obstetrics*. – 2023. – Vol. 160, No. 2. – P. 457-458.

7. Tranquilli A. L., Dekker G., Magee L., Roberts J., Sibai B. M., Steyn W., Zeeman G. G., Brown M. A. The classification, diagnosis and management of the hypertensive disorders of pregnancy: A revised statement from the ISSHP // *Pregnancy hypertension*. – 2014. – Vol. 4, No. 2. – P. 97-104.

8. Melchiorre K., Giorgione V., Thilaganathan B. The placenta and preeclampsia: villain or victim? // *Am J Obstet Gynecol*. – 2022. – Vol. 226, 2S. – P. S954-S962.

9. Cox A. G., Marshall S. A., Palmer K. R., Wallace E. M. Current and emerging pharmacotherapy for emergency management of preeclampsia // *Expert opinion on pharmacotherapy*. – 2019. – Vol. 20, No. 6. – P. 701-712.

10. Nakaz Ministerstva okhorony zdorovia Ukrainy 24 sichnia 2022 N 151 Pro zatverdzhennia Unifikovanyi klinichnyi protokol pervynnoi, vtorynnoi (spetsializovanoi) ta tretynnoi (vysokospetsializovanoi) medychnoi dopomohy «Hipertenzyvni rozlady pid chas vahitnosti, polohiv ta u pisliapolohovomu periodi».
11. ACOG Committee Opinion No. 743: Low-Dose Aspirin Use During Pregnancy // *Obstetrics and gynecology*. – 2018. – Vol. 132, No. 1. – P. e44-e52.
12. Poon L. C., Kametas N. A., Chelemen T., Leal A., Nicolaides K. H. Maternal risk factors for hypertensive disorders in pregnancy: a multivariate approach // *Journal of human hypertension*. – 2010. – Vol. 24, No. 2. – P. 104-110.
13. Visintin C., Mugglestone M. A., Almerie M. Q., Nherera L. M., James D., Walkinshaw S., Guideline Development Group. Management of hypertensive disorders during pregnancy: summary of NICE guidance // *BMJ (Clinical research ed.)*. – 2010. – Vol. 341, c2207.
14. Gestational Hypertension and Preeclampsia: ACOG Practice Bulletin, Number 222 // *Obstetrics and gynecology*. – 2020. – Vol. 135, No. 6. – P. e237-e260.
15. O'Gorman N., Wright D., Poon L. C., Rolnik D. L., Syngelaki A., Wright A., Akolekar R., Cicero S., Janga D., Jani J., Molina F. S., de Paco Matallana C., Papantoniou N., Persico N., Plasencia W., Singh M., Nicolaides K. H. Accuracy of competing-risks model in screening for pre-eclampsia by maternal factors and biomarkers at 11-13 weeks' gestation // *Ultrasound in obstetrics & gynecology : the official journal of the International Society of Ultrasound in Obstetrics and Gynecology*. – 2017. – Vol. 49, No. 6. – P. 751-755.
16. George E. M., Granger J. P. Endothelin: key mediator of hypertension in preeclampsia // *American journal of hypertension*. – 2011. – Vol. 24, No. 9. – P. 964-969.
17. Henriques A. C., Carvalho F. H., Feitosa H. N., Macena R. H., Mota R. M., Alencar J. C. Endothelial dysfunction after pregnancy-induced hypertension // *International journal of gynaecology and obstetrics: the official organ of the International Federation of Gynaecology and Obstetrics*. – 2014. – Vol. 124, No. 3. – P. 230-234.

18. Redman C. W., Sargent I. L., Staff A. C. IFPA Senior Award Lecture: making sense of pre-eclampsia - two placental causes of preeclampsia? // *Placenta*. – 2014. – Vol. 35, Suppl. – P. S20-S25.

19. Romanenko T. G., Sulimenko O. N. Modern markers for predicting preeclampsia // *Health of Woman*. – 2019. – No. 10 (146). – P. 77-91.

20. Jim B., Karumanchi S. A. Preeclampsia: Pathogenesis, Prevention, and Long-Term Complications // *Seminars in nephrology*. – 2017. – Vol. 37, No. 4. – P. 386-397.

21. Kim Y.-D., Nishanova F. P., Karimov A. H., Lyubchich A. S. Placental circulation and outcomes of preeclampsia under the influence of arginine therapy (PLACENTA): A multicenter randomized controlled study // *Health of Woman*. – 2019. – No. 6 (142). – P. 20-26.

22. Gibbs I., Leavey K., Benton S. J., Gynspan D., Bainbridge S. A., Cox B. J. Placental transcriptional and histologic subtypes of normotensive fetal growth restriction are comparable to preeclampsia // *American journal of obstetrics and gynecology*. – 2019. – Vol. 220, No. 1. – P. 110.e1-110.e21.

23. Perlik M., Seremak-Mrozikiewicz A., Barlik M., Kurzawińska G., Kraśnik W., Drews K. Warianty genetyczne śródbłonkowej syntazy tlenu azotu (eNOS) w nadciśnieniu ciążowym i stanie przedrzucawkowym // *Ginekologia polska*. – 2012. – Vol. 83, No. 9. – P. 652–659.

24. Sorice R., Ruggiero D., Nutile T., Aversano M., Husemoen L., Linneberg A., Bourgain C., Leutenegger A. L., Ciullo M. Genetic and environmental factors influencing the Placental Growth Factor (PGF) variation in two populations // *PloS one*. – 2012. – Vol. 7, No. 8, e42537.

25. Vodolazkaia A., Yesilyurt B. T., Kyama C. M., Bokor A., Schols D., Huskens D., Meuleman C., Peeraer K., Tomassetti C., Bossuyt X., Lambrechts D., D'Hooghe T., Fassbender A. Vascular endothelial growth factor pathway in endometriosis: genetic variants and plasma biomarkers // *Fertility and sterility*. – 2016. – Vol. 105, No. 4. – P. 988-996.

MODERNÍ ASPEKTY VĚDY
Svazek XLI mezinárodní kolektivní monografie

26. Su M., Hu Z., Dong C., Xu X. Vascular endothelial growth factor gene polymorphisms and hypertensive disorder of pregnancy: A meta-analysis // Pregnancy hypertension. – 2019. – Vol. 17. – P. 191-196.

27. Keshavarzi F., Shahrakipoor M., Teimoori B., Yaghmaei M., Narooei-Nejad M., Rasooli A., Salimi S. Association of the placental VEGF promoter polymorphisms and VEGF mRNA expression with preeclampsia // Clinical and experimental hypertension (New York, N.Y. : 1993). – 2019. – Vol. 41, No. 3. – P. 274-279.

ODDÍL 10. INFORMAČNÍ TECHNOLOGIE

§10.1 ІНФОРМАЦІЙНІ СИСТЕМИ, МОДЕЛІ ДАНИХ ТА ЇХ ВИКОРИСТАННЯ (Костікова М.В., Неронов С.М., Харківський національний автомобільно-дорожній університет, Плехова Г.А., Харківський національний автомобільно-дорожній університет)

Вступ. Сучасні інформаційні технології базуються на концепції баз даних (БД). Згідно із цією концепцією, основою інформаційних технологій є дані, які організовані в БД із метою адекватного відображення реального світу й задоволення інформаційних потреб користувачів.

Збільшення обсягу збережених даних і розширення кола користувачів інформаційних систем призвело до необхідності як створення зручних загальносистемних засобів інтеграції даних і керування ними, що обумовила появу промислових систем керування базами даних (СКБД) – спеціалізованих програмних засобів, призначених для організації й ведення БД, так і до необхідності відображення змісту даних, збережених у БД. Останнє особливо актуально у випадку роботи у великих предметних галузях, де спостерігається лексична й семантична (змістова) неоднозначність термінології користувачів різних фахів, що веде до проблем при інтеграції даних і їх тлумаченні.

Завдяки досягненням в галузі штучного інтелекту з'являються системи, що дозволяють зберігати знання про дані, збережені в базі даних і робити виводи на знаннях з метою ефективного використання інформаційного ресурсу.

Виклад основного матеріалу. Процес ускладнення усіх сторін життя суспільства та його матеріальної сфери вимагає вдосконалення форм і

методів управління. У розвинених країнах соціально-економічний прогрес суспільства рухається в напрямку розвитку наукових методів управління, в основі яких лежить теорія прийняття рішень в ієрархічних організаційних системах з використанням сучасної обчислювальної техніки. За оцінками вчених, обсяг інформації щорічно збільшується на 3 – 5% та передбачається його зростання вдвічі кожні 10 років. На даному етапі свого розвитку комп'ютеризація має якісний, а не кількісний характер. Мова йде не про збільшення технологічних засобів, а в їх якісній заміні та впровадженні більш нових і ефективних інформаційних систем.

Сьогодні інформаційні системи є основним елементом систем підтримки прийняття рішень. Вже є досвід впровадження інформаційних систем, що забезпечують формалізацію процедур підготовки рішень, однак керівникам вищого рангу притаманна робота в умовах неструктурованих, або слабо структурованих проблем, де не завжди задані кількісні характеристики між важливими залежностями, а процес прийняття рішень, великою мірою, базується на творчому підході, інформованості, кваліфікації та інтуїції керівників.

Інформаційні системи 1-го покоління в зарубіжній літературі мають назву систем електронної обробки даних, а у вітчизняній – автоматизованих систем управління (АСУ). Тут для кожної задачі окремо готуються дані та розробляється модель запиту до них.

Такому підходу властива інформаційна та математична надмірність. Типовими системами є системи керування запасами та системи нарахування зарплати.

Ці системи – вузько прикладні та орієнтовані на автоматизацію робіт з паперами за рахунок комп'ютеризації великих масивів і потоків даних на операційному рівні. Ознакою таких систем є ефективна обробка запитів,

використання інтегрованих файлів для зв'язку між собою завдань і генерація зведених звітів.

Інформаційні системи 2-го покоління відомі за назвою «управлінських» (management information system). У вітчизняній літературі використовується термін «АСУ – концепція баз даних», де дані зберігаються незалежно від прикладних програм, що полегшує їх спільне використання, запобігає дублюванню [1].

Системи підтримки прийняття рішень (Decision Support System) – це інформаційні системи 3-го покоління. Вони мають не тільки спільне інформаційне забезпечення, але й спільне математичне забезпечення – базу моделей, яка дозволяє запобігати дублюванню прикладних програм та має у своєму складі базу знань (метабазу даних) для зберігання інформації щодо даних та механізм виводу нових знань з наявних даних.

Розробка інформаційних систем включає наступні етапи: постановка задачі; розробка проекту; розробка алгоритму; програмування; налагодження програм; документування; експериментальна експлуатація; промислова експлуатація; модифікація.

На етапі постановки задачі формується технічне завдання (ТЗ), в якому мають бути сформульовані: ціль розробки; вимоги до проекту; перелік документації, яка має бути розроблена; вимоги до перевірки роботи та її приймання.

На основі вимог за різними методиками визначається обсяг проекту та його трудомісткість, розраховуються майбутні трудові витрати та визначається його ціна. Після уточнення вимог підписується контракт на розробку предметної області (Про).

На етапі розробки проекту спільне завдання поділяється на підзавдання, визначається набір вхідних, вихідних і проміжних даних,

визначаються методи (як правило, математичні) вирішення завдань, визначається технологія вирішення завдання.

На етапі розробки алгоритму існує кілька способів надання алгоритмів: лексичний, графічний, математичний.

На етапах програмування та налагодження процес трудомісткий та неформалізований. На етапі документування складається перелік документів, обумовлених у ТЗ.

Далі йдуть етапи дослідної й промислової експлуатації та етап модифікації, тобто зміна умов застосування, що дозволяє робити зміни на будь-якому етапі. В розвинених країнах почали проводитися роботи з автоматизованої підтримки прийняття рішень. Внаслідок цього, створені та успішно використовуються нові людино-машинні системи – системи підтримки прийняття рішення (СППР). Розробка та реалізація СППР перетворилася у сферу бізнесу, який швидко розвивається. Перші спроби узагальнити вітчизняний досвід у галузі створення СППР належать проф. Ситнікову В. Ф.

При дослідженні інформаційних систем розглядають наступні питання: проблеми, що виникають у формуванні прийняття рішень; сучасний науковий підхід до проблем планування та управління (системний підхід); аналіз еволюції інформаційних систем і технологій, створення умов для побудови інформаційних систем нового покоління СППР, етапи побудови та використання інформаційних систем; основні компоненти СППР: інтерфейс користувача, база даних (БД) і системи керування БД (СКБД), бази моделей (БМ) і система керування БМ (СКБМ); побудова та застосування моделей, що використовуються в СППР, рекомендації з їхнього вибору; застосування нових інформаційних технологій, забезпечення процесу прийняття рішення із застосуванням баз знань.

СППР виникли на початку 70-х років, як подальший розвиток управлінських інформаційних систем і є системами, що розроблені для підтримки СППР менеджерами в складних та слабоструктурованих ситуаціях, пов'язаних з розробкою і прийняттям рішень. На розвиток СППР суттєво вплинули досягнення в галузі інформаційних технологій, а саме телекомунікаційних мереж, персональних комп'ютерів, динамічних електронних таблиць, експертних систем.

Дотепер немає загальноприйнятого визначення СППР. Відомі наступні визначення СППР: «інтерактивна прикладна система, що забезпечує кінцевим користувачам, які приймають рішення, легкий та зручний доступ до даних і моделей, можливість прийняття рішень у частково структурованих і неструктурованих ситуаціях у різних галузях людської діяльності»; «СППР – заснований на використанні моделей та процедур зберігання та обробки даних і знань, які допомагають керівникові в прийнятті рішень»; «СППР – комп'ютерна інформаційна система, яка використовується для підтримки різних видів діяльності при прийнятті рішень у ситуаціях, де неможливо або небажано мати автоматичну систему, яка повністю виконує весь процес вирішення»; «СППР – інтерактивні автоматизовані системи, які допомагають особам, що приймають рішення, використовувати відомості та моделі для вирішення неструктурованих і слабоструктурованих проблем» [2].

Як кажуть, СППР є специфічним класом систем на основі персональних комп'ютерів.

Практично всі види таких комп'ютерних систем характеризуються чіткою родовою структурою, яка включає три основні компоненти: підсистему інтерфейсу користувача; підсистему керування базою даних; підсистему керування базою моделей.

Діапазон дослідження містить у собі, подання даних та знань, логічний

вивід. За допомогою СППР вирішуються завдання, пов'язані з умінням зберігати та аналізувати знання та планувати рішення.

Модель – це дійсна, знакова або уявлювана система, яка відображає принципи внутрішньої організації або функціонування, певні властивості або характеристики об'єкта дослідження [3].

Розрізняють: фізичні моделі (однієї природи з оригіналом), предметно-математичні (еквівалентні оригіналу в розумінні математичного опису), знакові (побудовані у вигляді впорядкованої сукупності символів – знаків: схеми, формули, тексти, графіки тощо). Інформаційні моделі – клас знакових моделей. Вони фіксують інформацію про оригінал з метою подальшого використання в комп'ютерних системах.

Під час інформаційного моделювання, при створенні та використанні моделей виділяють:

- перший світ – світ оригіналів, його фрагмент, який моделюється, називають предметною областю (ПрО). У світі оригіналів відрізняють об'єкти та їх властивості. Властивості об'єктів фіксуються.

- другий світ – це галузь інформації, яка існує як відображення реального світу в уявленні розробників.

Концептуальна модель – це знакова модель, де понятійним образам об'єктів співставляються сукупності символів (знаки). Тут знаки використовуються для позначення узагальнених (абстрактних) понять про об'єкти – так званих концептів. Концепт СТУДЕНТ використовується для позначення множини студентів у якійсь ПрО. Концептам приписуються атрибути. Вони відповідають властивостям об'єктів ПрО. Концептуальний об'єкт характеризується значеннями атрибутів. Зміни в концептуальній моделі обумовлені не тільки змінами у відображуваній ПрО, але й змінами в уявленнях суб'єктів моделювання (змінами інформаційних потреб

користувачів). Наприклад, концепт СТУДЕНТ міг спочатку характеризуватися атрибутами НОМЕР ЗАЛІКОВОЇ КНИЖКИ, СПЕЦІАЛЬНІСТЬ, КУРС, НОМЕР ГРУПИ. У процесі роботи з моделлю може постати необхідність у відображенні такої властивості, як місце проживання; відповідно, у модель буде введений додатковий атрибут АДРЕСА для об'єктів типу СТУДЕНТ.

Найважливішою особливістю концептуальних моделей є наявність засобів відображення властивостей ПрО «у цілому», тобто правил поведінки ПрО. Такі правила відповідають уявленням суб'єктів про можливі (припустимі) значення атрибутів. Наприклад, одне з правил може полягати в тому, що одному номеру залікової книжки не можуть відповідати два студенти. Правила поведінки ПрО підлягають деяким умовам, які у концептуальних моделях, мають назву обмежень цілісності.

Відрізняють також світ даних, тобто область (зона), у якій використовуються послідовності символів для кодування значень атрибутів. Дані – це сукупності знаків, що відповідають значенням властивостей об'єктів (можливо й віртуальним). Упорядковані сукупності знаків, що становлять окремі об'єкти ПрО, називають записами. Дані мають семантику, тобто зміст, що інтерпретується в термінах концептуальної моделі. Дані в цьому випадку інтерпретуються типами значень.

На концептуальному рівні таким визначеним множинам однорідних значень відповідають домени, з яких беруться значення атрибутів. Таким чином існують атрибути різних концептів, які беруть значення з одного домену. Наприклад, до домену «номер» можуть належати атрибути (НОМЕР ЗАЛІКОВОЇ КНИЖКИ) і (НОМЕР У ЖУРНАЛІ ГРУПИ).

Під час обробки великих обсягів однорідної інформації дані часто впорядковують у вигляді плоских файлів (двовимірних файлів), що

складаються із записів фіксованої довжини. Усі записи структуровані однаково шляхом виділення певного числа символів для розміщення значень елементів даних. Елементи даних називають полями.

База даних є моделлю предметної області. Концепція баз даних є основною в сучасній методології та технології обробки даних. База даних – це сукупність взаємозалежних даних, збережених спільно при наявності такої мінімальної надмірності, яка припускає їхнє використання оптимальним засобом для одного або кількох додатків. Дані запам'ятовуються так, щоб вони були незалежні від програм, які їх використовують. Існує можливість вводу, модифікації та пошуку даних у БД.

Відрізняють три рівні подання даних: зовнішній, концептуальний і внутрішній.

Внутрішній – найбільш близький до фізичного зберігання даних, тобто пов'язаний зі способами організації даних на пристроях зовнішньої пам'яті комп'ютерних систем без прив'язки до конкретних томів, циліндрів, доріжок. Структура зберігання формується СКБД автоматично на підставі описів концептуального рівня.

Концептуальний рівень являє собою глобальне логічне (або концептуальне) подання. На цьому рівні БД складається з упорядкованої сукупності екземплярів концептуальних (логічних) записів.

Опис глобального логічного подання відображається так званою концептуальною (або логічною) схемою БД.

Зовнішній рівень подання відомостей у системах баз даних формується з локальних логічних подань (зовнішніх подань). Зовнішньому рівню відповідає підсхема даних, концептуальному рівню відповідає схема даних, а внутрішньому рівню – база даних, що зберігається із визначенням структури зберігання. Існує відображення «підсхема – схема» та «схема – структура зберігання».

Зовнішнє подання – це дані, якими їх бачить конкретний користувач. Опис зовнішнього подання формується у вигляді зовнішньої схеми («підсхеми»).

Взаємозв'язок між різними рівнями реалізується в СКБД із використанням механізму відображень. Відображення «концептуальний – внутрішній» визначає яким чином концептуальні записи та поля надані на внутрішньому рівні. При внесенні змін у збережену структуру БД, вносяться зміни у відображення «схема – структура зберігання» таким чином, що концептуальна схема залишається незмінною. Цим забезпечується фізична незалежність даних.

Відображення «зовнішній – концептуальний» означає відповідність між деяким зовнішнім та концептуальним поданням. Одночасно може існувати будь-яка кількість зовнішніх подань (уявлень користувачів), у яких одні ті самі елементи концептуальної БД можуть мати різні найменування, а кілька концептуальних полів можуть поєднуватися в одне, таким чином у загальному випадку в СКБД підтримується кілька відображень «підсхема – схема». При внесенні змін у концептуальну схему, відображення має підтримувати незмінність зовнішньої схеми (якщо це можливо), чим забезпечується логічна незалежність даних.

Наявність глобального логічного подання забезпечує можливість колективного використання даних, зменшує надмірність даних і збільшується їх достовірність. При цьому з'являються умови роботи мов запитів, орієнтованих не на опис процедур обробки даних, а на опис інформаційних потреб користувачів.

Модель даних – це засіб абстракції для відображення побудови та семантики даних, яка дає можливість реалізувати інтерпретацію даних відповідно до наданих інтерпретуючих моделей. Термін «модель даних»

застосовується до концептуального рівня подання даних, для відображення структури даних.

У моделях даних відрізняють три основні функціональні компоненти: структурний компонент, обмеження цілісності, операції.

Структурний компонент позначає правила, відповідно до яких структуруються дані. Елементами структури можуть бути, наприклад, поля запису, файли або таблиці.

Компонента обмеження цілісності дозволяє специфікувати логічні обмеження, які накладаються на дані. Формальне обмеження цілісності – це умова, яка для певної множини об'єктів є або істинною, або ні. Умови, які задаються, відповідають характерним рисам Про.

Припустимий стан БД є відображенням концептуальної схеми з урахуванням обмежень цілісності. При визначенні операційного компонента виділяються такі складові, як операції над даними та відображення моделей.

Множина операцій над даними визначає припустимі дії над ними, реалізуючи можливість отримання нових множин даних і відношень на основі існуючих (у БД).

Можливості перетворення «логічної» структури БД задаються відображенням моделей. Операції над даними часто призводять до появи результату з типом, відмінним від типів операндів. Таким чином кожна операція над даними супроводжується операцією відображення моделей. Будь-яка модель має двоїсту орієнтацію: з одного боку – це опис даних, з іншого боку – засіб опису Про. У цьому зв'язку відрізняють датологічні та інфологічні моделі.

Датологічні моделі орієнтовані на внутрішнє подання, тобто призначені для інтерпретації логічного уявлення в структурі зберігання. Відомі три основні типи моделей даних: реляційна, мережна та ієрархічна.

Застосування реляційної моделі при проектуванні інформаційних систем вважається найпоширенішим. Надалі їй буде приділено основну увагу.

Інфологічні моделі більш абстрактні та містять засоби відображення семантики ПрО. Вони призначені для використання на зовнішньому рівні та відображаються в логічні структури даних. Найбільш відомою є модель даних «сутність – зв'язок» (ER-модель) [3].

Ієрархічна структура або дерево – це зв'язаний неорієнтований граф, який не містить циклів. Ієрархічна структура даних наведена на рис. 1.

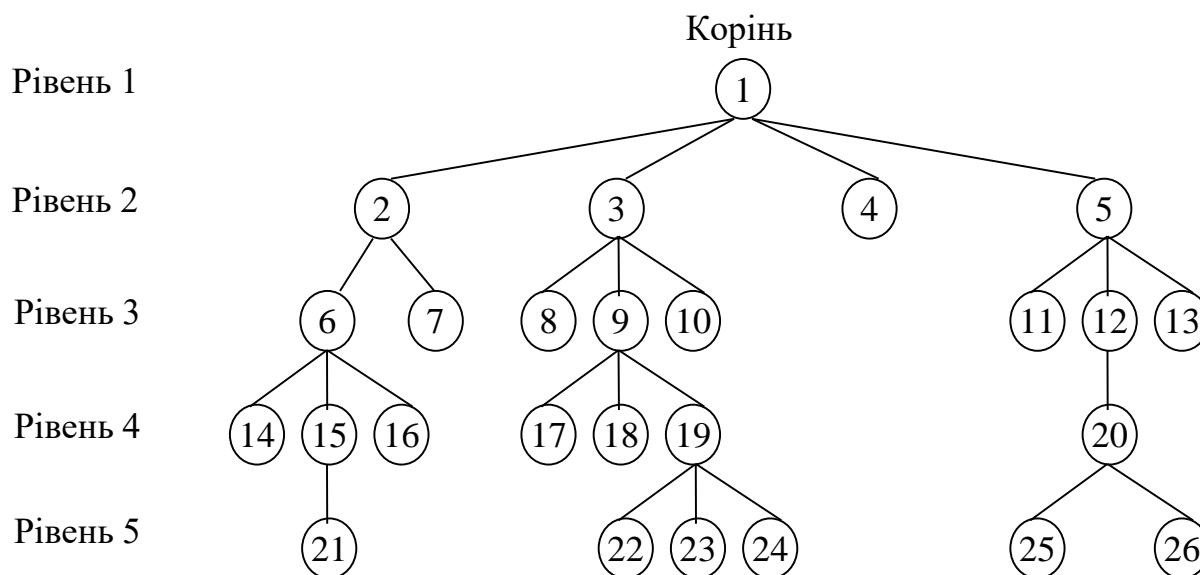

Рис.1. Ієрархічна структура даних

При роботі з деревом визначають корінь дерева. В цю вершину не входить жодне ребро. В цьому випадку дерево стає орієнтованим. Орієнтація на такому дереві визначається або від кінцевих вершин до кореневої, або від кореневої вершини до кінцевих.

Дерево можна визначити в такий спосіб: існує єдиний особливий вузол, який називається коренем, в який не входить жодне ребро; в усі інші вузли (дочірні вершини) входить тільки одне ребро, а виходить довільна (0, 1, 2, ..., n)

кількість ребер; таким чином дочірня вершина є батьківською стосовно її нащадків; у такому дереві не існує циклів.

Слід помітити, що в програмуванні використовується інше визначення дерева, яке дозволяє розглядати дерево як рекурсивну структуру.

Дерево рекурсивно визначається як кінцева множина T , яка складається з одного або декількох вузлів: існує один спеціально виділений вузол, який називається коренем дерева; інші вузли розбито на $m > 0$ підмножин T_1, T_2, \dots, T_m , які не перетинаються, кожне з яких у свою чергу є деревом. T_1, T_2, \dots, T_m , називаються піддеревами.

З визначення випливає, що будь-який вузол дерева є коренем якогось піддерева, яке розміщується в повному дереві. Число піддерев вузла називають ступенем вузла. Вузол називається кінцевим, якщо він має нульовий ступінь. Іноді кінцеві вузли називають листами, а ребра – гілками. Кожен вузол, крім кореневого, зв'язаний з одним вузлом на більш високому рівні ієрархії та називається вихідним.

Кожен вузол може бути пов'язано з одним або декількома вузлами на більш нижчому рівні та називається породженим.

Якщо кожен вузол має однакову кількість гілок, причому процес включення нових гілок іде зверху вниз, а на кожному рівні дерева – зліва направо, то таке дерево називається збалансованим. Збалансоване дерево наведено на рис. 2, а. Для збалансованих дерев фізична організація даних суттєво спрощується. Розглянемо двійкове (бінарне) дерево. Це дерево має не більше двох гілок, які виходять із одного вузла. Двійкові дерева можуть бути як збалансованими, так і незбалансованими (рис. 2, б).

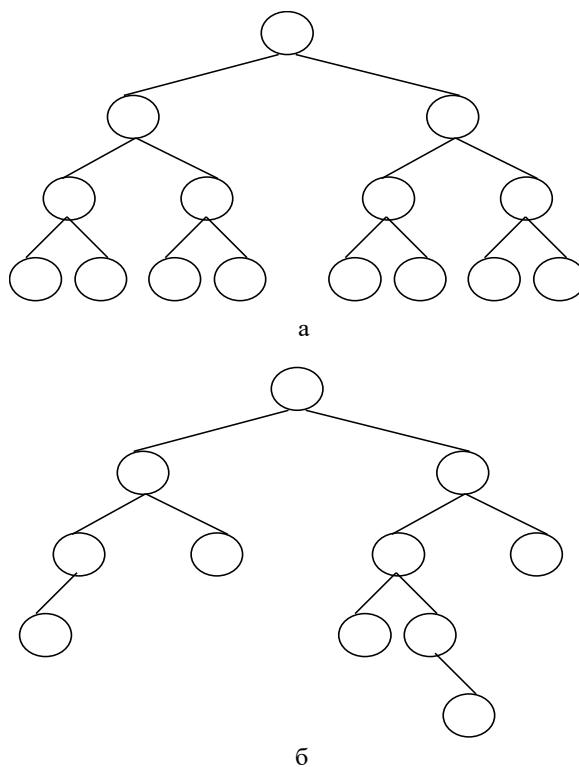

Рис. 2. Приклады дерев

Як приклад простого ієрархічного представлення можна запропонувати адміністративну структуру вищого навчального закладу, наведену на рис. 3: УНІВЕРСИТЕТ – ФАКУЛЬТЕТ – ГРУПА – СТУДЕНТ.

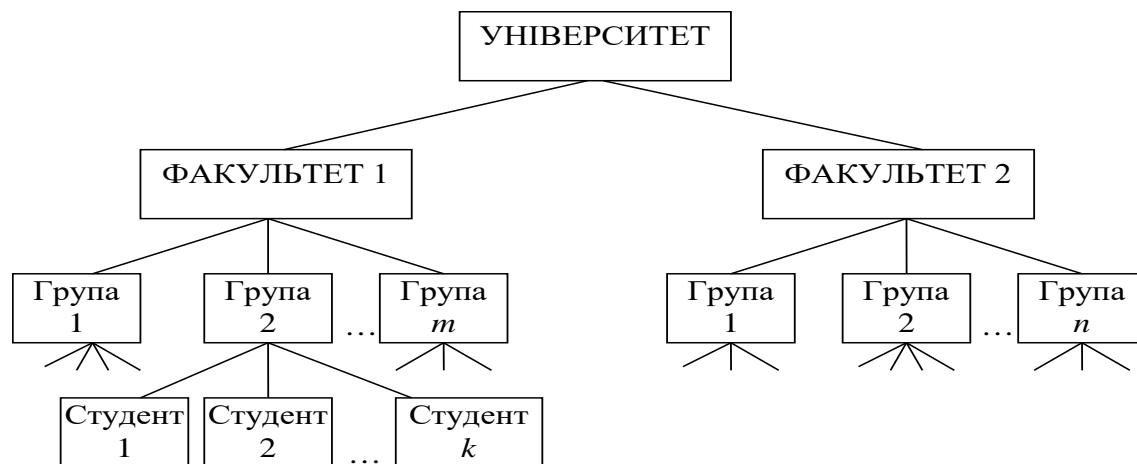

Рис.3. Ієрархічне представлення адміністративної структури вищого навчального закладу

Пошук даних в ієрархічній структурі завжди виконується по одній із гілок, починаючи з кореневого елемента. Так для пошуку та вибірки одного або декількох екземплярів запису типу СТУДЕНТ, наведеної на рис. 3, необхідно вказати кореневий елемент УНІВЕРСИТЕТ і елементи ФАКУЛЬТЕТ, ГРУПА.

На рис. 4 наведено приклад типу набору, наданого у вигляді діаграми Бахмана – вченого, який уперше застосував її для опису відношень між даними при розробці СКБД.

Рис. 4. Приклад типу набору у вигляді діаграми Бахмана

На такій діаграмі кожний прямокутник являє собою тип запису, а стрілка – відношення «ОДИН–ДО–БАГАТЬОХ» (1:N) між типами запису. У прикладі на рис. 4 тип запису СТУДЕНТ є записом-власником, а типи записів НАВЧАННЯ, ГРОМАДСЬКА РОБОТА, НАУКОВА РОБОТА, СПОРТ і САМОДІЯЛЬНІСТЬ – записами-членами.

Тип набору названо іменем НГРНРСС за першими буквами імен усіх типів запису, які беруть участь у наборі (набору можна було надати і будь-яке інше ім'я). У цілому, наведено тип набору, призначений для того, щоб відобразити зв'язок між загальними даними про студента, які знаходяться у типі запису СТУДЕНТ, і даними, що характеризують різні напрями діяльності студента у ВНЗі. При традиційному підході всі ці дані можна було б помістити в один загальний запис.

Оскільки не кожен студент бере участь, наприклад, у спорті або самодіяльності, то довелося б вибрати запис зі змінною довжиною або запис із фіксованою довжиною, причому в останньому випадку частина пам'яті витрачалася б дарма. Ієрархічна структура усуває труднощі, які виникають при цьому, тому що в будь-якому екземплярі типу набору із записом-власником можна асоціювати стільки записів-членів, скільки необхідно для конкретного екземпляра. Повна схема бази даних формується в загальному випадку із множини різних типів набору та типів запису. Ієрархічна деревоподібна структура, яка орієнтована від кореня, задовольняє таким умовам: ієрархія завжди починається з кореневого вузла; на першому рівні може перебувати тільки один вузол – кореневий; на нижніх рівнях перебувають породжені (залежні) вузли; кожен породжений вузол, що перебуває на певному рівні, зв'язаний тільки з одним вхідним вузлом, який перебуває на попередньому рівні ієрархії дерева; кожен вхідний вузол може мати один або кілька породжених вузлів, які називаються подібними; доступ до кожного породженого вузла виконується через відповідний йому вхідний вузол; існує єдиний ієрархічний шлях доступу до будь-якого вузла, починаючи від кореневого вузла дерева.

Прикладами типових операторів маніпулювання ієрархічно організованими даними можуть бути такі: пошук заданого дерева БД; перехід від одного дерева до іншого; перехід від одного запису до іншого в середині дерева; перехід від одного запису до іншого в порядку обходу ієрархії; установлення нового запису в зазначену позицію; видалення поточного запису.

Перевагами деревоподібної моделі є наявність функціональних систем керування базами даних, які підтримують дану модель, простота сприйняття користувачами принципу ієрархії.

До недоліків ієрархічних структур відносять надмірність зберігання інформації, тому що ієрархічні структури не підтримують взаємозв'язки типу «БАГАТО-ДО-БАГАТЬОХ» (M:N).

В ієрархічних БД проблеми, пов'язані з операціями додавання нових записів і видалення старих, а також проблеми часткового дублювання інформації виникають у результаті того, що відношення «БАГАТО-ДО-БАГАТЬОХ» безпосередньо не підтримується, що і є основним недоліком ієрархічних моделей. Ієрархічна модель відображається в реляційну без втрат.

Мережна модель бази даних є узагальненням ієрархічної моделі та дозволяє відображати відношення між типами записів вигляду «БАГАТО-ДО-БАГАТЬОХ». Кожен тип запису може бути членом більш ніж одного типу набору. У результаті можна сформуванати модель бази даних з довільними зв'язками між різними типами записів. Крім того, окремі типи записів можна не включати ні в які типи набору, що забезпечує додаткові можливості для низки задач обробки даних у СКБД. СКБД, основою якої є мережна модель бази даних, називається СКБД мережного типу. Раніше був опублікований офіційний стандарт мережних баз даних, відомий як модель CODASYL.

В основі мережної моделі даних лежать мережні структури. Розглянемо їх. Припустимо, що нам необхідно графічно представити відношення між об'єктами `СТУДЕНТСЬКИЙ_КОЛЕКТИВ` і `НАВЧАЛЬНА_ГРУПА`, `ДЕКАНАТ` і `СТУДЕНТ`. Взаємозв'язок між цими об'єктами надано на рис. 5, із чого видно, що дана схема не є ієрархічною, оскільки породжений елемент `СТУДЕНТ` має два виходи. Мережна структура відрізняється від ієрархічної тим, що в ній будь-який елемент може зв'язуватися з будь-яким іншим елементом.

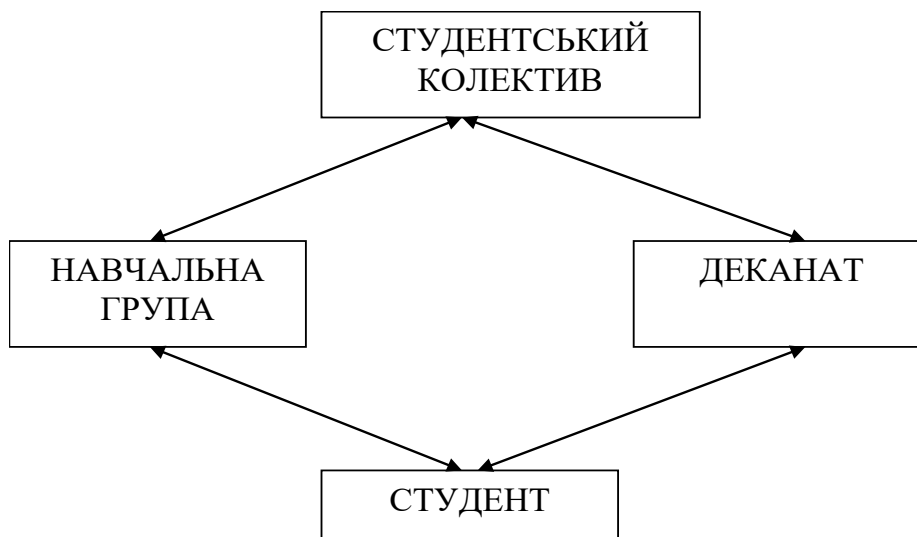

Рис. 5. Приклад взаємозв'язків між об'єктами мережної структури

На рис. 6 наведені приклади більш складних мережних структур, де для зручності цифрами 1, 2, ..., 10 позначені елементи (об'єкти). Мережну структуру можна описати за допомогою вихідних і породжених елементів і зобразити її таким чином, щоб породжені елементи перебували нижче вихідних, що й зроблено на рис. 6. Структура на рис. 5 має три рівні, а мережні структури на рис. 6 – відповідно чотири та п'ять рівнів.

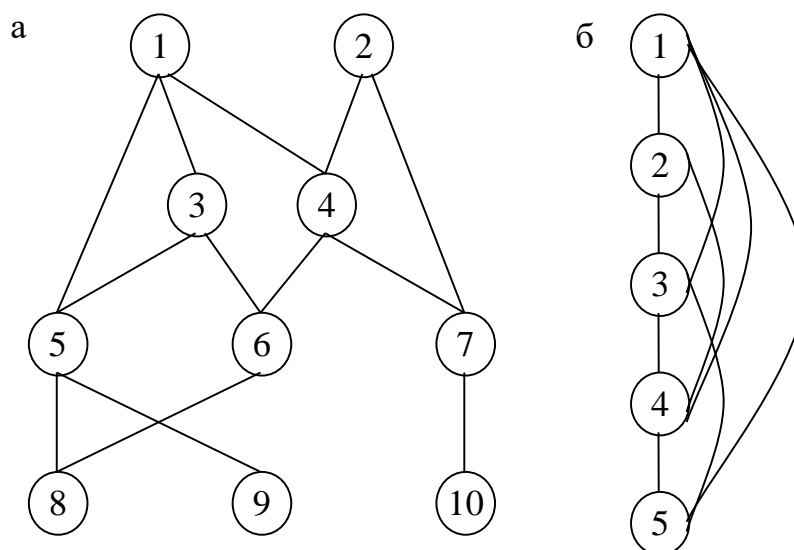

Рис. 6. Приклади мережних структур

Розглянемо, як представляється в мережній структурі взаємозв'язки між об'єктами. На рис. 5 надана мережна структура, у якій між двома об'єктами присутні два види взаємозв'язку: «ОДИН-ДО-БАГАТЬОХ» (наприклад, між об'єктами (НАВЧАЛЬНА_ГРУПА-СТУДЕНТ) і «БАГАТО-ДО-ОДНОГО» (СТУДЕНТ-ДЕКАНАТ). Цей вид зв'язку закладено в ієрархічних структурах за умови, що дані зв'язки існують відповідно між вихідними та породженими вузлами, а зв'язок «БАГАТО-ДО-ОДНОГО» – між породженими та вихідними вузлами. Виконання цієї умови для відповідних вузлів мережної схеми говорить про просту мережну структуру. Складною мережною структурою називають схему, у якій є присутнім хоча б один зв'язок «БАГАТО-ДО-БАГАТЬОХ».

На рис. 7 надано приклад складної мережної структури та можливі взаємозв'язки між об'єктами. У цьому прикладі вузол ВИКЛАДАЧ може мати декілька породжених вузлів, тому що викладач веде заняття більш ніж з одним студентом, а кожен студент навчається більш ніж у одного викладача.

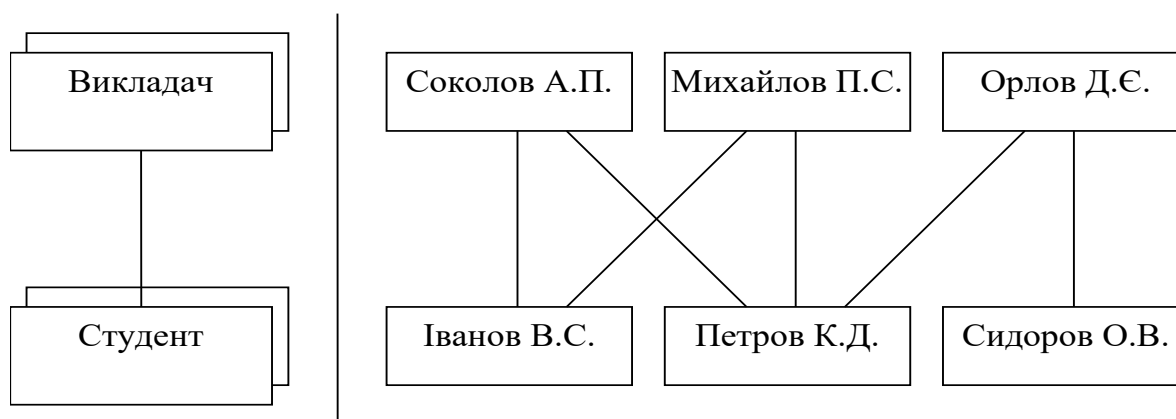

Рис. 7. Складна мережна структура

Розподіл мережних структур на два типи (складні та прості) необхідний хоча б тому, що структури, побудовані з використанням зв'язку «БАГАТО-ДО-БАГАТЬОХ», вимагають для їхньої реалізації використання більш

складних методів. Крім того, деякі системи керування базами даних можуть підтримувати прості мережні структури, але не можуть підтримувати складні. Наприклад, СКБД DMS, DBMS, СЕКТОР дозволяють описувати прості мережні структури. Реалізація складних мережних структур можлива й у цих системах керування базами даних шляхом приведення їх до більш простого виду.

Для приведення будь-якої мережної структури до більш простого вигляду необхідно ввести надмірність (рис. 8). Якщо надмірність, яка при цьому виникає, є припустимою, то такий шлях дозволяє підтримувати мережні структури даних за допомогою СКБД, які орієнтовані на ієрархічну організацію даних.

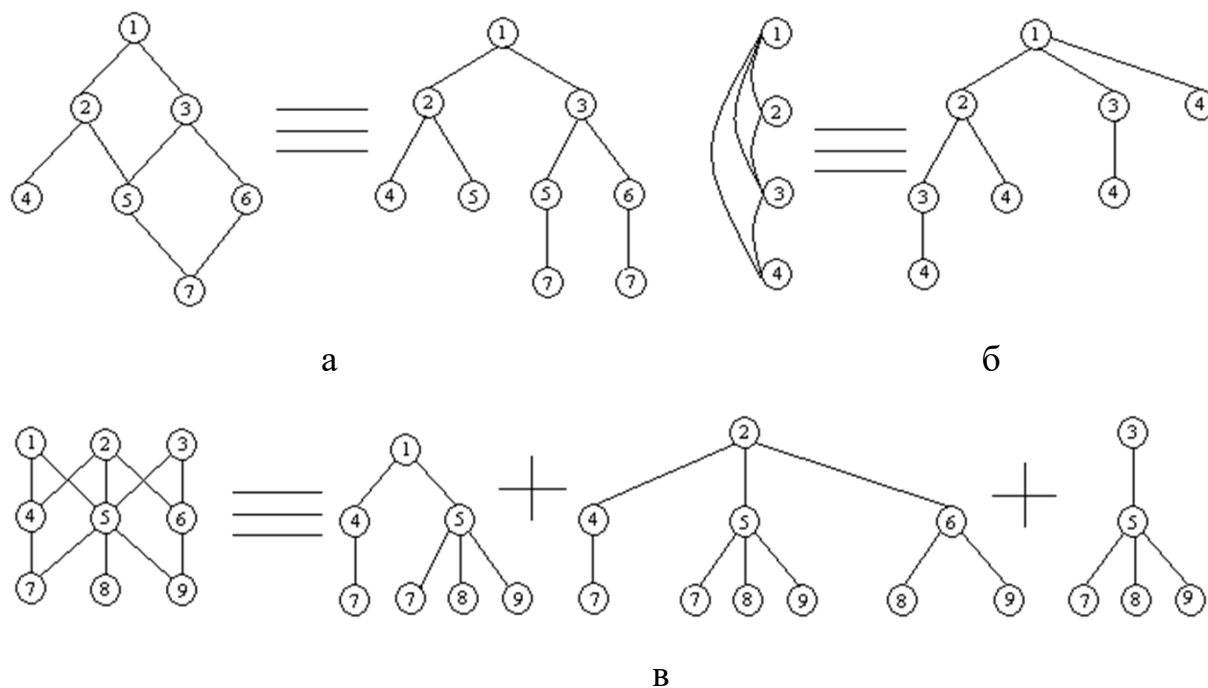

Рис.8. Подання простої мережної структури: а, б – у вигляді одного дерева; в – у вигляді суми дерев

Прикладами типових операторів маніпулювання мережними даними можуть бути: пошук конкретного запису в наборі однотипних записів;

MODERNÍ ASPEKTY VĚDY

Svazek XLI mezinárodní kolektivní monografie

перехід від предка до першого нащадка при деякому зв'язку; перехід до наступного нащадка в деякому зв'язку; перехід від нащадка до предка при деякому зв'язку; створення нового запису; знищення запису; модифікація запису; включення у зв'язок; виключення зі зв'язку; перестановка в інший зв'язок, тощо.

Бази даних, описувані мережною моделлю, складаються з декількох областей (рис. 9). Кожна область складається із записів, які у свою чергу складаються з полів. Об'єднання записів у логічну структуру можливо не тільки за областями, але й за допомогою так званих наборів. Набір – це пойменоване дворівневе дерево, яке дозволяє формувати багаторівневі дерева та прості мережні структури. Набір є основною конструкцією мови системи баз даних CODASYL. Таким чином, база даних CODASYL складається з деякої кількості наборів. Використовуючи дворівневі зв'язки, фахівець із аналізу системи може конструювати достатньо складні структури даних. Набір – це екземпляр пойменованої сукупності записів. Для кожного типу набору тип запису може бути оголошено його власником. Кожен набір повинен мати один екземпляр запису та будь-яку кількість екземплярів кожного типу запису – членів набору. Наприклад, набір можна використовувати для об'єднання записів про студентів однієї групи. Мережна модель відображається в реляційну без втрат.

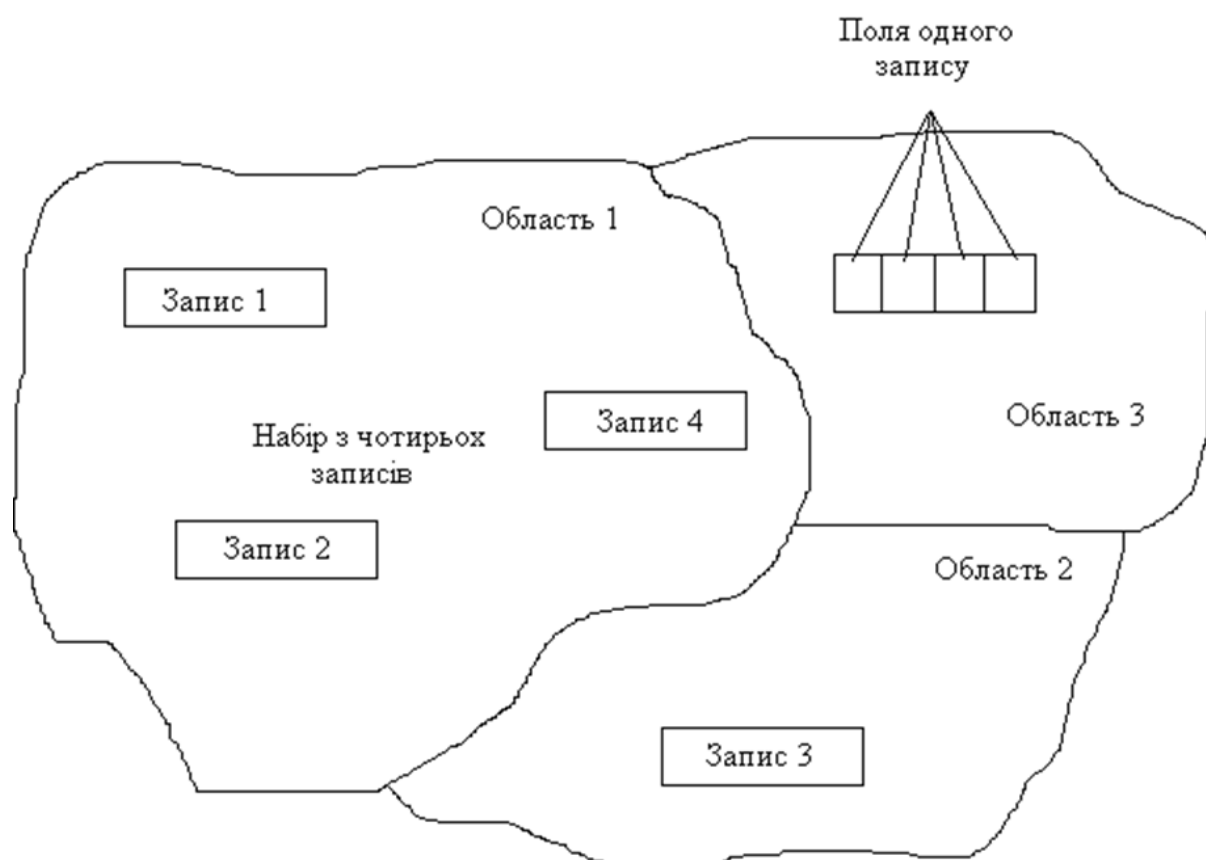

Рис. 9. Структура мережної бази даних

Перелічимо властивості, які притаманні набору: набір – це поійменована сукупність зв’язаних записів; у кожному екземплярі набору присутній тільки один екземпляр власника; екземпляр набору може мати нуль, один або кілька записів-членів; набір вважається порожнім, якщо жоден з екземплярів запису-члена не має зв’язків з відповідним екземплярком запису-власника; екземпляр набору існує після запам’ятовування запису-власника; тип набору є логічний взаємозв’язок «ОДИН-ДО-БАГАТЬОХ» між власником і членом набору (рис. 10); кожному типу набору надається ім’я, яке дозволяє одній і тій же парі типів об’єктів брати участь у декількох взаємозв’язках.

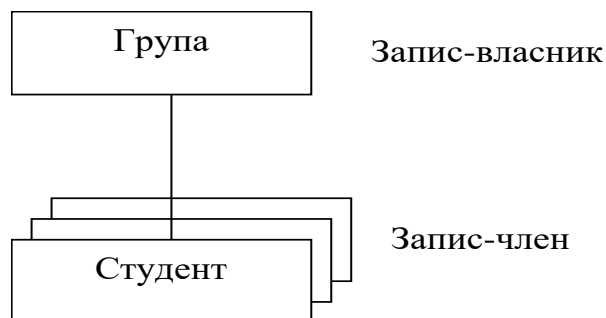

Рис. 10. Тип набору СКЛАД_ГРУПИ

Необхідно розрізняти тип і екземпляр набору. Але для початку необхідно пояснити відмінність між поняттями тип і екземпляр запису. СТУДЕНТ є типом запису, а рядок символів «Іванов Сергій Юрійович, член сенату, кімн. 516» – екземпляром типу записи СТУДЕНТ. Інакше кажучи, у базі даних можуть зберігатися один або кілька екземплярів запису деякого типу. Подібне відношення існує й між типом набору й екземпляра. У прикладі на рис. 10 наведено тип набору СКЛАД_ГРУПИ, а на рис. 11 – його екземпляр, який вміщає екземпляр типу записи-власника ГРУПА «59 група, куратор Петров К.Л., каф. інформатики» і N екземплярів типу запису-члена: «712 Іванов С.Ю., староста групи», «1210 Сидоров Л.Н.»,..., «1289 Константинова Є.С.»

59	712	1210	1289
Группа	Іванов С.Ю.	Сидоров Л.Н.	Константинова Є.С.
Куратор Петров К.Л.	староста групи		
Каф. інформатики			

Рис. 11. Екземпляр набору СКЛАД_ГРУПИ

Екземпляр типу набору складається з одного екземпляра типу запису-власника, нуля або більше екземплярів типу записів-членів даного типу набору. Між екземпляром типу запису-власника й екземпляром типу запису-члена існує взаємозв'язок «ОДИН-ДО-БАГАТЬОХ». Певний екземпляр типу

запису-члена в екземплярі даного типу набору не може одночасно належати більш ніж одному екземпляру типу запису-власника. Інакше кажучи, унікальність власника типу набору є обов'язковою. У моделі даних, яка являє собою взаємозв'язок «ОДИН-ДО-БАГАТЬОХ», тип запису-власника має від 0 до N екземплярів типу запису-члена. У свою чергу тип запису-члена в іншому наборі може відігравати роль типу запису-власника. Запис-власник набору може відігравати дану роль у декількох наборах. Така структура є ієрархією. Таким чином, ієрархічна модель даних є окремим випадком мережної моделі.

Суттєва відмінність між мережною та ієрархічною моделями даних полягає в тому, що в мережній моделі кожен запис може брати участь у будь-якій кількості наборів. На рис. 12 у мережній моделі, яка представляється двома типами наборів ВИКЛАДАЧ_ЧИТАЄ_ДИСЦИПЛИНУ та СТУДЕНТ_ВИВЧАЄ_ДИСЦИПЛИНУ, запис-член ДИСЦИПЛИНА входить в обидва типи наборів і є зв'язкою цих наборів. Крім того, будь-який запис мережної моделі може бути як власником, так і членом набору.

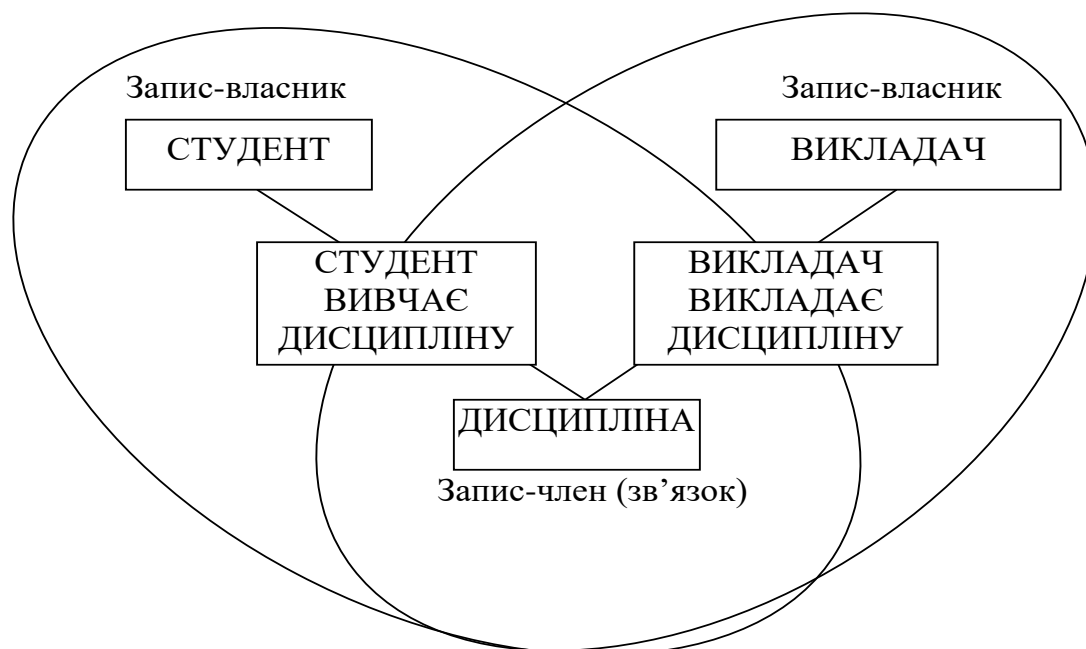

Рис. 12. Подання відношення M:N у мережній моделі

Висновки. До переваг мережних структур слід віднести наявність СКБД, які успішно реалізують таку організацію, а також простоту реалізації зв'язків «БАГАТО-ДО-БАГАТЬОХ», які часто зустрічаються в реальному світі. Недолік таких структур полягає в їх складності стосовно ієрархічних структур. Прикладному програмістові часто необхідно знати логічну структуру бази даних. Під час реорганізації бази даних не виключається, в ряді випадків, втрата незалежності даних. Подання даних ієрархічними та мережними структурами, у загальному випадку, перешкоджає внесенню багатьох змін, пов'язаних з розширенням бази даних. Це може призвести до порушення логічного представлення даних, схем, підсхем, отже, до зміни в прикладних програмах. Вважаємо доцільним розглянути ці питання в подальших публікаціях.

Список використаних джерел:

1. Дейт К. Введение в системы баз данных / К. Дейт; пер. с англ. – Киев: Диалектика, 2001. – 1071 с.
2. Гайдаржи В. І. Базы даних в інформаційних системах: підручник / В. І. Гайдаржи [та ін.]. – Київ : вид. Україна, 2018. – 418 с.
3. Chen P.P. The Entity-Relationship Model: toward a unified view of data // ACM Trans. on Database systems. – 1976. – V. 1, No 1. – P. 9 – 36.

ODDÍL 11. ŘÍZENÍ

§11.1 DEVELOPMENT OF THE TRAINING SYSTEM FOR INFORMATION SECURITY MANAGEMENT SPECIALISTS IN UKRAINE: PROBLEMS AND PROSPECTS (Zhukova I., Publishing Group “Scientific Perspectives”, Trushkina N., Research Center for Industrial Problems of Development of the NAS of Ukraine)

Introduction. The global world is rapidly changing, and with it – the business environment, information space, tasks, challenges and threats facing society. In recent years, there has been a tendency to change the information security paradigm of the countries of the world in the direction of digital transformation of economic systems.

The current stage of digitization of the national economies of many countries in the context of Industry 4.0 is characterized by the integration of a wide range of cyber-physical systems, large databases, artificial intelligence, blockchain, innovative and financial technologies, information infrastructures, digital platforms and services [1-2]. However, this, in turn, leads to the emergence of cyber threats and risks to the information security of the state [3-5]. And this is especially connected with the full-scale invasion of Russia on the territory of Ukraine.

Therefore, at present, in the conditions of war, the problems of training and improving the qualifications of personnel in the field of information and cybernetic security are actualized. This corresponds to the main provisions of the laws of Ukraine “On stimulating the development of the digital economy in Ukraine”, “On the basic principles of ensuring cybersecurity of Ukraine”, Cybersecurity Strategy of Ukraine, the order of the Cabinet of Ministers of Ukraine “On approval of the Concept of the development of digital competences and approval of the plan of

measures for its implementation”, in which are about educational activities in the field of information technologies; creating a personnel training system and improving the competence of specialists in various fields of activity in cybersecurity and cyber protection.

Therefore, for the successful formation and functioning of the national education system in Ukraine in the war and post-war periods, it is expedient to develop and implement a set of measures to train and improve the qualifications of personnel in the field of information security management, taking into account modern challenges. Among them, we can mention the rapid development of the digital economy [6-7]; formation of the necessary personnel [8-9] and infrastructural support [10-16], an effective model of public-private partnership [17-19] and proper control over cyber protection, etc.

In view of this, **the purpose of this article** is to study the peculiarities of the formation of the national educational system for training personnel in information security management. To achieve the set goal and identified scientific tasks, the following general scientific methods of research were used: analysis and synthesis; comparison and classification; expert survey; system approach; structural and logical generalization.

Presentation of the main material. As the analysis of special scientific literature [20-32] shows, there is currently no single theoretical approach to determining the essence of information security. This is primarily due to the ambiguity and multifaceted nature of this concept. After all, this term is considered as an object of research from the standpoint of public administration, economic, financial, national security at various levels, investment, financial and strategic management.

Based on the generalization of the positions of scientists regarding the interpretation of the “information security” phenomenon, its essential

characteristics are singled out, namely: it is a state of security of the information space; the state of protection of Ukraine's national interests in the information environment; security of the rules established by law, according to which information processes take place in the state; social relations related to the protection of the vital interests of a person and citizen, society and the state from real and potential threats in the information space; an integral part of political, economic, defense and other components of national security.

Based on the above, it can be noted that mostly researchers (Y. Cherdantseva, J. Hilton, S. Antonova, O. Baranovskyi, L. Byesedina, V. Bohush, I. Bodnar, A. Voitsikhovskiy, Y. Harichev, A. Harkusha, N. Hrabar, S. Dombrovska, Ya. Zharkov, V. Zhelikhovskiy, Z. Zhivko, M. Zubok, U. Ilnytska, R. Kalyuzhnyi, I. Kernytskyi, V. Kononenko, B. Kormych, I. Koterlin, R. Kukliak, V. Lipkan, Yu. Maksimenko, I. Markina, G. Martyniuk, A. Marushchak, T. Mykytenko, A. Nashinets-Naumova, V. Ortynskyi, I. Panarin, O. Panchenko, V. Petryk, I. Petrovska, E. Rohova, O. Skochylias-Pavliv, T. Tkachuk, Ya. Chmyr, V. Shatun, V. Shulga, G. Yarovenko and others) under the concept of “information security” understand the state, sphere of activity, system of guarantees, property of functioning, capacity, function of the state, social relations, process of management of threats and dangers, etc.

In scientific sources, this concept is usually defined as: 1) priority function of the state; 2) the state of legal norms and security institutions corresponding to them; 3) a set of means of ensuring information sovereignty of the state; 4) state of security; 5) integrated component of national security; 6) a component of economic security; 7) the state of information work of business entities; 8) the state of legal norms and security institutions corresponding to them; 9) legislative formation of state information policy; 10) creation and implementation of safe information technologies; 11) multi-aspect system from the standpoint of a systemic approach; 12) multidisciplinary field.

Therefore, based on the generalization of conceptual provisions regarding this issue, the term “information security” is proposed to be considered from two positions, as:

- a key element of the state's national security;
- an important factor in increasing competitiveness, investment attractiveness and achieving sustainable development of critical infrastructure in the system of the national economy.

The study “Record optimism in the face of new challenges”, which was conducted in 2018 by PwC, made it possible to establish that cybersecurity has become one of the most pressing issues for business. And if in 2017 only 62% of the heads of the world's largest companies were concerned about this, then in 2018 the value of this indicator increased to 80%. According to the forecast calculations of Cybersecurity Ventures, losses from cyberattacks due to the use of extortion and malicious software will amount to 11.5 billion dollars USA in the coming years.

According to the Ponemon Institute, 75% of surveyed IT professionals agreed that the risk of hacking through third parties is dangerous and will grow. A survey by Soha Systems found that 63% of all data breaches can be directly or indirectly linked to third-party attacks. An international study on information security problems (Global Information Security Survey, GISS), which was conducted by the consulting company Ernst & Young, showed that in 2021, 77% of respondents in the world reported an increase in the number of serious cyberattacks (in 2020 – 59%). And only 9% of respondents are confident that their company's existing cyber risk mitigation measures are capable of protecting it from serious cyberattacks (compared to 20% in 2020). At the same time, it was found that despite the growing threat of cyberattacks, the budget for cybersecurity is minimal compared to the general costs for the use of information and communication technologies.

According to a survey of Ukrainian enterprises in the course of the Global Study of Economic Crimes and Frauds conducted by PwC in 2020, it was found that 31% of respondents are faced with cybercrimes. According to the National Cyber Security Coordination Center under the National Security and Defence Council of Ukraine, more than 22 million cyberincidents were recorded between September 7 and December 6, 2020. The overall level of information and cybersecurity threats is 58%.

The Global Trust in Digital Technologies 2021 study by PwC shows an increase in the level of risks of cyberattacks on businesses worldwide by approximately 24%. At the same time, only 20% of entrepreneurs in Ukraine consider cybersecurity as a modern necessity, are ready to adjust the strategy of ensuring information security in connection with the COVID pandemic and invest certain investment resources for its implementation.

According to the results of a survey of 600 top managers of large international companies conducted by Deloitte as part of the study “The Future of Cyberspace in 2021”, it was found that 69% of respondents note a significant increase in cyber threats and risks to their business since the beginning of 2020. Almost 75% of respondents who had an income of more than 30 billion dollars. The United States announced that it will spend more than 100 million dollars USA on cybersecurity.

The Global Information Security Survey showed that the company's revenue in 2021 was approximately 11 billion dollars USA. While annual information security costs averaged only 5.28 million dollars. It was found that 56% of representatives of companies with insufficient budgets note the review of cybersecurity requirements. And 44% said they were forced to cut costs and focus on their legacy architecture and information systems. At the same time, 39% of respondents noted that the costs of cybersecurity are not properly taken into

account in the cost of strategic investments related to the digital transformation of supply chains. 36% of respondents believe that they could face a serious breach of information security, which can be avoided if the company increases the amount of investments in cyber protection tools.

In the Report “View of business leaders in Ukraine 2021”, which was prepared by KPMG in Ukraine, cyber threats are included among the key risks of companies' activities in conditions of uncertainty. Only 58% of organizations in the world and 49% in Ukraine said that they are well-prepared for cyberattacks. Company leaders recognize the importance of collaboration and an adaptive approach to transformations – 54% of leaders in Ukraine and 70% worldwide note that new partnerships will be crucial for increasing the pace of digital transformation.

According to the World Economic Forum (WEF) Center for Cybersecurity's Global Cybersecurity Outlook to 2022 Report, 81% of respondents identify digital transformation as a key enabler to increase cyber resilience by strengthening policies, processes and standards with third-party engagement. 84% of respondents say that cyber resilience is considered a business priority in their organization, supported by management. However, 68% of respondents see cyber resilience as a core part of overall risk management.

All this confirms the relevance of research on the problems of ensuring information security of the national economies of most countries of the world.

According to the State Statistics Service of Ukraine, the share of expenditures on higher education in GDP was only 1.3% in 2021 (2.3% in 2010). In 2021, the specific weight of expenditures on higher education was 2.5% of the total expenditures of the consolidated budget (4.7% in 2000), and 16.5% of the total expenditures of the consolidated budget on education (in 2000 – 32.3%).

According to the statistical analysis, the number of students who received higher education in the field of training “Information security” (field of knowledge

“Security”) decreased by 99.9% in 2018-2022, and those who graduated from institutions of higher education (universities, academies, institutes) – by 99.6% (Table 1). During this period, the training of specialists was carried out at the educational and qualification level “bachelor”.

Ernst & Young Global Information Security Survey 2018-19 “Cybersecurity – more than protection?” shows that cybersecurity remains an important issue on the agenda of most companies and organizations (more than 1400 managers of the largest international companies with revenues of 10 million dollars or more participated in the survey). At the same time, 60% of organizations claim that employees who are directly responsible for ensuring information security are not members of the board of directors. According to the World Economic Forum (WEF) Cybersecurity Center Report “Global Cybersecurity Outlook to 2022”, 59% of all respondents consider it difficult to adequately respond to a cybersecurity incident due to a lack of qualified professionals on their team.

Table 1

**Training of specialists in institutions of higher education
in the field of training of “Information Security”**

Academic years	The number of students who received higher education		The number of graduates from higher education	
	the total number	of them by the direction of IS training	the total number	of them by the direction of IS training
2018/2019	242487	1175	171150	525
2019/2020	39271	38	133413	471
2020/2021	10676	3	26892	37
2021/2022	1418	1	7963	2

Source: compiled on the basis of statistical and informational materials posted in the “Education” section on the official website of the State Statistics Service of Ukraine.

In today's conditions of increased demand for professionals in the field of cybersecurity, the shortage of qualified personnel continues to grow. Thus, as a

result of the Cybersecurity Workforce Study, it was found that the global shortage of personnel in the field of cybersecurity amounted to 3.4 million people in 2022, while 70% of organizations have unfilled vacancies. Many states are working to reduce this deficit. And large companies, such as Google, Microsoft, IBM, introduce various initiatives aimed at training and improving the skills of personnel in the field of cybersecurity. Meanwhile, the World Economic Forum together with several companies has launched an online educational platform “Cybersecurity Learning Hub”. The purpose of this project is to train and improve the skills of cybersecurity specialists to ensure quality work in this area.

If we consider Ukraine, it should be noted that higher education institutions graduate about 2000 specialists in the field of cybersecurity and information protection every year. But this number is not enough to cover the needs of the information services market. In addition, a significant problem is the lack of practical skills of students. Therefore, in order to solve this problem, institutions of higher education that train specialists in the field of security of information and communication systems conclude memorandums with the State Service for Special Communications and Information Protection of Ukraine. In accordance with the signed memorandums of cooperation, students have the opportunity to study at the UA30 Training Center, where they acquire practical skills by working out countermeasures against cyberattacks on special simulators.

According to V. Zhora, Deputy Head of the State Service for Special Communications and Information Protection of Ukraine for Digital Development, Digital Transformations, and Digitalization [33], thorough systematic work is needed to solve the current problems of the lack of the required number of personnel in the field of cybersecurity and the insufficient practical skills of graduates business and the state (*Table 2*).

Table 2

Key issues of cooperation between the state and business in the direction of improving the qualifications of information security management personnel

Priority areas of cooperation	Essence
Active participation of business in the formation of requirements for knowledge and competences of cybersecurity specialists	Ukraine implements the experience of the USA and EU countries in the field of education in the speciality “Cybersecurity”
Supporting educational initiatives and young talents in the field of cybersecurity	Some Ukrainian companies offer internship programs for students; IT companies in Ukraine interact with institutions of higher education for personnel training
Organization of national competitions and educational trainings for the development of students' practical skills	In the EU, the European Agency for Network and Information Security deals with the development of personnel potential in the field of cybersecurity at the highest level

Source: based on [33].

The essence of this cooperation is as follows [33]:

1) active participation of business in the formation of requirements for knowledge and competences of cybersecurity specialists (Ukraine implements the experience of the USA and EU countries in the field of education in the speciality “Cybersecurity”. The standards for the first six professions were developed by the State Service for Special Communications and Information Protection of Ukraine with the support of the USAID project “Cybersecurity of critical infrastructure of Ukraine”. Work on 14 more standards will be continued in 2023);

2) support of educational initiatives and young talents in the field of cybersecurity (some Ukrainian companies offer internship programs for students; IT companies in Ukraine interact with higher education institutions to train personnel);

3) competitions and trainings for the development of practical skills among students (for example, in the European Union, the European Agency for Network and Information Security (ENISA) is engaged in the development of personnel potential in the field of cybersecurity at the highest level, which forms a policy in this direction. Every year, ENISA conducts the European Challenge on Cybersecurity (ECSC), whose task is to attract and develop young talents. In 2023, the national cyber security competition UA30CTF was held for the first time in Ukraine with the support of the EU4DigitalUA project, funded by the European Union).

Conclusions. As a result of the conducted research, it is proved that in order to improve the situation in the training of personnel in the field of information security management, it is necessary to qualitatively change the system of domestic higher education, which must adapt to fundamentally new requirements of the labour market and information and communication services. This is primarily due to the transformation of the personnel training system in the field of cybersecurity, taking into account the conditions of the war and post-war periods.

For this, it is necessary to implement a national educational project, which should cover the following important components:

1) strengthening the cyber resilience of the state due to the close cooperation of higher education institutions with the government of Ukraine (the Ministry of Digital Transformation of Ukraine, the State Service for Special Communications and Information Protection of Ukraine and the National Security and Defence Council of Ukraine);

2) support for universities to increase the number of specialists in the field of information security management and improve the quality of their education;

3) advanced training of cybersecurity experts through educational and practical trainings and webinars;

4) establishing contacts between Ukrainian institutions of higher education and the international academic and university community.

In order to successfully implement this educational project, first of all, it is proposed to make changes and additions to the National Security Strategy of Ukraine and the Information Security Strategy of Ukraine in terms of creating the appropriate institutional conditions for the formation of personnel potential in the field of cybersecurity.

It has been established that it is expedient to develop and approve the Concept of the Development of the Digital Economy and Society of Ukraine until 2030, in which to determine the mechanisms for training personnel in the field of information security of the state in the context of digital transformations, as well as to approve the Plan of annual measures for its implementation. This will become the direction of further scientific research.

References:

1. Kwilinski, A., Hnatyshyn, L., Prokopyshyn, O., & Trushkina, N. (2022). Managing the Logistic Activities of Agricultural Enterprises under Conditions of Digital Economy. *Virtual Economics*, 5(2), 43-70. [https://doi.org/10.34021/ve.2022.05.02\(3\)](https://doi.org/10.34021/ve.2022.05.02(3)).
2. Kwilinski, A., Trushkina, N., Birca, I., & Shkrygun, Yu. (2023). Organizational and Economic Mechanism of the Customer Relationship Management under the Era of Digital Transformations. *E3S Web of Conferences*, 456, 05002. <https://doi.org/10.1051/e3sconf/202345605002>.
3. Bezpartochna, O., Pushak, Ya., & Trushkina, N. (2022). Current issues of information security management during the state of martial. *Current issues of security management during martial law: scientific monograph* (pp. 8-19). Košice: Vysoká škola bezpečnostného manažérstva v Košiciach.

4. Khaustova, V., Tirlea, M. R., Dandara, L., Trushkina, N., & Birca, I. (2023). Development of Critical Infrastructure from the Point of View of Information Security. *UNIVERS STRATEGIC – Revistă de Studii Strategice Interdisciplinare și de Securitate*, 1(53), XIV, 170-188.

5. Bezpartochnyi, M., Khaustova, V., & Trushkina, N. (2023). Mechanism for ensuring international security in new geostrategic realities. *Prospects for sustainable development and ensuring the security of economic systems in the new geostrategic realities: scientific monograph* (pp. 222-246). Košice: Vysoká škola bezpečnostného manažérstva v Košiciach. <https://doi.org/10.5281/zenodo.10436679>.

6. Trushkina, N. (2019). Development of the information economy under the conditions of global economic transformations: features, factors and prospects. *Virtual Economics*, 2(4), 7-25. [https://doi.org/10.34021/ve.2019.02.04\(1\)](https://doi.org/10.34021/ve.2019.02.04(1)).

7. Kryshtanovych, S., Prosovych, O., Panas, Y., Trushkina, N., & Omelchenko, V. (2022). Features of the Socio-Economic Development of the Countries of the World under the influence of the Digital Economy and COVID-19. *International Journal of Computer Science and Network Security*, 22(1), 9-14. <https://doi.org/10.22937/IJCSNS.2022.22.2.2>.

8. Trushkina, N., Abazov, R., Rynkevych, N., & Bakhautdinova, G. (2020). Digital Transformation Organizational Culture under Conditions of the Information Economy. *Virtual Economics*, 3(1), 7-38. [https://doi.org/10.34021/ve.2020.03.01\(1\)](https://doi.org/10.34021/ve.2020.03.01(1)).

9. Pushak, Ya., & Trushkina, N. (2023). Formation of a national educational system for training personnel in the field of information security management. *Characteristics and trends of socioeconomic development at the macro- and micro-levels: Proceedings of the International Scientific Conference (Poland, Kielce, May 5-6, 2023)* (pp. 26-30). Riga: Baltija Publishing. <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-306-4-8>.

10. Kyzym, M. O., Khaustova, V. Ye., & Trushkina, N. V. (2022). The Essence of the Concept of “Critical Infrastructure” from the Standpoint of National Security of Ukraine. *Business Inform*, 12, 58-78, <https://doi.org/10.32983/2222-4459-2022-12-58-78>. [in Ukrainian]

11. Bezpartochnyi, M., Trushkina, N., & Birca, I. (2023). Critical infrastructure development management mechanism: theoretical aspects. *Current issues of the management of socio-economic systems in terms of globalization challenges: scientific monograph* (pp. 612-628). Košice: Vysoká škola bezpečnostného manažérstva v Košiciach. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7799542>.

12. Bezpartochnyi, M., & Trushkina, N. (2023). Infrastructural provision for the managing of agricultural enterprises’ international logistics activities in the context of food security. *Food security: modern challenges and mechanisms to ensure: scientific monograph* (pp. 7-24). Košice: Vysoká škola bezpečnostného manažérstva v Košiciach. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7859003>.

13. Zhukova, I., & Trushkina, N. (2023). The essence of the concept of “the mechanism of state regulation of the development of critical infrastructure”. *Věda a perspektivy*, 6(25), 8-23. [https://doi.org/10.52058/2695-1592-2023-6\(25\)-8-23](https://doi.org/10.52058/2695-1592-2023-6(25)-8-23). [in Ukrainian]

14. Khaustova, V., Zhukova, I., & Trushkina, N. (2023). Foreign experience of financial support for reconstruction and modernization of critical infrastructure. *Věda a perspektivy*, 7(26), 178-192. [https://doi.org/10.52058/2695-1592-2023-7\(26\)-178-192](https://doi.org/10.52058/2695-1592-2023-7(26)-178-192). [in Ukrainian]

15. Bezpartochnyi, M., Khaustova, V., & Trushkina, N. (2023). Bibliometric analysis of the relationship between the concepts of “critical infrastructure” and “national security”. *Management of socio-economic transformations of business processes: current realities, global challenges, forecast scenarios and development prospects: scientific monograph* (pp. 177-193). Sofia: Professor Marin Drinov Publishing House of Bulgarian Academy of Sciences. <https://doi.org/10.5281/zenodo.10463183>.

16. Trushkina, N. (2023). Strategic Management of Critical Infrastructure Development in the Digital Environment. *Global and National Development Trends Digital Economy*: monograph (pp. 198-207). Praha: OKTAN PRINT. <https://doi.org/10.46489/gandtde-23-29>.

17. Trushkina, N. (2023). Organizational and management ensuring the critical infrastructure development on the basis of public-private partnership. *Integration mechanisms of management of innovative processes in the economy*: collective monograph (pp. 43-50). Boston: Primedia eLaunch. <https://doi.org/10.46299/ISG.2023.MONO.ECON.3.3.1>.

18. Trushkina, N. V., & Zhukova, I. V. (2023). Public-private partnership as a key principle of functioning of the national system of critical infrastructure protection in Ukraine. *Scientific innovations and advanced technologies*, 7(21), 11-26. [https://doi.org/10.52058/2786-5274-2023-7\(21\)-11-26](https://doi.org/10.52058/2786-5274-2023-7(21)-11-26). [in Ukrainian]

19. Kyzym, M. O., Khaustova, V. Y., & Trushkina, N. V. (2023). Financial support for the development of critical infrastructure in the conditions of the post-war reconstruction of the economy of Ukraine. *Business Inform*, 8, 263-274. <https://doi.org/10.32983/2222-4459-2023-8-263-274>. [in Ukrainian]

20. Hrabar, N. S. (2019). Mechanisms of information security of Ukraine in the conditions of information globalism. *Law and public administration*, 7, 168-173. [in Ukrainian]

21. Panchenko, O. (2020). *Information security in the era of turbulence: state and administrative aspect*: monograph. Kyiv: KVITS. [in Ukrainian]

22. Rohova, Ye. I. (2020). Theoretical foundations of legal provision of information security. *Actual problems of the state and law*, 86, 190-196. [in Ukrainian]

23. Voitsikhovskiy, A. V. (2020). Information security as a component of the national security system (international and foreign experience). *Bulletin of Kharkiv National University named after V. N. Karazin. Ser.: Right*, 29, 281-288. [in Ukrainian]

24. Leonenko, N. A., & Postupna, O. V. (2022). Information security of Ukraine: mechanisms, modern challenges and threats in the conditions of information globalism. *Bulletin of the National University of Civil Defense of Ukraine. Ser.: State administration*, 2(17), 113-120. <https://doi.org/10.52363/2414-5866-2022-2-14>. [in Ukrainian]

25. Chmyr, Ya. (2022). Current problems of information security of Ukraine and prospective directions of their solution. *Scientific works of the Interregional Academy of Personnel Management. Political science and public administration*, 2(62), 149-154. [https://doi.org/10.32689/2523-4625-2022-2\(62\)-23](https://doi.org/10.32689/2523-4625-2022-2(62)-23). [in Ukrainian]

26. Artemov, V. Yu., Khoroshko, V. O., Khokhlachova, Yu. E., & Pohorelov, V. V. (2022). Information and military security as an element of national security of Ukraine. *Protection of information*, 24(1), 21-29. [in Ukrainian]

27. Kucherenko, Y. F., Aleksandrov, O. V., Nosyk, A. M., & Kamak, D. O. (2022). Methodological foundations of information security of the country taking into account the conditions of the modern period of its state formation. *Collection of scientific works of the State Research Institute of Testing and Certification of Weapons and Military Equipment*, 4(14), 99-109. [in Ukrainian]

28. Koterlin, I. B. (2022). Information security under martial law in the aspect of ensuring informational rights and freedoms. *Actual problems of domestic jurisprudence*, 1, 150-155. [in Ukrainian]

29. Kukliak, R. I. (2023). Information security as a component of the national security of Ukraine. *Scientific innovations and advanced technologies*, 4(18), 98-109. [https://doi.org/10.52058/2786-5274-2023-4\(18\)-98-109](https://doi.org/10.52058/2786-5274-2023-4(18)-98-109). [in Ukrainian]

30. Kononenko, V. P., Zdorovko, S. S., & Korolova, A. Ye. (2023). Information security as a state. *Scientific Bulletin of the Uzhhorod National University. Ser.: Right*, 76(2), 244-250. <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.76.2.39>. [in Ukrainian]

MODERNÍ ASPEKTY VĚDY

Svazek XLI mezinárodní kolektivní monografie

31. Liapin, K. E. (2023). Challenges and opportunities of modernity: a complex system of information protection. *Analytical and comparative jurisprudence*, 4, 262-265. <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2023.04.43>. [in Ukrainian]
32. Skochylias-Pavliv, O. V. (2023). Modern threats to the information security of Ukraine in the conditions of the legal regime of martial law. *Legal scientific electronic journal*, 9, 263-266. <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-9/65>. [in Ukrainian]
33. Zhora, V. (2023). Cyber security needs personnel: why the state and business should cooperate. *Ekonomichna Pravda – Economic truth*, February 27. <https://www.epravda.com.ua/columns/2023/02/27/697467/>. [in Ukrainian]

ODDÍL 12. HISTORICKÉ VĚDY

§12.1 ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ПРОБЛЕМИ СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ ВИДАВНИЧОЇ КООПЕРАЦІЇ В УСРР 1922-1930 РР. (Костик Є.П., Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського)

Вступ. Становлення та розвиток видавничої кооперації в УСРР 1922-1930 рр. залишається малодослідженою науково-історичною проблемою, яка має практичне й пізнавальне значення, позаяк кооперативні видавництва посідали вагоме місце в культурно-освітньому житті українського суспільства 1920-х – початку 1930-х рр., до того ж вони представляли соціальні форми повсякденної роботи і творчості інтелігенції, уособлювали принципи підприємництва населення. Саме організаційні та соціально-економічні підвалини видавничої кооперації сприяли: подоланню безробіття серед освітян і науковців, зменшенню суспільної напруги шляхом лібералізації виробничо-господарської діяльності професійних груп, а також збереженню в умовах утвердження тоталітарної системи певних демократичних свобод, так як друкували художньо-мистецьку, сільськогосподарську, наукову, дитячу та ін. літературу, уникаючи ідеологічно-політичних видань. Враховуючи те, що кооперативні видавництва займали $\frac{1}{3}$ ринку книжкової продукції УСРР, їхнє співіснування з державними видавництвами виявилось тоді своєрідним суспільно-політичним барометром стабільності соціальних відносин в Україні, зважаючи на їх протистояння на ринку книжкової продукції та ідеологічні пріоритети.

Довгий час ця проблема залишалася поза увагою істориків, тому, що містить суперечливі тенденції історичного розвитку тієї епохи. За радянської влади наукова проблема з питань створення кооперативних видавництв не досліджувалася хоча у деяких авторів про неї згадувалося – А. Козаченко, Г. Абрамов, В. Динкевич, Е. Добрий, Л. Гольденберг, А. Подгорнова, Н. Малихін, Р. Машталір ті ін. У вітчизняній науковій літературі досить мало робіт, які б висвітлювали діяльність видавничої кооперації. Побіжно ці питання вивчалися у працях таких авторів, як: Т. Ківшар, С. Бабенко, М. Тимошик, В. Кізюн, Я. Ісаєвич, Є. Костик, В. Молоткіна. Слід зазначити, що дана проблематика продовжує привертати увагу наукового співтовариства, а відтак є актуальною, адже окремі її аспекти залишаються невирішеними.

Виклад основного матеріалу. Проблема дослідження українського книговидання як складової національної культури постійно цікавила вітчизняних істориків, книгознавців, бібліографів. Окремі її аспекти знайшли певне висвітлення у вітчизняній та зарубіжній історіографії, зокрема в узагальнюючих працях з історії видавничої галузі СРСР та УСРР. Наукову літературу із цієї проблеми умовно можна поділити на кілька груп, які у свою чергу мають відповідну хронологію.

До першої групи належать праці безпосередніх учасників відбудови видавничої галузі у тому числі й членів кооперативних видавництв УСРР 1920-х рр. М. Агуфа [1], А. Козаченка [2; 3], М. Нечаєва [4], М. Пакуля [5] та ін. У їхніх роботах знаходимо чимало статистичного матеріалу, узагальнень та визначень процесу розвитку видавничої галузі УСРР, у тому числі й кооперативних видавництв. Незважаючи на ідеологічний тиск та цензурні обмеження, вони об'єктивно висвітлювали розвиток кооперативних видавництв зазначеного вище періоду.

Другу найчисельнішу групу літератури з досліджуваної нами проблеми складає радянська історіографія, що охоплює періоди – 1930-1950-ті рр. та – 1960-1980-ті рр. Радянські історики в основному досліджували розвиток видавничої галузі СРСР, побічно згадуються й кооперативні видавництва УСРР, але їм відводиться незначне місце. Працям першого періоду притаманні ідеологічна заангажованість, пропагандистський і політико-публіцистичний характер. Для другого періоду характерним є те, що дослідники, незважаючи на існування ідеологічної доктрини, значну увагу приділяють не лише видавництвам з державною формою власності, а й приватним та кооперативним [6; 7; 8; 9]. У своїх наукових розробках Н. Колосова, Р. Машталір, О. Молодчиков спиралися на архівні матеріали, періодичні видання. У дослідженнях 1960-1980-х рр. кооперативні видавництва постають не як шкідливі та контрреволюційні організації, а як складова розбудови видавничої галузі УСРР 1920-х років [10; 11].

Для вироблення нових концептуально-методологічних засад дослідження історії створення та діяльності кооперативних видавництв мали велике значення узагальнюючі праці вчених пострадянського періоду, які й складають третю групу досліджень. Історіографічним розвідкам притаманний плюралізм наукових думок, що дає змогу об'єктивно розглянути хід подій історичного розвитку 1920-х рр. і разом із цим концептуально по-новому осмислити значення діяльності кооперативних видавництв [12; 13] та ін.

Окрему групу складають праці науковців з діаспори. Ці дослідження заслуговують на особливу увагу, адже в них показано інше бачення суспільно-політичного, економічного та культурного життя українського суспільства. Так, С. Ніколишин у книзі «Культурна політика большевіків і український культурний процес: Публічні рефлексії», показав діяльність

деяких старих видавництв, зокрема «Часу», «Всесвіту», «Друкаря» та «Криниці», згадуючи й кооперативні видавництва «Гарт», «Плужанин», виокремлюючи біографії деяких діячів цих видавництв, їх внесок у розвиток української культури [14]. На особливу увагу заслуговує дослідження А. Животка [15], де розкривається історичний розвиток та становлення преси в Україні, автор окремо акцентує увагу на видавництвах «Друкар», «Світоч», «Сяйво» та ін. Зрозуміло, зарубіжні дослідники не мали у своєму розпорядженні достатньої документальної бази, тому в їх працях досліджувана нами проблема висвітлюється поверхово.

Історіографія проблеми діяльності кооперативних видавництв в УСРР у 1922-1930 роках постійно розширюється, однак ще й досі немає ґрунтовного та комплексного дослідження. На окрему увагу заслуговують праці, які умовно поділяються за тематичними ознаками, а саме: наукові дослідження становлення та розвитку видавничої галузі СРСР та УСРР, зокрема кооперативних видавництв; праці з проблем книготоргівлі; наукові розвідки з історії кооперації, що стали основою дослідження кооперативних видавництв; дослідження, в яких розкривається вплив держави та державних органів влади на видавничу сферу, у тому числі й на кооперативні видавництва.

За радянських часів книгознавці та історики не виявляли особливого інтересу до проблеми витоків і становлення кооперативних видавництв в УСРР. Тому тривалий час з'являлися лише поодинокі праці із цієї тематики. Більшою мірою кооперативні видавництва УСРР розглядаються через призму досліджень видавничої галузі СРСР. Серед науковців, котрі торкалися цієї проблеми, слід відмітити роботи Н. Назарова з історії радянського книговидавництва [16], М. Гітермана та Н. Малихіна з основ книговидавничої справи [17; 18] та В. Скачкова з проблем поліграфії та книготоргівлі в Україні [19] та ін.

Дослідження книговидавничої галузі в УСРР розпочалось у повоєнні часи. Першим аналіз історії книгодруку в УСРР зробив Р. Машталір [8; 20]. У своїй роботі він висвітлив діяльність провідних українських видавництв, найбільших друкарських і книготоргівельних закладів України в тому числі й кооперативних видавництв. Однак Р. Машталір основну увагу зосередив на дослідженні державних видавництв. У 1974 р. вийшла монографія О. Молодчикові, в якій вперше розкривається книговидавнича та книготоргівельна діяльність таких кооперативних видавництв, як «Пролетарій», «Український робітник», «Книгоспілка». Автор використав значне число джерел, в тому числі і архівних матеріалів.

До дослідження кооперативно-видавничої проблематики звернулися колишній співробітник ЦУДУ М. Агуф та М. Коваль [10]. У їхній спільній монографії більш ґрунтовно висвітлюється видавнича та книготоргівельна діяльність таких видавництв, як «Пролетарій», «Рух», «Український робітник». Особлива увага приділяється «Книгоспілці», що подається як еталон кооперативної книговидавничої та книготоргівельної діяльності. Автори переконливо доводять перевагу кооперативних видавництв над державними в оперативності та доступності їх продукції для населення самих віддалених районів України. Вони вперше ввели в науковий обіг цінні статистичні матеріали, щодо видавничої діяльності першої половини 20-х років.

Серед сучасних дослідників, котрі досліджують розвиток української книговидавничої справи в різні історичні періоди та складають цілісне бачення книжкового руху в УСРР в контексті її соціальної історії, розкриття його етапів, динаміки, національних особливостей тощо, слід відзначити роботи Т. Ківшар [21], В. Кізюна [22], М. Тимошика [23], В. Молоткіної [24]. Зокрема В. Кізюн у першу чергу звернув увагу на передісторію

кооперативних видавництв, окремо автор показує вплив держави на діяльність видавничої сфери УСРР. У свою чергу В. Ківшар та М. Тимошик торкаються історії діяльності кооперативних видавництв через контекст дослідження видавничої галузі УСРР, подають статистичні дані про кількість видавництв, наводять перелік друкованої ними продукції. Тоді, як В. Молоткіна своє дисертаційне дослідження присвятила проблемі становлення та розвитку видавничої справи Радянської України в 1920-1930-х рр. де авторка зазначила, що окреслена проблема ще не стала предметом комплексних наукових досліджень.

Проблема функціонування кооперативних видавництв порушувалася дослідниками через призму вивчення історії книги. Ще в 1920-х рр. ця проблема була актуальною. Серед праць тих років найбільшої уваги заслуговує книга Н. Пакуля та брошура А. Козаченка [5; 2]. Автори досліджують передісторію виникнення української книги та книгодрукування в Україні, окремо зупиняються на непівському періоді. Дослідники вважають, що апогей розвитку кооперативних видавництв припадає на 1920-ті рр., адже, на їх думку, саме ці роки для кооперації та й для кооперативних видавництв у законодавчому відношенні були найбільш сприятливими.

У післявоєнний період інтерес науковців до вивчення історії книги значно зріс, найбільш поширеними стали дослідження російської історіографії, зокрема дослідників А. Назарова [16], М. Клімова [25], котрі переважно акцентують увагу на російській книговидавничій системі, але для нашого дослідження корисним є те, що вони розкривають становлення та функціонування кооперативних видавництв РСФРР, що взаємодіяли з українськими кооперативними видавництвами.

У 1964 р. виходить колективна монографія російських дослідників «400 лет русского книгопечатания 1564-1964 гг.» [26], що вийшла друком у

видавництві «Наука» до 400-річчя виходу у світ першої датованої російської друкованої книги. Окремо автори досліджують видавничу галузь радянських республік, у контексті згадуються і кооперативні видавництва УСРР. Тоді ж світ побачила колективна праця і українських дослідників, яка вийшла за редакцією П. Попова [27], де діяльність кооперативних видавництв розглядаються поряд з державними видавництвами. Пізніше вийшла ще одна колективна монографія – «З історії книги на Україні» [28], окремим епізодом у ній згадується політична та соціально-економічна література, що видавалася кооперативними видавництвами.

Діяльність кооперативних видавництв простежуємо в працях книгознавців-бібліографів періодичної літератури [29; 6; 30]. Зокрема, Г.Я. Рудий у дисертаційному дослідженні подає інформацію про кількість друкованих періодичних видань в УСРР 1920-х рр., побіжно наводить дані про здобутки кооперативних та приватних видавництв, які видавали газети та журнали [31]. Дослідниця історії журналу «Бібліологічні вісті» Н.Г. Солонська в дисертаційній роботі зосередила свою увагу на аналізі кооперативу «Книгоспілка» [32]. В. Жатько в своїй праці досліджує фаховий рівень журналістів, що працювали в кооперативних видавництва, намагається з'ясувати їх громадянську позицію [33].

Найбільш повні статистичні дані щодо кількості видавництв в УСРР, зокрема кооперативних, подає О. Овдiєнко [34]. Проблем діяльності кооперативних видавництв торкалися й літературознавці. Найбільш значними є роботи науковців Н. Колосової [7], В. Міяковського [35], С. Євсєєва [36]. Так, Н. Колосова в монографічному дослідженні звертає увагу на розвиток та видання технічної літератури в УСРР. І хоча Н. Колосова надає перевагу ДВУ, поза її увагою не залишаються й кооперативні видавництва. Праці В. Міяковського та С. Євсєєва більшою мірою зорієнтовані на аналіз видання

кооперативами художньої літератури. У 1998 р. виходить бібліографічний покажчик за редакцією Б. Чернякова, у якому фігурують праці, відомих політичних діячів 1920-30-х рр., що у свій час були репресовані [37].

Розвиток кооперативних видавництв в Україні простежується в дослідженнях щодо формування книготоргівельної мережі 1920-х рр. Цей аспект залишається і сьогодні найменш вивченим. Серед дослідників, які займалися цією проблемою, слід виділити розвідки М. Штернгарца [38], А. Говорова [39]. Більш широка характеристика книготоргівельної мережі кооперативного видавництва «Книгоспілка» простежується в дослідженні М. Нечаєва [40], на думку котрого, вона вдало поєднувала всі принципи кооперації. Прикладом своїх напрацювань ставить книготоргівельну мережу «Книгоспілки» А. Говоров, який упевнений у її ефективності, адже досвід цього видавництва вивчавсь і в РСФРР.

Вивчення створення та діяльності кооперативних видавництв було б неможливим без огляду праць з історії кооперативного руху, адже досвід дослідників кооперації дає нам можливість простежити основні засади, на яких базували свої основи кооперативи часів НЕПу. Першими серед дослідників радянської доби простежили історію кооперативного руху Л. Морозов та В. Дмитренко [41], котрі у хронологічному порядку дають детальний опис законодавчих актів, що були прийняті радянським урядом у сфері кооперації.

В роботах С. Веселова [42], С. Кульчицького [43], М. Алімана [44] та ін., кооперативний рух розглядається під кутом об'єктивного аналізу історичного процесу досліджуваного нами періоду. Дослідники переконані в історичній необхідності кооперації, а відтак – і кооперативних видавництвах, що було зумовлено соціально-економічним, політичним та культурним розвитком українського суспільства.

Значним науковим досягненням сучасної історіографії кооперативного руху є монографічні дослідження С. Бабенка та В. Марочко [45; 46]. Так, у книзі «Історія кооперативного руху» С. Бабенко висвітлив найважливіші тенденції, специфічні особливості та досвід функціонування кооперативів у суспільствах з різними економічними та політичними системами, простежив основні етапи розвитку української та зарубіжної кооперативної думки. Значну увагу автор приділяє і кооперативним видавництвам УСРР. Не менш цікавою є монографія В. Марочко «Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861-1929 рр.)». Для нас праця має особливу цінність, адже основою діяльності кооперативного видавництва «Книгоспілка» була сільська кооперація [46].

Тема нашого дослідження зумовила необхідність звернутися до такого аналізу історіографії проблеми, як відносини органів державної влади, держконтролю і нагляду за видавничою сферою та кооперативних форм видавничої діяльності. Найпродуктивнішими в цій частині є напрацювання Л. Авербаха [47], С. Ніколишина [14], Є. Дінерштейна [48]. Так, у монографії Є. Дінерштейна подана історіографія з проблеми розвитку видавничої справи в УСРР. Л. Авербах та С. Ніколишин більшою мірою торкаються проблем становлення і розвитку української культури 1920-х рр. та впливу радянської влади на цей процес.

У 1960-х рр. вийшла книга відомого дослідника соціально-економічних проблем 20-х рр. Л. Морозова [49] про діяльність Народного Комісаріату Робітничо-селянської інспекції. У ній аналізуються постанови, розпорядження та інспекційні заходи РСІ з приводу діяльності видавництв. Особливо цікавим в плані кадрового забезпечення видавничої галузі у контексті нашого дослідження є монографія Л. Морозова «Решающий этап борьбы с нэпманской буржуазией». Проблеми вивчення взаємовідносин кооператив-

них видавництв з державою знайшли своє відображення в монографічному дослідженні А. Подгорної. Автор зазначала, що радянська влада розглядала кооперативні видавництва як різновид промислово-кооперативних товариств.

За останні роки вітчизняні історики та книгознавці опублікували ряд наукових розвідок, у яких відображені окремі малодосліджені аспекти діяльності кооперативних видавництв. Зокрема, для нас є цікавими історичні нариси П. Голубенка, котрий висвітлює проблеми кадрового забезпечення в книговидавничій галузі УСРР [50] та Б. Кравченка, який досліджує вплив держави на становлення матеріальної бази видавничої галузі в 1920-х рр., подає статистичні дані кількості друкованих українських видань кооперативними видавництвами [51], В. Даниленка, що згадує про діяльність співробітників Наркомосу та їхні взаємини з кооперативними видавництвами [52], М.М. Олійника, де автор розглядає політику державних та партійних органів України щодо приватних та кооперативних підприємств у період НЕПу [53], М.А. Шипова про радянське керівництво та літературно-мистецьку інтелігенцію України, яка брала участь у діяльності ряду кооперативних видавництв [54]. Цієї проблеми торкнулися автори книги «Тисяча років українського суспільства», що вийшла у 2001 р. за редакцією Г. Гунчака, Р. Сольчаника та ін. У праці розкриваються погляди О. Шумського на українізацію та український культурний процес, а також подаються його промови на захист представника кооперативного видавництва «Гарт» М. Хвильового. Побіжно проблема створення та діяльність кооперативних видавництв знайшла своє відображення в історико-бібліографічному нарисі В. Марочко про репресованих педагогів України [55].

Досліджуючи діяльність кооперативних видавництв, не можна обійти стороною дисертаційне дослідження кандидата історичних наук І.Б. Автушенка [56]. Автор піднімає проблему розвитку культурного процесу

в умовах становлення тоталітарного режиму в 1920-1930-х рр., де окремим питанням стоїть видавнича галузь та кооперативні видавництва як одна з її складових.

При розробці теми використано публікації, присвячені органам державної цензури. У збірнику наукових статей «Наукові записки з української історії», що у 2004 р. був виданий, тоді ще, ДВНЗ Переяслав-Хмельницьким ДПУ імені Григорія Сковороди, опубліковано статтю С. Коваль [57], у якій автор висвітлює особливості становлення та характер впливу радянської цензури в УСРР на видавничу діяльність. Проблема дослідження кооперативних видавництв зустрічається і в періодичних виданнях. Це переважно в «Українському історичному журналі», зокрема у № 12 (1990 р.) подано статтю В. Масненка та І. Шарова [58] у якій автори показують вплив органів цензури на культурно-освітній процес в УСРР періоду 1920-х рр., а вже у 1996 р. в журналі «Сучасність» була надрукована стаття В. Масненка «Цензура у підрадянській Україні 20-х років: система, інструкції, репресивна політика», де автор дає більш ґрунтовне дослідження органів цензури та показує їхній вплив на видавничу діяльність, у тому числі й на кооперативні видавництва.

Серед досліджень слід виділити монографічні праці Т.М. Горяєвої [59], А.Ю. Горчевої [60], А.В. Блюма [61], які на базі архівних матеріалів висвітлюють діяльність цензурної системи контролю над літературою. У їхніх працях розкриті механізми і результати цензурного «насилля» в усіх сферах літературної, видавничої та бібліотечної справи.

Таким чином, вагоме місце книговидавничої справи в українському суспільстві, визначили високу результативність книжкових видавництв, які були і залишаються фактором збереження постійного інтересу істориків до даної проблеми. Попри усі складнощі, які мали місце в суспільно-

політичному житті, історики зробили вагомі кроки в дослідженні формування організаційної структури кооперативних видавництв, їх функціонуванні. Наукові висновки наших попередників є об'єктивними і конкретними.

Джерельну базу окресленої нами проблематики становлять документи й матеріали архівних фондів, постанови та розпорядження робітничо-селянського уряду України, статистичні дані, збірники документів та матеріалів, документальні публікації у періодичних виданнях, мемуарна література. Ураховуючи відсутність монографічних досліджень з проблеми створення та діяльності кооперативних видавництв, у нашій розвідці залучено переважно документи і матеріали архівних фондів радянських, партійних, громадських установ та організацій, що зберігаються в Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України – (ЦДАВОУ), Центральному державному архіві громадських об'єднань України – (ЦДАГОУ), Державному архіві Харківської області – (ДАХО). Архівні джерела виявилися базовими при висвітленні теми дослідження, для досягнення його мети і завдань, тому що кооперативні видавництва уособлювали особливий тип культурно-просвітницьких і водночас комерційно-господарських підприємств, і не знайшли належного висвітлення у пресі.

Архівні джерела, використані в науковому дослідженні, мають чотири групи: 1) документи центральних та місцевих адміністративних установ (Наркоматів, Головкооперкому, ЦУДу, Губкомів та ін.); 2) документи кооперативних та державних видавництв; 3) документи і матеріали ЦК КП(б)У; 4) документи громадських установ.

Цінний фактаж з досліджуваної проблеми сконцентровано в Центральному державному архіві вищих органів влади й управління України.

У фондах ВУЦВКу (ф. 1), Раднаркому УСРР (ф. 2), Вищої ради народного господарства (ф. 34), Наркомфіну УСРР (ф. 30), Державної планової комісії при РНК УСРР (ф. 337), Української економічної ради (ф. 3040). Використовуючи зібраний матеріал, ми змогли здійснити порівняльний аналіз економічних показників друкованої продукції кооперативних та державних видавництв, вивчити особливості та характер ставлення до кооперативних видавництв державних органів влади.

Група документів із зазначеної теми зберігається у фонді Міністерства народної освіти УСРР (ф. 166), яке керувало культурним життям Радянської України. В них подано звіти та статистичні дані системних підрозділів Наркомосу, а саме: Головополітосвіти, ДНМК, Головліту про діяльність кооперативних видавництв. Найважливіші відомості щодо становлення та розвитку матеріальної бази, територіальні межі розміщення центральної мережі кооперативних видавництв представлені в документах і матеріалах Центрального управління у справах друку (ф. 555).

Досліджуючи діяльність кооперативних видавництв, не можна не згадати найвищий кооперативний орган 1920-х рр. – Головний кооперативний комітет (ф. 271), що діяв при РНК УСРР. Ним розроблялися документи які виражали напрямки роботи Головокооперкому. Головокооперком був центром, де зосереджувалися звіти кооперативних видавництв, статuti, реєстраційні й ліквідаційні документи, а також розпорядження, накази, інструкції.

Основна маса архівних документів і матеріалів про діяльність кооперативних видавництв зосереджена в їхніх фондах. Так, у фонді 168 кооперативного видавництва «Пролетарій» знаходимо задокументовані дані, що свідчать про діяльність видавництва, де подається його статут, постанови, розпорядження, накази. Багато справ відображають листування видавництва

з різними організаціями, установами та окремими фізичними особами. Уся інформація з видавництва зібрана в понад 800 справах. Фонд кооперативного видавництва «Книгоспілка» (ф. 292) вміщує дані про різноманітну діяльність цього видавництва. На жаль, матеріали фонду свідчать про роботу кооперативного видавництва лише за 1922-1924 рр. Незважаючи на це, з наявної документації, що вміщена у 200 справах, ми отримали повне уявлення про функціонування видавництва в першій половині 20-х рр. В основному, це листування «Книгоспілки» з такими органами, як Головокооперком, ВУЦВК, РНК, ЦК КП(б)У, Губкомами, Бюро радпартвидавництв тощо. Цінну інформацію дають протоколи та звіти. У фонді робітничо-кооперативного видавництва «Український робітник» (ф. 174) зібраний матеріал, який систематизований у справах фонду і розкриває роботу видавництва, починаючи з 1925 р. і по 1935 коли «Український робітник» втратив свою кооперативність. В описі 3-ому цього фонду містяться рукописи, що були подані до друку у видавництво. Доповнює інформаційну площину про діяльність видавництва «Український робітник» фонд Всеукраїнської ради профспілок УСРР (ф. 2605), в якому зібрано звіти, розпорядження, інструкції, статистичні дані з видавничої та кнотготоргівельної роботи кооперативного видавництва.

Фонди Державного видавництва України (ф. 177) та державного видавництва «Червоний шлях» (ф. 178) уміщують документи та матеріали, які окремо подають інформацію про взаємовідносини кооперативних видавництв з державними, листування, документи, що свідчать про укладання між ними договорів, угод та ін.

Інформацію про становлення та діяльність кооперативних видавництв фіксували документи і матеріали ЦК КП(б)У (ф. 1) ЦДАГО України. Так, у 20-му описі подаються циркуляри та циркулярні послання і вказівки,

постанови, положення, листи, витяги з протоколів, бюлетені, телеграми, інструкції, зведення, звіти, плани роботи, супровідні записки, друкарські листи, передруки, копії матеріалів, які відображають суть і специфіку взаємовідносин між кооперативними видавництвами та державою, видавництвами та громадськими організаціями, установами тощо. Діяльність кооперативних видавництв розкривається через листування відділу агітпропу ЦК КП(б)У та ЦК РКП(б) з губкомом та окружкомом партії, а також між державними, акціонерними, кооперативними та приватними видавництвами [62].

Пріоритетне місце нашого дослідження посідають фонди Державного архіву Харківської області. Так, фонд Харківського губвиконкому (ф. 203) зберігає листування з різними організаціями та установами, у тому числі й кооперативними видавництвами, а також циркуляри та розпорядження з приводу їхньої діяльності [63]. Фонд Харківського окружного виконавчого комітету (ф. 845) подає інформацію, що стосується діяльності кооперативних видавництв та реорганізації їхніх статутів [64]. У фондах Харківського райкому профспілок робітників гірської промисловості (ф. 1009) та Харківського окружного відділу профспілок «Всерабие» (ф. 1017) зібрані дані про листування з кооперативними видавництвами на предмет замовлення друкованих видань [65]. На окрему увагу заслуговує фонд 1349 Харківського окружного відділу профспілок робітників поліграфічного виробництва, де зосереджено матеріали про стан та діяльність друкарень, що належали кооперативним видавництвам [66].

У контексті нашого дослідження привертають увагу матеріали фондів 47, 50, 81, 170, 290 Інституту рукописів Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського, де зберігаються цінні відомості щодо діяльності кооперативних видавництв 1920-х рр. в УСРР. Зокрема у ф. 290 (Всеукраїнський центральний кооперативний музей) зібрано матеріали з

історії діяльності кооперативного видавництва «Книгоспілка» та її листування з адміністрацією Всеукраїнського центрального кооперативного музею щодо влаштування спільних виставок, передання архівних матеріалів «Книгоспілкою» для музею тощо.

До групи опублікованих джерел, які використані у нашому дослідженні, належать: а) законодавчі акти вищих органів влади: стенографічні звіти, стенограми, статистичні хроніки, огляди та різні матеріали ВУЦВК, Ради Народних Комісарів УСРР, наркоматів; б) матеріали періодичних видань; в) збірники постанов та розпоряджень робітничо-селянського уряду України; г) документальні збірники; д) видання енциклопедичного характеру.

У значній кількості джерел, які розкривають основні підсумки роботи уряду України, містяться дані про кількісний і якісний склад робітників, службовців, основні напрямки і зміст діяльності різних організацій, у тому числі й кооперативних видавництв, становлять опубліковані стенографічні звіти з'їздів Державної статистики УСРР, стенограми Всеукраїнських статистичних конференцій, статистичні хроніки, огляди та різні матеріали ВУЦВК, Ради Народних Комісарів УСРР, наркоматів тощо.

Певний масив інформації, пов'язаної з нашою тематикою, міститься в матеріалах періодичних видань 20-х рр. Найповніше нами були опрацьовані газетні фонди Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського та Бібліотеки науково-довідкових видань Центральних державних архівів України.

Становлення кооперативних видавництв відбувалося одночасно з утвердженням радянської державності. У цей період взагалі спостерігається найбільш інтенсивний етап кількісного зростання газетної періодики. До них ми відносимо партійні, державні, військові, профспілкові, кооперативні,

просвітницькі та інші видання. Серед видань, що містять інформацію про кооперативні видавництва, слід відзначити такі: «Література, наука, мистецтво» (Харків), «Пролетарій» (Харків), «Юный ленинец» (Харків), «Ларёк» (Харків), «Молодой печатник» (Херсон), «Вісті Всеукраїнського Центрального Виконкому Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів» (Харків-Київ), «Комуніст» (Харків), «Культура і побут» (Харків), «Тепер письменні» (Суми), «Кооперативне життя» (Харків), «Кооперативний вісник» (Черкаси), «Кооперативна думка» (Харків), «Більшовик» (Харків), «Пролетарська правда» (Харків), «Харківський пролетарій» (Харків), «Кочегарка» (Харків) та ін.

За часів НЕПу популярним виданням була газета «Вісті ВУЦВК», першими редакторами якої були В. Блакитний, С. Пилипенко, Є. Касьяненко, котрі брали участь у створенні та діяльності кооперативних видавництв «Гарт» та «Плужанин». У цій газеті під різними рубриками друкувалися М. Пасталан, І. Лівшиць, Б. Сім, висвітлюючи проблеми видавничої галузі. Не менш поширеною в УСРР була газета «Комуніст», яку видавав центральний орган КП(б)У. На шпальтах цієї газети часто зустрічаються статті представника кооперативного видавництва «Книгоспілка» М. Агуфа, зокрема у статті «На шляху культурної революції», що була надрукована 3 липня 1926 р., він проводить екскурсійний огляд діяльності «Книгоспілки», де особливий акцент робить на підготовці кадрів, які розпочало готувати видавництво для книготоргівельної та видавничої галузі.

До провідних періодичних видань, що друкували відомості про діяльність кооперативних видавництв, належить газета «Культура і побут», яка виходила як додаток до газети «Вісті ВУЦВК». Так, починаючи з 1923 по 1925 рр., кожна четверта сторінка газети висвітлювала діяльність видавництв «Гарт» та «Плуг». Тут містяться матеріали про їх з'їзди, статистичні дані, а

MODERNÍ ASPEKTY VĚDY

Svazek XLI mezinárodní kolektivní monografie

також виступи членів видавництв зі своїми новими творами. У рубриках «Хроніка», «Бібліографія» розкривалася діяльність кооперативних видавництв «Рух», «Книгоспілка», «Пролетарій», «Український робітник» та ін. Про загальний стан книготоргівлі та видавничої справи писали А. Козаченко, М. Биковець, І. Капустянський, О. Слісаренко.

Теоретичні розробки українських фахівців з проблем розвитку видавничої галузі друкувалися переважно на сторінках української книгознавчої преси. Журнали та збірники 20-х років «Книгар», «Голос друку», «Книга», «Нова книга», «Критика», «Радянський книгар» та ін., мали універсальний характер. У них публікувалися критико-бібліографічні матеріали про нову літературу, статті з питань історії книги та сучасного стану видавничої справи в Україні.

Серед діячів науки та культури найбільш популярним був журнал «Бібліологічні вісті», що виходив за редакцією Ю. Меженна, а видавав його Український науковий інститут книгознавства за сприяння кооперативного видавництва «Книгоспілка». Перший номер часопису вийшов у 1923 р., останній – у 1930 р. Програма журналу була досить широкою, у ряді статей розглядаються теми з питань книжкової та друкарської справи, історії преси, мистецтва книги, окремо згадуються кооперативні видавництва. У журналі були постійні рубрики: «Miscellanea», «Рецензії, Огляди», «Персоналія», «Хроніка» тощо. Фактологічною спрямованістю вирізняється рубрика «Хроніка», яку використовували майже всі періодичні видання. Залежно від наявності матеріалів, вона мала ряд підрубрик: бібліологія, бібліотекознавство, книжкова справа, архівознавство, бібліографія, рукописи, видавнича справа тощо. Тут друкувалася інформація про ліквідацію кооперативних видавництв, майнові проблеми «Книгоспілки», про діяльність приватних видавництв.

На сторінках журналу «Бібліологічні вісті» друкували статті з теорії, методики, організації бібліографії, бібліотечної справи, книговидавничої діяльності тощо. Так, у статті «Книжкова продукція УСРР» А. Козаченко досліджує видавничу діяльність видавництв УСРР, використовуючи статистичні дані Інституту Книгознавства, Центрального бюро статистики друку при Українській Книжковій Палаті, Архіву українського друку, дає ґрунтовний аналіз продукції державних, кооперативних та приватних видавництв.

У 1922 р. ДВУ почало видавати журнал «Літопис Українського Друку», що був зініційований Українською Книжковою Палатою – органом державної бібліографії УСРР. Хоча за браком коштів журнал не виходив, і лише у 1924 р. його відновили за рішенням Колегії Наркомосу УСРР. У журналі подавалися видання найбільших видавництв УСРР, де під різними видавничими серіями часто фігурували новинки кооперативних видавництв «Рух», «Пролетарій», «Книгоспілка», «Український робітник» та ін.

Наприкінці 20-х рр. з'явився ще один журнал, де висвітлювались основні події, що відбувались у видавничій галузі УСРР – «Радянський книгар», що діяв при Всеукраїнській книготоргівельній раді. У серпні 1929 р. був виданий перший номер журналу. До 1930 р. журнал друкувався два рази в місяць, а з 1931 р. – щоквартально. Усього вийшло 100 номерів, деякі з них були здвоєні, а то й строєні. Редактором журналу був член кооперативного видавництва «Книгоспілка» М.А. Агуф.

Протягом 1920-х рр. на сторінках журналу «Більшовик України» було опубліковано статті, рецензії. Часто тут друкувався член правління «Книгоспілки» В. Целаріус, зокрема в № 12-13 за 1927 р. він виступив на захист кооперації зі статтею «Як опозиція оцінює кооперацію», де він зазначив: «Збутова, постачальна, переробна кооперація щодо своїх

конкретних форм і теоретичних міркувань є за підпору, основу і базу продуктивного кооперування» [67; 68]. Нерідко в цьому виданні з приводу кооперації звучали промови Л. Кагановича. Так, у № 3-4 за 1927 р. він виступив зі статтею «Економічний і політичний стан України та наші завдання», де критикував діяльність кооперативних організацій і кооперації в цілому. Неодноразово згадувалося про українські кооперативні видавництва в журналі «Нова Україна», що видавався у Празі і виходив за редакцією В. Винниченка та М. Шаповала. Так, у 6 номері за 1923 р. вміщено статтю Ю. Тищенка «Сучасне становище книжкової справи на Україні», у якій автор аналізує перші роки радянської влади в УСРР та українські видавництва, окремо згадуючи кооперативне видавництво «Книгоспілка» як єдину організацію що мала стосунки із закордонними видавництвами.

Важливим джерелом дослідження правової бази кооперативних видавництв є збірники постанов та розпоряджень робітничо-селянського уряду України, де подаються задокументовані матеріали, що мають безпосереднє відношення до діяльності кооперативних видавництв. Завдяки законодавчим актам ми маємо можливість скласти повну картину взаємовідносин кооперативних видавництв з державою та її вплив на їхню роботу.

Для дослідження проблеми залучено документальні збірники 1940-80-х рр. У збірниках архівних документів і матеріалів «Пропаганда и агитация в решениях и документах (1900-1939 гг.)», опублікованих Держполітвидавом у Москві в 1941 р. (1950-му виходить україномовний варіант) [69], подаються резолюції з'їздів РКП(б) у яких міститься інформація з видавничої галузі, а також подаються відомості про створення та діяльність органів цензури.

Наприкінці 1950-х рр. вийшли збірники документів і матеріалів, присвячені культурному будівництву в УРСР. Так, у збірнику «Культурне

будівництво в УСРР. Важливі рішення комуністичної партії і Радянського Уряду (1917-1959)» [69] задокументовано постанови, де розглядається діяльність кооперативних видавництв «Гарт», «Плуг» («Плужанин» – з 1927р.), «Пролетарій», «Український робітник», «Книгоспілка».

Критично опрацьовано й використано документи і матеріали, опубліковані за радянської доби окремими тематичними збірниками: «Советская печать в документах» [70], «Книга и книжное дело в СССР» [71], «Издательское дело в первые годы Советской власти (1917-1922)» [72], збірник за редакцією В. Ганічева «Комсомол и молодёжная печать. Документы и материалы съездов и конференций ВЛКСМ, пленумов, бюро и секретариата ЦК ВЛКСМ (1919-1972)», що вийшов у 1973 р., пізніше Ю. Кондуфора «Культурне будівництво в Українській РСР (1917-1927 рр.)» [73] та Є. Дінерштейна «Издательское дело в СССР (1923-1931)» [74]. Тут подаються документи, які показують процес зародження та становлення видавничої галузі СРСР та УСРР, висвітлюють перші заходи в галузі освіти, музейної та бібліотечної справи, преси і книговидання тощо. Висвітлюється діяльність кооперативних видавництв «Книгоспілки», особливо її робота на селі, «Українського робітника», «Пролетарія». На жаль, серед усіх кооперативних видавництв як кооперативне було визнано лише «Книгоспілку», усі інші розглядалися як партійні, профспілкові, відомчі.

У 1980-х рр. почали з'являтися збірники, у яких публікувався раніше невідомий матеріал, зокрема з історії кооперативних видавництв. Видаються документи й матеріали з книжкової торгівлі [75], окремо щодо видавничої галузі за редакцією Л. Гольденберга «Книга и книжное дело в Украинской ССР», у 1986 р. – за редакцією Ю. Кондуфора «Культурне будівництво в Українській РСР (1928 – Червень 1941)» [76]. У збірниках зібрані постанови, протоколи, резолюції, статистичні дані, виписки із статутів, циркулярні листи

та ін., де розкривається розвиток видавничої галузі УСРР, вони вміщують матеріали не лише ті, які вже були загальновідомі, а й ті, що знаходилися в архівах, періодичних виданнях, збірниках законів та ін. Діяльність кооперативних видавництв розглядається більш об'єктивно, їм відводиться значна увага.

За останній час було видано збірник документів «История советской политической цензуры» [77], що вийшов у 1997 р., він уміщує матеріали про діяльність Головліту, Головреперткому, Головмистецтва. Окремо слід виділити збірник документів та матеріалів з питань кооперативного видавництва «Культур-Ліга» [78], що містить значну кількість архівних матеріалів, газетних виписок, спогадів про книготоргівельну, видавничу та культурно-громадську роботу видавництва.

Цінні відомості щодо створення та діяльності кооперативних видавництв в УСРР 1922–1930 рр. містяться у виданнях енциклопедичного характеру: «Джерелознавство історії України: Довідник» [79]; «Довідник з історії України: У 3 т.» [80]; «Енциклопедія українознавства (Загальна частина)» та «Енциклопедія українознавства: В 2 т. Т. 2 Словникова частина: В 11 т. » [81]; «Історія міст і сіл Української РСР: у 26 т. » [82]; «Малий словник історії України» [83]; «Преса Української РСР, 1917–1966: Статистичний довідник» [84]; «Преса Української РСР, 1918-1973: Науково-статистичний довідник» [85]; «Радянська енциклопедія історії України: У 4 т. » [86]; «Українська журна-лістика в іменах: Матеріали до енциклопедичного словника: Вип. 6» [87]; «Українська радянська енциклопедія: У 12 т. » [88]; «Українська радянська енциклопедія: У 17 т. » [89]; «Українські архівісти (Біобібліографічний довідник: У 3 вип. Вип. 1)» [90] та ін. Слід зазначити, що довідкові видання радянської доби висвітлювали діяльність кооперативних видавництв побіжно, не вдаючись до особливостей специфіки їх роботи.

Висновки. Отже, окреслене нами дослідження ґрунтується на широкій і різноманітній джерельній базі, яка включає основні групи носіїв інформації про кооперативні видавництва УСРР в 1922-1930 роках. Комплексне і критичне вивчення історіографії дозволило простежити зародження, розвиток і збагачення знань про становлення та діяльність кооперативних видавництв в Україні зазначеного періоду, встановити рівень дослідження ключових аспектів проблеми, виявити недостатньо або маловивчені питання. Переважна частина історіографічної літератури підготовлена в радянську добу, тому й оцінка нагромаджених знань здійснювалася в цих працях на основі відповідних методологічних підходів і установок, що панували в історичній науці. Неупереджений історіографічний аналіз припадає на початок 1990-х р. Лише деякі питання проблеми становлення та розвитку видавничої кооперації в УСРР 1922-1930 рр. знайшли своє відображення в новітніх дисертаційних та монографічних роботах, але відсутні узагальнюючі праці із цієї проблеми, а також спеціальні розвідки з історії їх діяльності.

У свою чергу документальна база є достатньою для вивчення цього питання. Виявлена інформація склала документальну основу фактичного знання про специфіку діяльності видавництв з кооперативною формою управління. Важливе джерело – архівні матеріали представлені розпорядчою та звітною документацією, листуванням. Цінну документальну інформацію містять збірники документів і матеріалів, публікації документів у культурологічних журналах, наукових збірниках. Досить вагомим є такий вид комплексних історичних джерел, як періодична преса (центральної й місцеві газети, журнали 1922–1930 рр.).

Список використаних джерел:

1. Агуф М. Книга – гвинтівка на культурному фронті. *Радянський книгар*. 1929. № 1. С. 2-6.

2. Козаченко А. Минуте книги на Україні. Историчний нарис. Харків: Держвидав України, 1930. 103 с.
3. Козаченко А. Друковане слово на Україні за 10 років революції. *Культура і побут (додаток до газети «Вісті ВУЦВК»)*. 1927. 3 грудня.
4. Нечаєв М. Готування кооперативних книжкових робітників на Україні. *Бібліологічні вісті*. 1927. № 3. С. 141-145.
5. Пакуль Н.М. «Книга». Исторический очерк. Харків: Главполитпросвет УСРР, 1923. 130 с.
6. Вовчено І.О. Питання теорії і методики бібліографії на сторінках книгознавчої преси УРСР 20-х років. Харків: Б.в., 1971. 23 с.
7. Колосова Н.Ф. Видання технічної літератури на Україні (1917-1940). Конспект лекцій для студентів-заочників. Вип.1. Харків: Б.в., 1970. 57 с.
8. Машталір Р. Розвиток поліграфії на Україні. Львів: Вища шк., 1974. 349с.
9. Молодчиков О.В. Книга і преса. Київ: «Дніпро», 1967. 32 с.
10. Агуф М., Коваль М. Книгу в маси. Харків: Книжкова палата УРСР, 1965. 230 с.
11. Гнатюк Д. Книговидавнича справа на Україні в післявоєнні роки. Київ: Б.в., 1965. 189 с.
12. Сищенко С.В. Книговидавнича підготовка фахівців у системі вищої бібліотечно-бібліографічної освіти України: теоретично-методологічні засади: Дис. ... канд. пед. Наук. Харківська державна академія культури: 07.00.08. Харків: 2001. 206 с.
13. Голець В.В. Кооперативний рух Північного лівобережжя України в період непу (20-ті роки ХХ ст.): Дис. ... канд. іст. Наук. Чернігівський ДПУ імені Тараса Григоровича Шевченка: 07.00.01. Чернігів: 2003. 224 с.
14. Ніколишин С. Культурна політика большевіків і український культурний процес: Публічні рефлексії. Б. м.: На чужині, 1947. 119 с.

15. Животко А. Історія Української преси. Регенсбург, Український технічно-господарчий інститут, 1946. 196 с.
16. Назаров А.И. Октябрь и книга. Создание советских издательств и формирование массового читателя 1917-1923. Москва: «Наука», 1968. 386 с.
17. Гиттерман М.И. Основы книгоиздательского дела. Москва: Искусство, 1957. 93 с.
18. Малыхин Н.Г. Очерк по истории книгоиздательского дела в СССР. Москва: «Книга», 1965. 448 с.
19. Скачков В.М. Видавнича справа, поліграфія та книготоргівля на Україні (1917-1963). Бібліографічний покажчик. Харків: Редакційно-видавничий відділ книжкової палати УРСР, 1964. 143 с.
20. Машталір Р.М. Учебно-методичний посібник з курсу “Економіка поліграфічної промисловості”. Львів: 1964. 20 с.
21. Ківшар Т. Український книжковий рух, як історичне явище (917-1923). Київ: Логос, 1996. 344 с.
22. Кізюн В.К. Видавнича діяльність державних, суспільно-політичних та громадських організацій в 20-ті р.: Дис. ... канд. іст. Наук. Київський Національний університет імені Тараса Шевченка: 07.00.06. Київ: 1994. 206 с.
23. Тимошик М.С. Історія видавничої справи. Київ: Наша культура і наука, 2003. 496 с.
24. Молоткіна В. К. Видавнича справа в Радянській Україні в 20-30-і роки ХХ ст. : дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.01; Держ. вищ. навч. закл. «Переяслав-Хмельниц. держ. пед. ун-т ім. Григорія Сковороди». Переяслав-Хмельницький, 2012. 463 с.
25. Клімов М. Газетні жанри. Київ: Видавництво політичної літератури України, 1966. 130 с.
26. 400 лет русского книгопечатания 1564-1964. Москва: «Наука», 1964. 583с.

MODERNÍ ASPEKTY VĚDY
Svazek XLI mezinárodní kolektivní monografie

27. Книга і друкарство на Україні. За ред. П.М. Попова. Передмова І.К. Білодід “Скарбниця духовного життя”. Київ: Наукова думка, 1965. 315 с.
28. З історії книги на Україні. Київ: Наукова думка, 1978. 116 с.
29. Гуменюк М.П. Біля джерел української радянської бібліографії. АН УРСР Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаніка. Київ: Наукова думка, 1991. 151с.
30. Рубан В.А. Формування ленінських традицій української радянської преси 1917-1925 рр. Київ: КДУ, 1971. 196 с.
31. Рудий Г.Я. Періодика України як об’єкт джерелознавчого дослідження Української культури (1917-1920 рр.). Автореф. дис. ... д-ра. іст. Наук. НАН України. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського. Київ: 2004. 33 с.
32. Солонська Н.Г. «Бібліологічні вісті» як явище української книгознавчої думки 20-х початку 30-х років ХХ століття: Дис. ... канд. пед. Наук. НАН України. Національна бібліотека України ім. В.І. Вернадського: 07.00.08. Київ: 1997. 275с.
33. Жатько В.О. Основи журналістики та редакційно-видавничої справи. Київ: СПД В.О Жатько, 2005. 352 с.
34. Овдієнко О.П. Книжкове мистецтво на Україні (1917-1974). Львів: Вища школа, Видавництво при Львівському ДУ, 1974. 22 с.
35. Міяковський В. Надруковане й забуте: Громадські рухи дев’ятого сторіччя. Новітня українська література. Нью-Йорк: В.в., 1984. 509 с.
36. Історія культури України. Є.Т. Євсєєв, С.А. Канавенко, В.І. Ковальов, В.В. Гребенюк; Харківський національний автомобільний університет. Харків: ХНАДУ, 2001. 176 с.
37. Черняков Б.І. Маловідомі та призабуті книги України: Випуск перший, російськомовні видання 1917-1939 рр.: Бібліографічний покажчик. Київ: Київський університет імені Тараса Шевченка, Інститут журналістики, 1998. 40с.

38. Штернгарц М.З. Очерки книжной торговли за рубежом. Москва: «Искусство», 1962. 242 с.
39. Говоров А.А. История книжной торговли в СССР: Учебное пособие для вузов по специальности «Книговедение и организация книжной торговли». Москва: «Книга», 1976. 399 с.
40. Нечаєв М. Книжка та її покупець на селі. Київ: Український науковий інститут книгознавства, 1929. 50 с.
41. Морозов Л.Ф., Дмитренко В.П. Партия и кооперация. Москва: Политиздат, 1978. 296 с.
42. Веселов С.В. Кооперация и Советская власть: период «военного коммунизма». *Український історичний журнал*. 1990. № 12. С. 25-37.
43. Кульчицький С.В. Концепція кооперативного соціалізму. *Український історичний журнал*. 1995. № 2. С. 3-16.
44. Алиман М.В. Роль потребительской кооперации в осуществлении социально-экономической политики партии: Тезисы доклада областной научно-теоретической конференции. Полтава, б.в., 1988. 225 с.
45. Бабенко С.Г. Споживча кооперація України: Історичні та соціально-економічні аспекти: Збірник наукових статей. Київ: Ред. газети «Вісті Укооспілки». Т-во України. 1996. 388 с.
46. Марочко В.І. Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861-1929 рр.). Київ: 1995. 224 с.
47. Авербах Л. Наши литературные разногласия. Ленинград, «Прибой», 1927. 261 с.
49. Морозов Л.Ф. Органы ЦК – НК РКИ в борьбе за совершенствование государственного аппарата (1923-1934 гг.). Москва: «Юридической литературы», 1964. 220 с.
50. Голубенко П. Україна і Росія у світі культурних взаємин. Київ: Дніпро, 1993. 366 с.

51. Кравченко Б. Соціальна зміна і національна свідомість в Україні ХХ ст. Київ: Основи, 1997. 157 с.
52. Даниленко В.М. Соціальний тип та інтелектуально-освітній рівень номенклатури скрипниківського наркомосу. Севастополь-Донецьк-Вебер: 2003. 56 с.
53. Олійник М. М. Політика державних та партійних органів України щодо приватних підприємств у період непу. *Український історичний журнал*. 2001. № 1. С. 16-27.
54. Шипов М. А. Радянське керівництво та літературно-мистецька інтелігенція України: 20-ті роки. *Український історичний журнал*. 2000. № 1. С. 95-101.
55. Марочко В., Хілліг Г. Репресовані педагоги України: жертви політичного терору (1929-1941). Київ: Наук. світ, 2003. 302 с.
56. Автушенко І.Б. Тоталітаризація культурної сфери суспільного життя в УРСР (20-30-ті рр. ХХ ст.): Дис. ... канд. іст. Наук. Київський Національний університет імені Тараса Шевченка: 07.00.01. Київ: 2001. 198 с.
57. Коваль С.В. Формування системи політичної цензури в Україні в 1920-30-х рр. та її вплив на діяльність інтелігенції. Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Вип. 8. Серія: Історія: Збірник наукових праць. За заг. ред. проф. П.С. Григорчука. Вінниця: ДП 2004 «ДКФ», 2004. С. 173-177.
58. Масненко В., Шарова І. Вчительство та становлення радянської школи на Україні у першій половині 20-х років. *Український історичний журнал*. 1990. № 12. С. 101-103.
59. Исключить всякие упоминания.: Очерки истории советской цензуры. Сост. Т.М. Горяева; Художник И.А. Демковский. Минск: «Старый Свет-Принт», 1995. 334 с.

60. Горчева А.Ю. Пресса Гулага (1918-1955). Москва: Изд-во Моск. ун-та, 1996. 152 с.
61. Блюм А.В. Советская цензура в эпоху тоталитарного террора. 1929-1953. Санкт-Петербург: Академический проект, 2000. 312 с.
62. Центральний державний архів громадських об'єднань України (м. Київ). Ф. 1. Оп. 20 (1918 – 1930 рр.). Спр. 1665; 1843; 1848; 2012; 2087; 2260; 2697.
63. Державний архів Харківської області (м. Харків) (далі – ДАХО). Ф. 203. Оп. 1 (1920-1925 рр.). Спр. 6; 8; 610. Оп. 2 (1922-1925 рр.) Спр. 58.
64. ДАХО. Ф. 845. Оп. 3 (1924-1930 рр.). Спр. 170; 172; 175; 177; 179; 1036; 2715; 2723; 3408.
65. ДАХО. Ф. 1009. Опис 1 (1925-1930 рр.). Спр. 302.
66. ДАХО. Ф. 1017. Оп. 1 (1925-1930 рр.). Спр. 292.
67. Целариус В. Як опозиція оцінює кооперацію. *Більшовик України*. 1927. № 12-13. С. 74.
68. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф. 168. Оп. 1 (1922-1930 рр.). Спр. 7; 9; 12; 15; 16; 18; 22; 45; 90; 137; 173; 176; 177; 501; 527; 867; 868; 870; 872; 873; 875; 878; 880; 881; 884; 886.
69. Культурне будівництво в Українській РСР. Важливі рішення комуністичної партії і Радянського Уряду 1917-1959р. Збірник документів. В 2-х Т. Київ: Держполітвидав УРСР, 1959. 396 с.
70. Советская печать в документах. Москва: Госполитиздат, 1961. 559 с.
71. Книга и книжное дело в СССР: Сб. док. и мат. (1917-1941). Київ: «Наукова думка», 1965. 478 с.
72. Издательское дело в первые годы Советской власти (1917-1922). Сборник документов и материалов. Москва: Книга, 1972. 346 с.
73. Культурне будівництво в Українській РСР 1917-1927: Збірник документів і матеріалів. Укл. Ю.Ю. Кондуфор. Київ: Наукова думка, 1979. 666с.

74. Издательское дело в СССР (1923-1931): Сб. док. и мат. Всесоюзная книжная палата (Сост. Е.А. Динерштейн, Э.В. Гольцева). Москва: «Книга», 1978. 256 с.
75. Книжная торговля: Документы и материалы: Справочное пособие. Москва: Книга, 1980. 624 с.
76. Культурне будівництво в Українській РСР (1928 – Червень 1941). Збірник документів і матеріалів. Укл. Ю.Ю. Кондуфор. Київ: Наукова думка, 1986. 415 с.
77. История советской политической цензуры. Документы и комментарии. Москва: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 1997. 672 с.
78. Правда історії: діяльність єврейської культурно-просвітницької організації «Культурна Ліга» у Києві (1918-1925): Зб. документів і матеріалів. Укл. М.О. Рибаків. Київ: Кий, 2001. 156 с.
79. Джерелознавство історії України: Довідник. Ред. кол.: М.Я. Варшавчик (голова), Боряк Г.В., Войцехівська І.Н., Калакура Я.С. та ін. Київ: Б.в., 1998. 211с.
80. Довідник з історії України: У 3 т.Т. 2. Львів. ун-т; Ін-т іст. Досліджень. Київ: Генеза, 1993-1995. 346 с.
81. Енциклопедія українознавства: В 2 т. Т. 1 (Заг. частина): В 3 (т). Наук. т-во ім. Шевченка; Голов. ред.: В. Кубійович, З. Кузеля. Мюнхен-Нью-Йорк: 1949. 436 с.
82. Історія міст і сіл Української РСР: У 26 т. АН УРСР. Ін-т історії; Голов. редкол.: П. Т. Тронько (голов. ред.) та ін. Київ: Голов. ред. УРЕ, 1968-1973.
83. Малий словник історії України. В.Смолій, С.Кульчицький, О.Майборода та ін. Київ: Либідь, 1997. 467 с.
84. Преса Української РСР 1917–1966 рр.: Статистичний довідник. Укл. М.А. Низовий та ін. Харків: Б.в., 1967. 146 с.

85. Преса Української РСР 1918–1973 рр.: Наук.-стат. довід. Кн. Палата УРСР. Харків: 1974. 212 с.

86. Радянська енциклопедія історії України: У 4 т. Т. 4. АН УРСР; Редкол. А. Д. Скаба (відп. ред.) та ін. Київ: Голов. ред. УРЕ, 1971. 678 с.

87. Українська журналістика в іменах: Матеріали до енциклопед. словника: Вип. 6. За ред. М.М. Романюка; НАН України. ЛНБ ім. В. Стефаника. НДЦ періодики. Львів: 1999. 472 с.

88. Українська радянська енциклопедія: У 12 т. Голов. ред М. Бажан. 2-ге вид. Київ: Голов. ред УРЕ, 1977-1985. Т.11. 340 с.

89. Українська радянська енциклопедія: У 17 т. АН УРСР; Голов. ред. М. П. Бажан. Київ: Голов. ред. УРЕ, 1959-1965.

90. Українські архівісти: Біобібліог. довід.: ХІХ ст. – 1930-ті рр.: У 3 вип. Упоряд.: О.М. Коваль, І.Б. Матяш, В.С. Шандра; НАН України, Ін-т укр. археогр. і джерелознавства ім. М. С. Грушевського та ін. Київ: Б.в., 1999. 370с.

Vydavatel:

Mezinárodní Ekonomický Institut s.r.o.
se sídlem V Lázních 688, Jesenice 252 42
IČO 03562671 Česká republika

MODERNÍ ASPEKTY VĚDY

Svazek XLI mezinárodní kolektivní monografie

Podepsáno k tisku 11. březen 2024
Formát 60x90/8. Ofsetový papír a tisk
Headset Times New Roman.
Mysl. tisk. oblouk. 8.2. Náklad 100 kopií.
Náměste